

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Radnóti Miklós születésének 75. évfordulójára

- RADNÓTI MIKLÓS: À la recherche (vers) 385
VAS ISTVÁN-LATOR LÁSZLÓ: Radnóti nyomában 387
RADNÓTI MIKLÓS: Napló (részletek) 397

*

- WEÖRES SÁNDOR versei 409
MÁNDY IVÁN: Önéletrajz (elbeszélés) 411
BALASSA PÉTER: Mándy és a kísértetek 417
KERESZTURY DEZSŐ versei 425
NÁDAS PÉTER: Ha minden így marad (elbeszélés) 427
SOMLYÓ GYÖRGY versei 435
KALÁSZ MÁRTON: Téli bárány (regény, VIII.) 437
LÁSZLÓ LAJOS: Sorsváltozatok (riport, I.) 443
KÁROLYI AMY versei 450
KOLTAI TAMÁS: Egérfogó (*Színházi esték Kaposváron*) 452
BÉCSY TAMÁS: Színházi előadások Budapesten 460
TARJÁN TAMÁS: Mitér (*filmlevél*) 465
VÉSZI ENDRE versei 472
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Szemlélettörténet versprózában
(*Orbán Ottó: Helyzetünk az óceánon*) 474
ORBÁN OTTÓ verse 477

*

- SÓTÉR ISTVÁN: Könyvek és éjszakák 478
KIRÁLY ISTVÁN: A részvét verse
(*Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd*) 484
VEKERDI LÁSZLÓ: Földrajz és társadalom
(*Enyedi György tanulmánykötetéről*) 499

1984

MAJUS

Vitányi Iván Vitairatáról

CSEPELI GYÖRGY: Fordulóponton 504

BALIPAP FERENC: Helyzet és koncepció 507

CSORDÁS GÁBOR: Művelődés és társadalom 509

KÉPEK

KELLE SÁNDOR rajzai 386, 449, 451, 459, 471, 473, 476, 483,
506, 512

JELENKOR

XXVII. ÉVFOLYAM

5. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZÖ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS
PAKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi
Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással
a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj 144,- Ft.

84-1243 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

CSUKA ZOLTÁN

1901-1984

Március 23-án elhunyt Csuka Zoltán költő, műfordító és irodalomszervező, folyóiratunk munkatársa.

Tanulmányait Pécssett végezte, írói és szerkesztői pályája itt indult; 1920-ban jelent meg első verseskötete. 1921-ben emigrált s a jugoszláviai magyar irodalom egyik megteremtője lett. A harmincas években hazatérve a Láthatár c. folyóirat szerkesztője.

A felszabadulás Pécssett éri, az Új Dunántúl első szerkesztője, a Sorsunk munkatársa és a Batsányi János Társaság egyik alapítója. A jugoszláviai népek irodalmának legkiválóbb magyar fordítója. Erdi házában létrehozta a Jósomszédság Könyvtárát.

Folyóiratunknak mindvégig munkatársa volt; számos versét, fordítását, önéletrajzi írását itt publikálta s évekig közöltük Jugoszláviai szemlét. Fájdalommal búcsúzunk Csuka Zoltántól s emléket megörizzük.

BERTÓK LÁSZLÓ Ágából gyöker c. verseskötetének megjelenése alkalmából irodalmi estet rendeztek április 17-én a pécsi Várkonyi Nándor Könyvtárban. A költővel Szederkényi Ervin beszélgett. A verseket elmondta Győry Emil és Koszta Gabriella színművész. Közreműködött Gyermán István és Vass Agnes hegedűművész.

*

L. SZABÓ ERZSÉBET Munkácsy-díjas üvegtervező iparművész kiállítása április 6-án nyílt meg a Pécsi Galériában.

*

A POEVIE MAGYAR SZÁMA. Voix de Hongrie (Magyarország hangja) címmel negyven mai magyar költő franciára fordított verseiből összeállított különszámot adott ki az Amiens-i folyóirat. Az összeállításához Tóth Éva irt bevezetőt. A számot Kondor Béla rézkarcai illusztrálják.

*

JELENKOR-ESTET rendeztek március 14-én a pécsi Bajcsy-Zsilinszky laktanyában Szederkényi Ervin részvételével. – Március 29-én Kiskunhalason, a Városi Könyvtárban és a Fém munkás Vállalatnál vett részt szerkesztőségi találkozón Bertók László és Szederkényi Ervin.

A. TÓTH SÁNDOR festőművész emlékkiállítása április 7-én nyílt meg Pápan az új Képtárban. Megnyitó beszédet mondott Somogyi József szobrászművész.

*

KÉT BIBLIOFIL KÖTET. A békéscsabai Megyei Könyvtár bibliofil lírai sorozatában megjelent Rába György: A beszéd folytatása című, harminc költeményt tartalmazó kötete. – A prózai sorozatban kiadták ugyanitt Tüskés Tibor Görögországi utazás című munkáját.

*

TÜZ TAMÁS Sosevolt hideg orchideák c. verseskötete megjelent a müncheni Herp Kiadó „Amerikai Magyar Írók” sorozatában.

*

E számunk rajzait KELLE SÁNDOR festőművész készítette. 1913-ban született Jánoshalmán. Képzőművészeti Főiskolát végzett, 1976-ig a Pécsi Tanárképző Főiskola rajz tanszékén tanított. Pécsen él. 1944-től mintegy kétszáz csoportos és húsz önálló kiállításon szerepeltek művei. Életmű-kiállítása május 4–22-ig tekinthető meg a Pécsi Galériában.

RADNÓTI MIKLÓS

À la recherche

*Régi, szelid esték, ti is emlékké nemesedtek!
Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján?
hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a türge barátok a szépszemű karcsu pohárból?*

*Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó, zöld
jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és
éltek a holtak s otthon voltak a foglyok, az eltűnt
drága barátok, verseket írtak a rég elesettek,
szívükön Ukrajna, Hispánia, Flandria földje.*

*Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a tűzben,
s harcoltak, csak azért, mert ellene mitse tehettek,
s míg riadozva aludt körülöttük a század a mocskos
éj fedezéke alatt, a szobájuk járt az eszükben,
mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban.*

*Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak,
dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön,
s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben,
némán, mert tudták, az a harc, az az ő ügyük ott lenn, –
s most a szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben.*

*S volt, ahová . . . mindegy. Hova tűntek a bölcs borozások?
szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstöredékek,
és szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők
ajka körül s szeme alján; elnehezedtek a tündér-
léptű leányok a háboru hallgatólag évei közben.*

*Hol van az éj, az a kocsmá, a hársak alatt az az asztal?
és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?
hangjuk hallja szívem, kezem őrzi kezük szorítását,
művük idézgetem és torzóik aránya kibomlik,
s mérem (néma fogoly), – jajjal teli Szerbia ormán.*

*Hol van az éj? az az éj már vissza se jő soha többé,
mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már. –
Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyában
és beleisznak majd poharunkba, kik eltemetetlen,
távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak.*

Lager Heidenau, Zagubica fölött a hegyekben, 1944. aug. 17.

RADNÓTI NYOMÁBAN

Beszélgetés egy vers ürügyén

LL: Radnóti Miklós utolsó itthon írott verse, az 1944. május 19-i keltezésű *Töredék*, egész zaklatott világával, a költő más verseihez képest szokatlanul fénytelen, már-már darabos formájával, ritka rímeivel, a címben is jelzett töredékszerűségével mintha arra vallana, hogy Radnóti, mint akkoriban nemegy pályatársa, a háború utolsó, drámai hónapjaiban kényszerűen lemond az aprólékos műgondról, s egy-egy nyugalmasabb órában naplószerűen, olykor hevenyészve veti papírra baljós élményeit. Csakhogy Radnótinak a foglyotáborból hazaküldött, illetve a viharkabátja zsebében megtalált költeményei (leszámitva a *Razglednicákat*), bármily tragikus sorsot, világot jelenítenek is meg, valószínűtlen tökéletességükkel, szépségükkel azt tanúsítják, hogy „sort sor alá tapogatva”, „vaksín araszolgatván a papíron” is csak az életmű betetőzésére gondolt. Az 1944. augusztus 17-én írt *A la recherche*-ben is mintha nemcsak megidézné, hanem érezné is a pontos kifejezés, a hibátlan zene, a ragyogó képek, szavak mámorát. Még valami játékos derű is megcsillan az olyan lágyan áradó, fodrozódó hexameterekben. Szinte hihetetlen, hogy a Lager Heidenau emberalatti nyomorúságában született ez a hosszú, tisztán zengő belső rímmel ékes sorpár:

hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fürge barátok a szépszemű karcsu pohárból?

De ne arról beszéljessünk, hogy miért olyan fájdalmasan szép ez a vers. A vers közegéről, életrajzi háttéréről szeretnék kérdezgetni. Először is: miért választotta Radnóti ezt a francia címet?

VI: Hát kérlek szépen, az *A la recherche du temps perdu*, ez Proust regényének a címe, amit Gyergyai úgy fordított, hogy *Az eltűnt idő nyomában*. Rögtön hozzáteszem, hogy a mi generációnknak – mármint azoknak a keveseknek, akik franciául olvastak, akik az irodalom iránt érdeklődtek – talán Szentkuthy kivételével, a modern regényíró nem Joyce volt, hanem Proust. Mi Proustban éltünk benne, és Prousttal nőttünk föl, tehát a mi körünknek rögtön első látásra ezt *Az eltűnt idő nyomában*, Proust regényét idézte föl. De aki nem olvasta Proust regényét, de tudott franciául, annak is ez azt jelentette: keresés, visszakeresés. Rögtön első pillantásra olyasmit sugallt, vagy olyan hangulatot keltett, amit ma uniformizált szóval nosztalgiának neveznek. És aki még franciául se tudott, de olvasott, annak is ez valahogy, ez a francia cím, a franciásságnak a légkörét ébresztette. Egyébként Radnótinak volt egy régebbi verse is, egy nagyon szép verse, az *Il faut laisser*, amelyiknek ugyancsak francia címe volt, és ehhez hozzá kell tennem, hogy a francia nyelvnek akkor, ezt kell mondanom, mítikusabb szerepe volt a magyar szellemi életben, közérzetben, mint manapság, amikor a francia irodalom és szellem iránti érdeklődés valamelyest megcsappant. Akkor is már voltaképpen

az úgynevezett baloldali értelmiség – baloldal, ez nagyon tág fogalom volt, tehát mondhatjuk azt is: akik nem rokonszenveztek a fasizmusmal, az már baloldal volt Magyarországon, tehát a baloldal akkoriban, voltaképpen Hitler uralomrajutása után kezdett az angol nyelv és az angolszász élet felé orientálódni, addig, és az irodalomban még azután is, az előkelő dolog, és ezt most nem gúnyosan mondom, hanem a szó tényleges értelmében, a francia volt, és mi franciául értettük egymást, még akkor is, ha tudtunk angolul olvasni, angoltól fordítani. Hadd mondjak el egy, nem pontosan a vershez tartozó esetet – mert valahogy mégis a vershez tartozik, meg ahhoz az egész légkörhöz – hogy valamikor negyvenegy júniusában, június vége felé, mindenképpen 22-e után, éppen Radnótival ültünk a Pozsonyi út 1-nek, az ő második emeleti lakásának az erkélyén, nyári délután volt, és az utcán megy, a Pozsonyi úton, Boldizsár Iván. És Miklós lefűtül neki, ő fölneéz, és elkezd kiabálni, képzeld el, már benne voltunk alaposan a háborúban és a fasizálódásban, mindenben, amikor Boldizsár Iván harsányan, úgy hogy tisztán hallottuk a második emeleten, kezdi franciául mondani, minden előzetes kérdés nélkül, hogy a németek bombázták Kassát, de mi azt mondjuk, hogy az oroszok bombázták, és be fogunk lépni a háborúba, de erről senkinek sem szabad tudni, kiabálja ott a Pozsonyi úton. Igen, mert ebbe beleértődik, hogy kevesen tudtak franciául, de ezt csak most, utólag mondom, akkor egy csöppet sem csodálkoztunk ezen az egészen, és nem ijedtünk meg, és nem kiabáltunk le, hogy mit kiabálsz, te bolond, mert valahogy, mondom, ez utólagos felismerés, az ember természetesnek tartotta, hogy aki már franciául tud, és megérti, amit Boldizsár mondott, attól nem kell félni. Hát még tegyem hozzá, hogy ezen a franciaságon belül is Radnóti különösképpen, mondhatnám, frankomán volt. Amikor körülbelül akkortájt megjelent versfordításainak az a szép, vékony, de végig gyönyörű kötete, az *Orpheus nyomában*, én írtam róla a *Népszavában*, és abban említettem már, ha jól emlékszem, hogy Radnóti a francia költészethez közelálló fordító. Ezt nem úgy értettem, hogy úgy fordít, mint a franciák, mert hiszen a franciák a mi fogalmaink szerint sehogy sem fordítanak, hanem hogy hozzá a francia költészet szabása, formavilága, költői magatartása állt közel, sokkal közelebb, mint az angol, amiből, persze, szintén fordított, és szépeket is fordított. Ezt, azt hiszem, annak a hangsúlyával is írtam, hogy én magam egyre inkább az angol költői – hogy is mondjam csak? – típushoz, az angol költői világhoz közeledem, romantikusabb alkat vagyok – de hát most nem akarom ezt, nem is feladatomban itt definiálni, nem is szokásom ilyen esztétikai kategóriákban gondolkodni. Értjük be azzal, hogy Radnóti különösképpen franciás költő volt, anélkül, hogy ehhez vagy ahhoz a francia költőhöz hasonlított volna, különösen ebben az időben, amikor már teljesen egyénivé vált, már régen, már évek óta, a költészete. Hát ezt idézte föl rögtön az elején ez az *A la recherche* cím, a nosztalgiát, a hovatartozást a világban, azt se felejtse el, hogy ez szinte politikai állásfoglalás is volt, francia címet adni. Még az *Il faut laisser* nem ennyire, de hát képzeld el Radnótit, amint a Lager Heidenauban írja ezt a verset, és ezt a francia címet írja föléje, és hogy ez az *A la recherche* mit jelenthetett neki akkor.

LL: Gondolom, hogy a francia irodalom, a francia szellem világnézetet is jelentett Radnótinak. A jakobinus, a forradalmi hagyományt csakúgy, mint az olyan nagymúltú francia racionalizmust, az értelem rendjét, amely nagyon is időszerű volt, lehetett a kor zavaros kavargásában. A „hószín öntudat”, a

„karcsú ész”, a „megyalázott édes értelem” mögött bizonyosan ott van Radnótinak az a franciás vonása, amelyről beszéltél. És verseinek a szövegében ott érzem olykor-olykor kedves költőit is: Francis Jammes-nak az apró dolgokon megtapadó figyelmét, édes-érzékies ragyogását vagy akár Apollinaire megszelídített, mégis merész képzettársításait, oldott lebegését.

VI: Igen, hát akkor hadd folytassam én már: ezek voltaképpen közös szerelmeink voltak, Jammes is meg Apollinaire is, és hadd nevezzek meg még valakit, Ronsard-t, akit ő abban az *Il faut laisser*-ben meg is említ, „e sorral kezdte Ronsard”, ha jól emlékszem, ilyesmit ír. Igen, Ronsard-t ne hagyjuk ki, mert az ő nagyon fegyelmezett klasszicizmusa, az még ebben a versben is benne van.

LL: Az az érzésem, hogy Radnóti vonzalmaiban, választásaiban nemcsak költői hajlandóságának lehetett szerepe. Hiszen Ronsard, Apollinaire vagy Trakl a maguk módján ugyancsak egy letűnő világ és az apokaliptikus pusztulás szemlélői és szenvedői, akár Radnóti. Alighanem Vergiliusban is, hogy Tibullus nagy békeversét ne is említsem, megérezhette az időszerű, akár azt is mondhatnám: politikai tartalmat. De térjünk vissza egy pillanatra a franciákhoz. Előbb te is a francia irodalom vonzáskörében éltél, és angolul, ha jól emlékszem, később tanultál meg.

VI: Később tanultam meg, igen. Hát persze, angolul én nem tudtam, sőt, azt írtam egy versemben, hogy valaha gyűlöltem ezt a nyelvet, merthogy az nekem az üzlet nyelve volt, és csak amikor először Babitsnál voltam, ő kérdezte, hogy milyen nyelveken olvasok, és mondtam, hogy franciául, németül, és ahogy olyan öreg-tanárosan megkérdezte, hogy angolul nem, én akkor kezdtem el igazán angolul tanulni, és szerettem meg nagyon hamar az angolt. De nem véletlen, és az ízlésünknek a... hát ellentétes nem jó szó, mert ellentétes nem lehetett az ízlésünk, de mégiscsak az eltérő voltára vall, hogy a francia költészetből engem leginkább Villon vonzott, éppen, aki...

LL: Mikor is kezdted Villont fordítani?

VI: 1939-ben.

LL: Vagyis már a Radnótival való barátságod idején.

VI: Igen, feltétlenül. De mindig nagyon vonzott, és leginkább ő, és hát Villonban volt valami – bár a formájában ő is nagyon fegyelmezett volt – de volt valami nagyon romantikus is, ami Radnóti ízlésvilágával nehezebben fért össze. Tudom, hogy őt sohasem vonzotta különösebben Villon, közelebb állt hozzá La Fontaine. Ez nem azt jelenti, hogy nem ismerte el a nagyságát, persze. Engem Villon szertelensége, romantikája – persze, nem a tizenkilencedik századi, inkább valamilyen preromantikus romantika kapott meg nagyon.

LL: Egyébként Radnóti naplójából kiderül, hogy te meg is mutattad neki készülő Villon-fordításaidat.

VI: Nem emlékszem pontosan, mikor, de bizonyos, hogy megmutattam,

mert minden fordításomat és minden versemet megmutattam neki, mint ahogy ő is megmutatta nekem az övéit. Ehhez hozzá kell tennem, amit már többször is mondtam, hogy abban az időben, vagy nemsokára, jóformán naponta találkoztunk. Pláne volt egy idő, amikor ha nem is én magam, de közvetve ott a Pozsonyi úton laktam, majdhogynem az ő szomszédságában.

LL: Emlékszel rá, hogy mikor volt ez?

VI: Ez, kérlek, negyvenegyedtől volt, negyvenegyedtől. De hát addig is jóformán mindennap találkoztunk. A Villont azonban korábban mutattam meg, mert Villont harminckilencben kezdtem fordítani. Nem nagyon szeretem, és manapság különösen annyi mindenre használják a *műhely* szót, de hát a mi kettőnké, az valahogy, úgy körülbelül harminchétől kezdve az utolsó napokig, az egy ilyen közös műhely volt, ahol egymás mellett kalapáltunk.

LL: Közösen kalapáltatok Apollinaire-t is, gondolom, az aztán igazi műhelymunka lehetett.

VI: Hát az volt, igen. Méginkább a szerelmes versek, ezt ma kevesen ismerik, kis példányszámban megjelent könyv volt, a *Kétezer év szerelmes versei*, Képes Gézával, Szemlér Ferencsel négyesben fordítottuk, de az egésznek a lelke Radnóti volt, övé volt az ötlet, és hát szerkesztés közben nemcsak a mieinkkel, hanem a többiek fordításaival is szinte naponta együtt ültünk. Vagy Radnótiéknál vagy a kis Ilkoviciban.

LL: A vendéglőben?

VI: Nem, az nem volt vendéglő, az a nagy Ilkovics volt, a Nyugatival szemben. Ez a kis Ilkovics volt, a Lipót körúton, azaz, később a Szent István körúton. Miklósnak az volt a dolgozószobája, isten tudja, miért, mert neki nagyon szép szobája volt, erkéllyel, ami a Dunára nézett, de jobban szeretett ott dolgozni, a cigarettás, füstös, nem a legjobb levegőjű Ilkoviciban, és ott kerestem föl rendszerint.

LL: Apollinaire melyiketeknek jutott eszébe?

VI: Apollinaire-t én fordítottam előbb, mégpedig éppen *A megcsalt szerető énekét*, azt valamikor még harminchétben csináltam meg. És aztán persze ezt is ismerte Radnóti, és harminckilencben kapott kedvet ahhoz, hogy csináljunk egy kötetet. Alkalom is volt rá, mert a Vajda János Társaságban ő jobban benne volt, mint én. Egyáltalán, az irodalmi életben ő aktívabban és bennfentesebben benne élt, mint én, és volt egy lehetőség, hogy a Vajda János Társaság finanszírozza ezt a kötetet, hát persze, nem úgy, hogy honoráriumot fizetett volna, akkor vers után nem fizettek semmit jóformán sehol se, de úgy, hogy az adta ki. És ez adta az ötletet harminckilencben, az én Villonom után, mikor már a Villonnal kész voltam, és megjelenés előtt állt, negyvenben jelent meg, és harminckilencben támadt Miklósnak az az ötlete, hogy csináljunk egy Apollinaire-kötetet. Hát nem nagy kötet, egy kis füzet volt, de azért sok nagy vers, nehéz vers van benne, lázas sietséggel csináltuk meg, és negyven nyarán ki is jött, Cs. Szabó előszavával és Picasso rajzával, éppen aznap jelent meg, mikor a németek Párizsba bevonultak.

LL: Kiterjedt-e a műhelybeli munka a verseitekre is?

VI: Hát hogye. Radnóti nagyon nagy versértő volt, nagyon bíztam az ízlésében, sokkal jobban, mint a magaméban. Hát természetes, hogy megmutattuk egymásnak a verseinket, mindig hozzátartozott a barátsághoz is, a műhelyhez is, hogy kíméletlen kritikusi voltunk egymásnak. Már akkor támadt az a benyomásom, hogy volt benne, Radnótiban, valami, ahogy verset nézett és hozzászólt, volt benne valami a harkályból. Ahogy a harkály a fát kopogtatja férgek után, és hát ilyen férgek vagyis hibák után kopogtatott Miklós, és, mondom, jobban megbíztam az ízlésében, mint a magaméban, ami nem jelenti azt, hogy minden tanácsát megfogadtam volna. Hamar felismertem, ez megint az előbbi témánkhoz tartozik, hogy őbenne van valami, ahogy a verset nézte, abban volt valami – nem tudom, nem értesz-e félre, és pláne más nem ért-e félre, ha ezt mondom – francia pedantéria.

LL: Azt hiszem, pontosan értelek.

VI: Igen, a franciákhoz nem okvetlenül kapcsolódik a *pedáns* szó, de a költészetükben, még a legszertelenebb versekben is, van valamilyen pedáns vigyázás. Ez Radnótiban is volt, és ha néha ez nagyon feltűnően jelentkezett, akkor nem fogadtam meg a tanácsát, mert tudtam, hogy ez vérem ellen való (ahogy Pirooska szokta mondani), és hogy én romantikusabb alkat vagyok, és ezek az ő kritikái rendszerint az én kissé romantikus megfogalmazásaimat vették célba. Hát ez gyakran nem ártott nekem, mert, mondom, azért az esetek többségében legyalultam azt, amit Radnóti nehezményezett, de azért volt olyan eset, amikor úgy éreztem, itt két ízlés, ha nem is éppen ütközik, de nem egészen érti egymást.

LL: Gondolom, hogy volt ennek a műhelymunkának valami közvetetebb, rejtettebb kölcsönhatása is. Tőled tudom, hogy ismerted már az *A la recherche*-et, mikor a *Vides ut alta stet* című versedet írtad. Öntudatlanul és persze a magad módján, a Radnóti verszárására hangolódva fejezed be: „... . kortyolnak egyet-egyet, Nézd, konyakos poharadból az árnyak.” S talán az 1976-ban írott *Eljönnek* ökbén, talán tudatosan is, az *A la recherche* egy motívuma kísért: „... . ilyenkor Eljönnek ők. Igen, mindenki itt van.” És kinek ne jutna eszébe, hogy Radnóti versének ez a képe: „szobájuk... sziget és barlang volt” a te *Egy nap története* című versednek ehhez a sorához kapcsolódik: „Mint barlangba, úgy lépek a szobámba”. Hanem hadd térjek vissza arra, amit az imént mondtál: te magad romantikusnak, Radnótit klasszikusnak érzed. Ez így van, ha romantikán azt értjük, hogy szertelenebb, akár azt is mondhatnám, hogy „rendetlenebb”, gomolygóbb volt a te fiatalkori lírád, mint a Radnótié. De Radnóti költészete meg a tiedhez képest színeesebb, lágyabb szövésű – ezt is mondhatnám romantikus vonásnak.

VI: Nehéz dolgok ezek. Ebből kiderül, hogy még az ilyen nagyon tétova kategóriákkal is nagyon csínján kell bánni. Hogy lágyabb-e a Radnóti költészete? Hát a formájában nem.

LL: Én a lágyságot inkább a versek szövetében érzem.

VI: Az érzésekben. Hát igen. Ezt már, most hirtelen eszembe jut, Babits

észrevette, nagyon korán, aki, azt hiszem, a *Könyvről könyvre* sorozatában, néhány mondatban, azt kell mondanom, nagyon levágta Radnótinak egy kötetét, az elsőt vagy a másodikat, szóval valamelyik nagyon korai kötetét.

LL: Sértővel együtt.

VI: Sértővel együtt, ami akkor elég sértőnek számított. Olyasmit írt, azt hányta a szemére, hogy kraftausdruckos. De volt szeme arra, amire nekem és a barátaimnak nem, hogy – most az ő szép és pontosan fogalmazó szavait ilyen szinoptikusan adom elő – a szabadvers uniformisa mögött mintha gyöngédebb érzéseket lehetne sejteni. Ezt sokkal szebben és pontosabban írta, de ez volt a lényege. Ő erre ráértett.

LL: Ez csakugyan profétikus kritika volt, mert észrevette Radnótiban a lehetőséget, annak a költőnek a lehetőségét, az ígértét, akivé lett.

VI: Hát egyébként a lágyság nem mond ellent – mondom, hogy csak nagyon óvatosan és tétován lehet bánni az ilyen mindenféle kategóriákkal – nem mond ellent a klasszicizmusnak, mert, ugye, például Racine-nál klasszikusabb költő nincs, és Racine-nál lágyabb sincs. De menjünk vissza Vergiliushoz – akihez éppen ennek a versnek a kapcsán meg Radnóti utolsó versei kapcsán nem lehet nem visszamenni – hát a klasszicizmus ősmintája, és közben milyen lágy a verse, a verselése, a zenéje.

LL: Ha már megemlitted Vergiliust: hogy fordult Radnóti érdeklődése az antik versformák, különösen pedig a hexameter felé? Hát persze: Vergilius! De hogy talált rá Vergiliusra? És hadd kérdezzem meg azt is, hogy a te hexametereid nem adtak-e ösztönzést, nem hatottak-e Radnótira?

VI: Hát közvetlenül semmi esetre. De hadd mondjam el, vagy hadd büszkélkedjem el vele, ha tényleg szerénytelennek hat is, hogy bizonyos, hogy – na persze, nem úgy, hogy bizonyos vagyok benne, hogy az én hexametereimnek nagy részük volt abban, hogy Radnóti áttért a hexameterre, inkább úgy is mondhatnám tréfásan meg komolyan – annyit idegesítettem őt kezdetben a hexametereimmel, mert hát az tudvalevő, én is megírtam, hogy mi kezdetben nem jóbarátokként indultunk, és főleg irodalomban nem, és nem jó szemmel néztük egymást, azaz, enyhén szólva énnekem se volt nagyon jó véleményem az ő kezdeti verseiről, öneki meg nagyon rossz véleménye volt az enyémeiről.

LL: Ezt tudtad, vagy csak...

VI: Hát, tudod hogy van ez! Nem voltunk olyan jóban, hogy közvetlenül tudhattam volna, de hát ezt a barátok, a közös barátok, a közös ellenségek hozzák az embernek. És az ember magától is kitalálhatta volna, hogy aki olyan verseket ír, mint Radnóti kezdetben, annak nem tetszhetnek az én hexametereim. Na de, hogy is mondjam, mindig akadnak hírvivők, akik gondoskodnak róla, hogy az embernek rossz véleményei vagy szavai a másiktól eljussanak hozzá, néha még túlzó formában is, és hát így énhozzám is eljutottak azok a gondolatok, azok a nézetek, amiket Radnóti gondolt és mondott rólam. És hát az én rossz hexametereim hóbortos különbségnek szá-

mítottak, mert itt Magyarországon csak én, senki más nem írt hexametereket. Még amikor visszatértünk a kötött formákhoz, akkor is legtöbbször a népieshez vagy a jambikus verseléshez. Ez a hexameterhóbort különösen komikusnak tetszhetett, az is volt a Radnóti szemével nézve, hogy valaki ott Újpesten dolgozik, hivatalnok egy nagy gyárban, és hexametereket ír. Na de ez annyira idegesítette őt, hogy bele is ment a fülébe. A közvetlen indítékot az adta, hogy Trencsényi-Waldapfel Imre a *Horatius noster* után kiadta a Vergilius-kötetet, ami mind a kettőnknek szívügye volt. A Vergilius-eclogákba – akkor már Radnóttal jóban voltunk – minket is belevitt, majdhogynem beleerőszakolt, de nem is kellett erőszakolni, mert énbennem ez régi nosztalgia volt, és Radnóttal is hirtelen fölébredt az érdeklődés. Talán nekem is részem volt benne, hogy elkezdett hexametereket írni, de méginkább Trencsényi-Waldapfel Imrének, aki ezt a hajlamot felébresztette benne, és amint Radnóti belemerült Vergiliusba, szinte azonosult vele, sokkal inkább, mint én.

LL: Az *A la recherche* látszólag olyan könnyen iramló hexameterai nemcsak a háború, a fogolytábor képeit sodorják, hanem a ti köznapjaitokéit is. Kérlek, idézd fel most azokat a „régiszelid estéket”, a kocsmát, a hársak alatt álló asztalt, „a bölcs borozásokat”!

VI: Az a kocsmáig Svábhegyen volt. Nem tudom már pontosan hol, de közel esett Radnótiék házához, vagyis hogy örökbérlet volt az, egy villa, ha jól emlékszem, a Diana utcában, nagy, várszerű ház, a legenda szerint Petőfi és Jókai onnan nézték Buda ostromát – hogy ez igaz-e, nem tudom. Voltaképpen Fifi szülei bérelték, de Radnótiék is ott éltek nyáron át. És ha jól emlékszem, rendszerint úgy történt, hogy én felmentem hozzájuk, és akkor együtt mentünk le, mert ott volt a közelben a Jean bácsi kocsmája. Hogy miért mondták Jean bácsinak? Hogy tényleg francia ember volt az a kocsmáros? Vagy pedig elnevezték, megint csak franciásságból, Jean bácsinak, mert úgy szebben hangzott, mint a János bácsi kocsmája, azt nem tudom, de sok estét töltöttünk ott. És hát milyenek voltak azok a „szelid esték”? Mondanék egy merész szót, úgy mondanám, hogy elegáns esték, ez talán megbotránkoztató vagy furcsa, de mi roppant elegánsan ültünk ott, legalábbis a lehetőségeinkhez képest. Hiszen én sokszor megírtam a legkülönbözőbb formákban, hogy „szebben éltünk mi, tegnapiak, mint ahogy lehetett”. Ahhoz képest, ahogy éltünk – enyhén szólva szerény anyagi helyzetünkhöz, kilátásainkhoz képest, mert ha arra, ami történt, nem is számítottunk, el voltunk készülve nagyon rossz dolgokra, és kivált ez a társaság, amelyikről Radnóti beszél – nagyon elegánsan éltünk még akkor is, amikor „szálltak a gyors behívók”. Amikor valaki szabadságon volt, vagy éppen leszerelt, és még nem jött meg a következő behívó. Volt az egészben valami – borzasztóan felvágósan hangzik meg elriasztóan is – tizenharmadik századi számomra, már akkor is.

LL: Az eleganciában vagy az irodalmi, szellemi légkörben?

VI: Mindkettőben, sőt, mind a háromban, mindenben. Radnóti azt mondja a versben, hogy „költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott tündöklő asztal”. Ez a tündöklő asztal persze deszkaasztal volt a hársak alatt. Máskor többnyire szerény lakásainkban, jó esetben garzonlakásban voltunk. Való-

ban tündöklő feleségek voltak. Már nem is tudom, hogy ki mondta ezt – lehet, hogy Hevesi András, akit nagyon szerettünk, és aki szintén frankomán volt, Franciaországban esett el a francia hadseregben, mint tudod. Ő mondta, hirtelen eszembe jut, úgylehet, éppen e hársak alatti asztalnál, hogy „a ti generációtokban milyen szép nők vannak”. Ami kicsit túlzás volt, nem azért, mintha nem lettek volna szépek, hanem mert ahogy visszaemlékszem, az előttünk járó generációban is voltak szép feleségek, de hát a mieink éppen ekkor virágoztak. Gondolj csak Fifire, aki gyönyörű nő volt. Nem tudok rá mást mondani, mint hogy tündérszép. Gondolj Csillag Verára, Bálint György feleségére. Én sem csúnya lányokkal jelentem meg ott. Gondolj Ortutay Gyula szép feleségére és még sokakra, majdnem mindenkire. Már ez is olyan luxus volt, amit mi, szegények, nem engedhettünk volna meg magunknak. Az irodalomban is szalonéletet éltünk. Ezeken a szelíd estéken úgy tettünk, mintha semmi bajunk sem volna, mintha nem is volna más dolgunk, mint a szellemmel, verssorokkal és egyéb hasonló dolgokkal foglalkozni. És Radnóti így tudott foglalkozni verssel, irodalommal akárhol. Például mikor visszajött a ládagyárból – ha a naplóját olvastad, akkor biztosan tudod, hogy az milyen volt – folytatta ezt az életet, ugyanúgy. Ezt nem visszamenőleg mondom, mindig ezt éreztem, úgy tettünk, mintha márkik vagy irodalmi arisztokraták volnánk. Azt nem kell elemeznem, hogy milyen nyomorúságos körülmények közt éltünk sokan, legtöbben. Idevonatkozik egyébként a *bölcs* borozásunk. Ezt ma például melyik társaságra mondhatod el, a „bölcs borozások”-at? Nem sokra. Először is manapság nem isznak bort, ami az én nézetem szerint a művelt ember itala, hanem pálinkát. Mi pálinkát csak nagyon ritkán ittunk, bort se ittunk sokat, többek közt azért, mert nem tellett rá. Sokszor kérdezik, hogy miért isznak a mai fiatalok, miért isznak manapság annyit. Hát azért, mert telik. Nálunk igazából egy-két liter borról lehetett szó egy ilyen estén. Ettől berúgni nem lehetett, nem is akartunk. Nem volt divat közöttünk, hogy berúgjunk. Ez valahogy ellentmondott annak az elegáns életnek, amelyikben, mondom, irodalom, szellem, elegancia, nők – mindez egy volt és összetartozott. Én inkább arra hívnám fel a figyelmedet, ha már erről beszélünk, hogy – mert hirtelen most ugyanebből a versből ez jut eszembe: „És szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők ajka körül s szeme alján; elnehezedtek a tündérléptű leányok a háború hallgatag évei közben” – Radnóti utolsó egy-két évének verseibe, különösen ezekbe, valami olyan életközelség, valóságérzékelés lépett be, ami a régi verseiben nem volt meg. Nem tudom már, mi a címe annak a nagyon szép versének, amelyikben arról ír, hogy már jobban szereti a mákot és a meggyet, mint a diót és a mézet. Valahogy lejjebb ereszkedett az életbe. A fiatal Radnóti fölötté volt az életnek. És éppen most, amikor a hangja emelkedettebb lett, akkor közben valahogy benne volt az életben, és persze hogy benne volt a Lager Heidenauban, a mocsokban, a férgek közt, amiket megírt. De az elegáns életnek ezeket az életszerűségeit is eszébe és emlékezetében tartotta. Ez új jelenség és furcsa jelenség, ha követed, és persze, hogy követed, a fejlődését.

LL: Természetes, hogy Radnóti szemében megnőtt a valóság apró részleteinek az értéke abban a meglódult, háborgó világban. Úgy, ahogy az egyre pontosabb kifejezésnek, az egyre hibátlanabb formának is, ha „a valóság, mint megrepedt cserép, nem tart már formát”. De hadd térjek vissza még egyszer a társaságotok tagjaira. Kikre emlékszel még?

VI: Elég széleskörű volt és változó. Hogy kik tartoztak Radnóti legszűkebb köréhez? Bálint Györgynek eddig csak a gyönyörű feleségét, Csillag Verát említettem. De Bálint György maga, ha egyszer a társaságban volt, éltető eleme volt, sziporkázóan élénk, szellemes. Aztán a szegediek voltak a legközelebbi barátai, közelebbi és régebbi barátai, mint én. Én mindig azt szoktam mondani, hogy nekem Radnóti volt a legjobb barátom, de Radnótinak Ortutay volt a legjobb barátja. Kettőnk kapcsolatában ő volt a jobb barát, mert aktívabb volt, jobban futotta a képességeiből és az erejéből arra, hogy jó barát legyen. Aztán nagyon jóban volt Baróti Dezsővel, Tolnai Gáborral. Reitzer Bélával is, de annak alig emlékszem a megjelenésére. Mind a ketten nagyon szerettük Hevesi Andrást. Ő olyan különleges figura volt, akit nem lehet jobban leírni, mint ahogy ő írta meg magát a *Párizsi esőben*, nagyon művelt, szellemes, elkényeztetett nagypolgár volt, akiben egy fékezhetetlen vadállat bújt meg. Nagyon kedves volt, nagy öröm volt vele együtt lenni. És ki ne hagyjam Komor Andrást, aki aztán októberben öngyilkos lett. Egyik utolsó együttlétünk éppen Komor András lakásán folyt le, ott olvasta föl először Radnóti a *Nem tudhatom*ot. Én már ismertem a versét. Akkor is kéziratban volt még, amikor felolvasta. Ez az este aztán később elkomorult, mert nagy vita támadt a versből, pontosabban abból a sorából, hogy „hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép”, amin a legtöbb hallgatója, Komor András és vendégei megütköztek, mégpedig azon, hogy mi csak annyira vagyunk bűnösök, mint a többi nép. Ha jól emlékszem, ezt a kifejezést ketten védtük, Tolnai Gábor meg én. Ebből, ahogy mondják, parázs vita keletkezett. Sok parázssal. Hát ezek voltunk.

LL: Mikor találkoztál Radnótival utoljára?

VI: Utoljára május vége felé, valószínűleg huszadika körül. Tegyem hozzá, hogy akkor nagyon sokat találkoztunk, és mindig őnála, mert amikor eljött a sárga csillag ideje, amit Miklósnak viselnie kellett (nekem nem kellett, mert én kivételnek számítottam), akkor azt mondta, hogy ő nem fog sárga csillaggal járni a városban, ez április negyedikén volt, mert ötödikén lépett életbe a sárga csillag, és most utoljára menjünk be a Belvárosba, és nézzük meg. Együtt mentünk be a Belvárosba. Most nem mondom el neked ezt a kirándulást. Voltunk a Franklin Társulatban, már nem is tudom, hol, többek között a piarista rendházban is Sík Sándornál. Ettől fogva ő nem mozdult ki otthonról, mindig én mentem föl hozzá. Akkor írta a töredékverseket. Hogy a *Töredék* milyen zaklatott, ahogy az imént mondtad, azt Miklós is érezte. Nekem azt mondta, hogy mikor, nem tudnám napra megmondani, hogy őt egy dolog bántja nagyon, és ez sok mindenre rávilágít, a Miklós irodalmias szemléletére, arra, hogy mit jelentett neki a költészet, hogy a költészet neki mindennek fölött való volt. Azt mondta, hogy őt egy bántja, az, hogy esetleg ezek lesznek az utolsó versei. Nyilván éppen a zaklatottságukra gondolt, mert nem volt megelégedve velük, holott gyönyörűek. Én mondtam is neki, hogy bánom is én, milyenek lesznek az utolsó verseim, kisebb gondom is nagyobb annál. De neki valóban – és ez nem szenvedés volt nála vagy ilyesmī – ez volt akkor is a legfőbb gondja. Az utolsó bevonulása, azt hiszem, általános bevonulás volt, május huszadikán A-tól K-ig, és így tovább, betűkre volt osztva, ahogy lenni szokott, a régebbi behívókat is ő kapta meg előbb, neki egy nappal előbb kellett jelentkezni. Fölmentünk hozzá búcsúzni, itt meg kell jegyeznem, hogy azért laktunk egy-

más szomszédságában, mert akkori menyasszonyom, Marika, ott lakott a Pozsonyi út 5-ben, és nála töltöttem a legtöbb időmet. Fölmentünk hozzá elbúcsúzni, és el is búcsúztunk annak rendje és módja szerint. De még egyszer találkoztunk. Megjelent nálunk a Pozsonyi út 5-ben (Miklós az 1-ben lakott) Aczél György, aki mindkettőnknek jó barátja volt, kétségbeesve, hogy próbáljak én Miklóssal beszélni, hátha én még tudok hatni rá, hogy fogadja el azt, amit „az elvtársak” kieszeltek számára, iratokat, rejtekhelyet, ahol elbújhat, és ne vonuljon be. Elmentünk hát még egyszer azon az utolsó estén, és megpróbáltuk rábeszélni. De hajthatatlan volt, nem akart elbújni. Ekkor láttam utoljára.

LL: Mit gondolsz: csakugyan „más távlatot ad a halál” Radnóti életművének is? Vagyis: tragikus sorsa súlyával súlyosabb lett-e a műve is?

VI: Ha erre egyszerűen kell felelni, akkor csak azt mondhatom, hogy igen. De erre nem lehet egyszerűen felelni. Kezdjük ott, hogy nézetem szerint ennek a remekműnek, ennek a gyönyörű versnek, amelyiknek minden sora, minden szava jelentéssel és különböző jelentésekkel gazdag, ennek a költői súlypontja – hogy is mondja Gyulai, amikor Vörösmarty *Szép Ilonkájáról* beszél? Hogy a vers magja, azt hiszem, ezt a szót használja, az, hogy „hervadása liliumhullás volt, ártatlanság képe s bánaté” – tehát ennek a Radnóti-versnek a magja és legfőbb mondanivalója szerintem az, hogy „mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már”. Ezt azóta sok mindenre idéztem, mert mindenre igaz, most már a közhelyekhez tartozik, azokhoz, amiket milyen nehéz kitalálni, és milyen keveseknek sikerül ilyen kitalálni! Nemcsak a halál adott neki más távlatot, hanem az is, amit átélt. Az biztos, hogy ilyen nagy műveket anélkül, amit ő megélt, nem tudott volna írni. Persze, ennél fontosabb dolog, hogy hiába élt volna meg bármit, ha nincs meg benne az a költői – nemcsak képesség, mert az a legkevesebb, a képesség, hanem az a koncentrálttság, a költészetre irányulás, az az érthetetlen csoda, hogy valaki olyan körülmények között, amilyenek között ő élt hónapokon át, ilyen verseket tudott írni. Egy tehetséges, könnyelmű és rosszmájú kritikus valami olyasmit mondott, hogy „nagy sors, kis tehetség”. A maliciának nagy szellemessége ez, de nem igaz, sőt: hazugság. Egy nagy tehetség, amely összeforrt a sorsával. Nem tudok mást mondani. Elválaszthatatlan, amit megírt és amit megélt és ahogy meghalt. Képzeljük el, ha Radnóti ezekkel a versekkel hazatért volna. Hát akkor is nagy versek lettek volna, de bizonyos vagyok benne, hogy nem jelentenék nekünk azt a nagyot, azt az egyedülállót, amit jelentenek. Ez nem minden költészethez tartozik hozzá. Lautréamont például élhetett volna bárhogy, a *Maldoror énekei* ugyanazok maradtak volna, amik. Ha kocsmáros vagy kövér pék lett volna, akkor is. Radnótival kapcsolatban azonban Juhász Ferencet kell idéznem, aki egy nagyon szép prózaversében olyasmit írt (sajnos, nem tudom pontosan idézni), hogy Radnóti halála ugyanolyan volt, mint Petőfié Segesváron. Nyilván nem úgy értette, hogy a két halál ugyanaz, aminthogy az úgy sem volt ugyanaz, hanem csak úgy, hogy a sors és élet összetartozott. Mint ahogy Petőfit sem lehet elképzelni öregen és konszolidálódva, Radnótit sem. Én egyszer ennél merészebb hasonlatot mondtam, azt, hogy valami evangéliumi vonás van a költészetében. A szépségéhez, az erkölcsi nagyságához hozzátartozik az, ami történt.

Napló

– Részletek –

1939.

Szeptember 8. Péntek

Istenhegy. Fanni születése napja, Kisboldogasszony napja. Huszonhétéves lett ma. Először a tizenhatodik születése napján voltam itt az istenhegyi házban, tizenegy éve már.

Tegnap estefelé elrohantunk hazulról. F.(anni) félt, hogy lejár az átszállójegye. Elfelejtettem megtölteni a töltőtollamat s itt fenn sincs tinta. Fanni néhány csepp ecetet pötytyent a kiszáradt tintatartóba, a tintát is így csinálják! – biztat s én dolgozni kezdek a Gyerekkori naplón. Ecettel írok.

d. u. 2 óra. A rádió hírei közt említik, hogy Hevesi Sándor ma reggel tüdőgyulladásban meghalt. Mit is tehetett volna mást? Színházat nem vezethetett, dolgozni nem hagyták s csak dolgozni szeretett!

Szeptember 10.

Tegnap éjjel Krudyt olvastam, a Vörös póstakocsi-t. Erkölcstelenül megnyugtató epika.

Szabadság kávéház. Marconnay Tibor Cs. Szabó Magyar néző-jéről a Magyarországon. A befejezés: „kevésbé meggyőző azonban a francia civilizáció és kivált az angol állam berendezés iránt táplált rajongása. Egy kissé talán tulságosan kedveli a francia s kivált az angol gazdasági megszervezettséget. Olykor mintha elfeledné, hogy a liberal-kapitalizmus halálosan beteg. Olvassa el Matolcsy, Salló, Rátz Kálmán legragyogóbb cikkeit s meglátja, hogy ezek is műveltek, magyarok, okosak és elszánt építők. Meglátja, hogy ezektől sokat tanulhat mindenki, ő is, aki valóban teljesen és minden tekintetben korszerű óhajt lenni.”

Istenhegy. A hősök emlékműve előtt jövök el, 1914–1918. Készíthetik az újat, 1939– ?

Krudy tanított meg újra hosszú idő után olvasó módjára olvasni. Nem véletlen, hogy az ember *mikor* nyul egy könyvhöz, egy íróhoz. Eddig őszintén untatott.

10 óra után (Tolnai) Gábor fütyül fel, lemegyek, az Ilkovitsnál iszunk egy feketét. Korrektúraíveket mutat: a „legyező-motivum” szedése. Ránézek a címre, s mint a „Főurak”-nál itt is az *áltaánost* tette zárójelben alcímnek és a *magyarázatot* főcímmek. Ezt meg kell fordítani, – mondom. Ujjongva fogadja az ötletet.

szeptember 11.

Gyönyörű ősz van. Vas Villon Nagy Testamentumát fordítja, kitűnően. Délután beszélgettünk a már elkészült részletről.

Nyugat asztal. Halász Gábor: A multkor hallgattam a Szabó Lőrinc rádió felolvasását. Milyen kitűnően *el lehet majd könyvelni* történetileg a nemzeti szocializmus költőjének, pl. a Kalibán versei, az ösztönök dicsérete stb. amit azelőtt ellenkező előjellel olvastunk... – De miért kell a költőket *könyvelni* ó nagy csoportosító! ó nagy nemzedékbe pofozó! ó nagy „közös jellemvonásokat” kereső!

Gyönyörű ősz van, pedig a lengyeleknek eső kellene!

Szeptember 12.

A P. H. (Pesti Hírlap)-ban olvastam, hogy egy fiatal hadbavonult francia szobrász levelet írt a *Matin* szerkesztőségének. A *Matin* vezércikkben közli a levelet, egyik fordulata így hangzik: „Most készült el a műtermem. Elhagyom minden sajnálkozás nélkül és közben ez jelenti az egész életemet. De elfog az az időleges közöny, melyet mindenki érez körülöttem. Kissé úgy megyünk ebbe a háboruba, mintha kolostorba vonulnánk, mintha fogadalmat tettünk volna a szegénységnek és a halálnak, egy ideálért, amely méltó erre a fogadalomra.”

[...]

Szeptember 18. Hétfő

[...]

Halász G. (Gábor) meséli, hogy megkapta a legújabb angol lírai antológiát, hatalmas kötet, csak a fiatalok, idén jelent meg, a legidősebb 1900-as, a legifjabbak 1913-ban születtek. Háromsoros életrajzok, X. Y. született, foglalkozás, egy könyv, nők, egy gyerek, – így. Kommunisták s a kötet végén portrék, szándékoltan és megmagyarázottan riport-portrék, a fotográfus utcán, kalapban, sállal, munkahelyén, autóban stb. kapta le őket. Nem szeretem – mondom – nem bírom a stilustalanságot! Hogyan? – kérdi G. Ugy. Végtelenül felháborított az a filmhíradó, ahol az angol királyi pár, valami diák; vagy cserkész ünnepségen komikus mozdulatokkal tarkított köréneklésben vesz részt, ill. nem az, hogy részt vesz, hanem, hogy híradót csinálnak róla. Ha valaki király, vagy királynő ne csináljon hülye mozdulatokat, üljön a trónon, vagy álljon méltóságteljesen a tájban, mert ez stilusos, a diákgyerek, vagy a cserkészgyerek csinálja, csinálhatja, mert kedves. Szégyeltem magam. S az emberek, akik nevettek a híradón, mikor az olasz fasiszta párt főtitkára szuronysövényen ugrált át valami pártünnepségen és égő tűzkarikán futott keresztül, ugyanazok az emberek elragadtatva mondták az angol híradónál, hogy ó demokrácia! S egy költő ne fényképeztesse magát az autó volánjánál, ill. ne mellékelje a képet a verseihez, mert stilustalan. [...]

Szeptember 19.

Hetek óta nem jön levelem, a postás nem csönget hetek óta már. „Nő a fal és elválaszt az emberektől”...

(Ortutay) Gyulának tegnap éjjel odaadtam a Napló a gyerekkorról-t, ma visszakaptam. Nagyon tetszett neki, majd részletesebben kettesben számolt be. A befejező mondatokat és a záróverset harmadszor írom át.

Névgyűjteményemhez: A Ferenc -rti házban, ahol Molnár Margit lakik, találtam ezt a nevet: Miákich Alajos. Sajna, nem macskaidomító. Pedig milyen szép lenne, mert ilyen nincs is, a macska nem idomítható. A dalszínházutcai házmasterlány ugyan megtanított egy gyönyörű fekete macskát szolgálni.

Schöpflin Gyusziék készülő gyermekét, ha fiu lesz Adorjánnak, ha lány Arankának kell keresztelni. Schöpflin Adorján, Schöpflin Aranka;—∪∪|—∪∪: adonisi sor!

1941.

febr. 8.

(Baróti) Dezső ír Szegedről: „... elpanaszolom, hogy akartam az Egyetemen egy fiatal líra estet rendezni, de mivel kikötötték, hogy csak árják szerepelhetnek (árja költők t. i.) le kellett mondanom, mert én ilyen kompromisszumot nem vállalom!” – Nem baj Dezske. Kezdek janzenista lenni. Krisztus nem mindenkiért halt meg a keresztfán. Már régen nem *mindenkinek* írok, – és sohasem írtunk *mindenkinek*. Kétszáz, kétezer éve sem. A baj az, hogy ezek a taknyosok ilyen „irodalom szemlélettel” tanárok lesznek. Ez már nemzeti tragédia. (. . .)

febr. 9.

Ebéd után betértünk Fannival az Ilkovits-hoz, feketét inni, állva, futtában. Vidor Ferike ül az egyik asztalnál. Leültet, – nagy fecsegés. Humoros, kedves, eltáposhatatlan asszony. Most az életét írta meg (vacak, szemét, polgároknak étek, – „dicséri” a könyvet, a kommünt, az emigrációt, Gábor Andort, mindent kihagytam, „csak a popóm látszik ki belőle” stb.) és öt pengőért árulja a „zsidóknak”. Gábor Andor kedves levelét mutatja M. (oszkvá)-ból írja, N. Z.-ről és Sz. B.-ről érdeklődik, hogy azokkal mi van? Persze „többek között”. De nem érdektelen és jellemző G.-ra, hogy ezekről is kérdez. – Ferike, „megajándékoz” egy gyűjtőívvel.

D.u. Heimlich Lajos házihangversenyén. Chopin. A csodálatos H-moll szonáta is. És a G-moll ballada. Kimerített, „képzettársítani” se tudtam, már „puhán” mentem valahogy.

febr. 10.

Korán megyek le a Nyugat-találkozóra, Illyés jön legelőször:
Gratuláljak neked?

I. Ne gratulálj!

De tudod, miért nem gratulálok.

I. ?

Mert öregszünk. Kisfaludy Társaság . . .

I. Én nem félek az öregségtől.

Én félek.

- I. S úgy csöppentem bele ebbe az egész ügybe, mint Pilátus a Credoba.
No, tudom, hogy nem Te alapítottad.
I. Az alapítókkal szívesen ülnék együtt.
Aronkával választottak be, elég jó társaság.
I. Van ott más is még. És aztán tudod a rendőrség is két nappal később
tartóztatja le az embert így ...
Mint a Kisfaludy Társaság tagját ...? Igaz ...
S valóban igaza van. Ha nyugodtabban és kényelmesebben dolgoz-
hat ... a mű érdekében talán még ezt is ... (..)

febr. 12.

Nézegetem a kézirateim. Január 17. Veresmart c. vers jan. 30. Eső esik,
fölszárad ... febr. 5. Január c. kis hónapvers, febr. 7. Október c. hónap-
vers, febr. 11. December c. kis hónapvers és egy Epigramma. Közben egy
Goethe-fordítás. Ó, hagyjatok! Most dolgozom. S talán nem is fájdalmasan.

február 26.

Este Kerpel Györgyénél, Mátéék, Vas Pista, Heimlich Lajosék! K.(er-
pel)-né Lisztől beszél, hogy nem tudja meghódítani Liszt zenéje ... Lajos
hallgat, nagyokat nyel. S éjfél felé leült a zongorához és bizonyít: eljátssza
csodálatosan a H-moll szonátát. Sohasem hallottam még így Lisztet és so-
hasem sejtettem, hogy ilyen nagy mű a H-moll. Sőt. Hogy ilyen nagy Liszt,
– azt sem. [Engel] Iván hangversenyén az Années de Pélérinage őszintén
úntatott. K.-éknál szokatlan polgári bőség, de ragyogó izlés a tárgyakban,
butorokban.

március 10.

Tejcsarnok a Kecskeméti utcában. A helység tele táblákkal: A rémhír-
terjesztés és fecsegés- hazaárulás! – Óvakodjunk a kémektől! Több példány-
ban mindegyik. A táblák alatt köhögős öreg emberek és öregasszonyok ül-
nek, totyognak az asztalok között, cserélgetik az újságokat. Ijesztő. Szukitsra
várok, itt a szomszédban az irodája, nem tudok választ kapni tőle az anto-
lógia-ügyben. [..]

márc. 14.

Ó nyájas utókor, te rosszindulatu és igazságtalan, igaztevő szörnyeteg,
a mai Magyar Nemzetben Szabó Zoltán ír az Illyés-estről, olvasd el, érde-
kelni fog.

A villamosban egy férfi ül le mellém és egy kisgyerek. Szabad a jegyet?
Egy *felöltt* és egy gyermek ... – nyújtja a pénzt a férfi. *Felöltt, felöltt* ...
ez az öntudattal vallott állapot megzavar. Még most is hallok a hangot. Én
is ilyen jeggyel utazom. Én is *felöltt* vagyok? Jaj! Jaj, jaj!

A Kassák-ügyről kellene írnom, de fáradt és ideges vagyok hozzá és fáj.
Tegnap este Szabó Zoltánék, Rabinovszky Márius, Olga, Marcsi, Gom-
bosi Gyuri, Jutka voltak nálunk. Gyuri: saját köcsöge, – mondja valamire,
félre értem: Csajágröcsöge, – rögtön építjük; illetve építem a sort:

Szülőhelye Csajágröcsöge,
Van ott neki saját köcsöge.

április 4.

[...]

Este 8 óra. A város sötét. (Ortutay) Gyulával és (Hont) Ferencsel csavargok, szomorúan és idegesen járunk a feketeségben. Mozgósítás. Telekiről beszélgetünk. S az életünkről.

április 5.

[...]

Este. Találkozó Bélánál az erdélyiekkel. Balogh Edgár, Nagy István, Brassai Viktor... (Ortutay) Gyula, (Hont) Ferenc, (Tolnai) Gábor. Kinn kóromsötét utcák, a német csapatok vonulnak a délszláv határra és mi nemzetet mentünk, a „szegedi gyakorlatról” és a „felvidéki és erdélyi gyakorlatról” beszélünk – éjjel kettőig.

Jönnek a behívók. Zuhanunk a szörnyűség felé.

április 8.

Március 31-én irtam Képes Géának egy ajánlott levelet a „szerelmi antológia” ügyében. Máig sem jött válasz rá. Szukits valószínűleg bevonult, tudunk-e még kapcsolatot találni Szemlér Ferivel? s velem mi lesz? De maradjon nyoma a tervnek. Ezt irtam: Kedves Barátom, ne haragudj, hogy így ismeretlenül, jobbanmondva személyes találkozás nélkül kereslek fel soraimmal, – de véletlen csak, hogy eddig nem találkoztunk. Bosszantott, hogy az Illyés-esten nem tudtam, hogy Te álldogálsz Gál Pistával, hiszen már írni akartam Neked. Csak akkor tudtam meg, hogy te voltál, mikor az est végén Gál keresett s kérdezte, nem láttalak-e. Szóval, hogy is kezdjem... Vas Istvánnal és Szemlér Ferencsel együtt egy műfordítás-antológiát tervezünk, a világirodalom *szerelmes* verseiből, s negyediknek Rád gondoltunk, mert ismerjük és becsüljük a fordításaidat. Ezt a levelet hát két barátom nevében írom. Eddig azért nem irtam Neked a tervről, mert nem volt kiadónk, – most azonban már van. Egy Szukits nevű új kiadó (a tavaly könyvnapi Juhász Gyula Összes Verseinek kiadója) adja ki a könyvet karácsonyra. A terv, – illetve a mbeszélt kötet: 100 szerelmes vers a világirodalom szerelmi lírájának lehetőleg ismeretlen és még nem, vagy régen és gyöngén fordított darabjai, minden nyelvből, amit tudunk. A könyvet Vas, Szemlér, Te és én fordítanánk, egyenként 25–25 verset. Szukits 500 p. tiszteletdíjat fizet a kézirat átadásakor, ennek szept. 1. a végső határideje. Ezt a pénzt természetesen „elnégyeljük” s ez versenként 5.– p-t költőnként 125.– P-t jelent, gyalázatos, de többet nem lehet elérni. A szerződés persze egy kiadásra (2000 példányra) szól, újabb kiadás, újabb megállapodás tárgya. A szerződést aláírom, ha választad megkapom. Te még könnyebben vállalhatod az egész ügyet, mint Szemlér Feri, vagy én, hisz úgy vélem, hogy az anyag (a 25 vers) felét már meglévő fordításaidból is össze tudod válogatni, míg nekem és Ferinek egyelőre 5–5 darabunk van véletlenül ép „szerelmes”, sokat kell dolgoznunk majd. Vas Pistának talán 10–12 van készen. A Napnyugati madarak megvan polcomon; abban is van olyan amit közölhetünk a gyűjteményben. Egyelőre csak elvbeni választ kérek Tőled, hogy társulsz-e velünk. A részletes megbeszélés aztán, de sürgősen következik majd. Megírjuk, hogy nekünk mi van már meg, mit akarunk még, stb. Együtt kell dolgoznunk, mert azt szeret-

ném, ha nem lennének a könyvnek feltűnő hiányai. Persze „teljességről” bármiféle szempontból szó sem lehet 100 versnél, de latint, angolt, franciát, németet mi is fordítunk, Szemlér Feri románt is, -- és így Tőled a többi mellett olaszt, finnt stb. is várunk. Persze lehetőleg nagy neveket, -- de ezt majd megbeszéljük... jössz te Pestre? Találkozhatunk? Kérlek válaszolj postafordultával, hogy van-e kedved a könyvhöz. És nyomatékosan kérlek, hogy senkinek se írj; vagy beszélj a kötetről, mert más kiadó, esetleg régebbi és kész anyaggal, megelőzhet és akkor kútbaesik az egész. Válaszodat várom és személyes találkozásunkig is szeretettel köszöntlek...

április 9.

D.e. légiriadó. A társaskocsi megáll, leugrálunk, egy Szent István-köruti ház kapualjában állok. Mellettem egy hadirokkant-jelvényes férfi beszélget egy proival. Most ismerkedtek:

Ez már nem játék. Lönek is. Hallja?

Aha, Komoly ez már, a fene ott egye.

Örök barátaink...

Barátai a hóhérnak. A belgrádi követ szobájába essen a bomba! Még itt van!

Igy volt ez „a” háborúban is. A szerbekkel. Egy kutyák ezek, a románokkal. És kutyából nem lesz szalonna.

Közvélemény? A nyilas sajtó hamar „hangulatot csinált.”

április 16.

Délután Képes Géza jön hozzám. A könyvről beszélgetünk, megvalósítjuk (ha megvalósítjuk!) Szeptember óta Pesten él, az egyik minisztériumban dolgozik, otthagya Patakot, a tanárságot. Nem egészen értem. Rokonszenves, tájékozott író, egészséges irodalomszemlélettel.

április 20.

Heimlich Lajos házihangversenyén. Liszt-műsor. A Gnomenreigen, a Bénédiction de Dieu, a Mephisto-Walzer és a H-moll, újra a H-moll!

A H-moll szonáta közben verset írtam a műsoromra:

Engedj meghalnom Édes!

És gyujts majd nagy tüzet, éhes

lángokkal égess meg! égess!

Engedj meghalnom Édes!

Jönnek a behívók. A századomból tizenhatan megkapták már. Holnap reggel utaznak.

Adieu Adieu

Soleil cou coupé

április 23.

Éjfélkor F. P.-től búcsúzom a kapu előtt E(rdős) Jenő jön. Mi az, te nem haltál meg? -- kérdi őszinte csalódottsággal. Nem, -- felelem, mint a mellékelt ábra mutatja, miért kellett volna meghalnom?

Nahát ez hallatlan, -- mondja az ifjú felháborodottan. Te hónapokkal

ezelőtt irtál valami nyelvestétikai könyvről a Nyugatban, érdekelt volna a könyv, irtam neked a Nyugat szerkesztőségébe, hogy hol szerezhető meg az a könyv. De a lap visszajött, rá volt írva, hogy a címzett meghalt! Ugyan?

De, de meg is van a lap a szerkesztőségben, a fiókomban. No, szervusz, élek, – fricskázom le magamról az ifjut. Kedves, – mondom F. P-nak, még nekrológot sem írt a firkász, csak tudomásul vette, hogy meghaltam.

április 27.

[. . .]

Tegnap óriási családi esemény: délelőtt bőrig áztam, délután vettem egy esernyőt. Harminckétéves koromban, életem első esernyőjét. Kissé megvetettem magam és szomorú voltam. Azzal lepleztem szomorú és megvetett felnőtséget, hogy büszkén mutogattam az ernyőt boldognak, boldogtalan-nak.

április 30.

Ebédután cigarettát vettem egy királyuccai dohányboltban. A kiszolgáló nő szemrehányón nézett rám, egy tizfilléres ponyvát olvasott s nyilván a pokolba kívánt, mert a legizgalmasabb oldalkánál tartott. A bolt mélyén hal-kan szólt a rádió, hánytatóan érzelmes, lassu tánczenét. Gépzene és ponyva. Fázni kezdtem. És szinte testemmel is éreztem magam mögött Vörösmarty megöszült Istenét

ki megteremtén a világot, embert
a félig istent, félig állatot,
elborzadt a zordon mű felett
és bánatában ősz lett és öreg.

Félig isten? borzongtam. S hogy lejegyzem ezt, gyorsan és idegesen, mert javítani szeretnék a Második ecloga két során, újra borzongok. S „te, marha, tel!” mondom magamnak. Érdemes? Persze, hogy érdemes. De hogy miért? – nem érvelek, mert kiderül, hogy eszelős vagyok, én vagyok eszelős és nem a dohányárusnő (mennyyivel szebb, mint a trafikosnő, ez a szó) borzongató!

május 6.

Csoda, hogy ennyit dolgoztam eddig! Lehet? Érdemes?

május 7.

(Ortutay) Gyulától egy hatalmas, kétkötetes Rilket kaptam, verset is írt hozzá, Fannitól aktatáskát, (Beck) Judittól önarcképét.

Ebéd után az Árumintavásáron (Ortutay) Gyulával. A Szovjetpavillon előtt kigyózó sor, rendőrök. Tizenötpercnyi sortállás után bejutunk. Iparművészetben határozottan fejlődtek Páris óta, izléses, jól rendezett anyag. A vendégkönyvnél ölik egymást az emberek. Beírnak. Gyula odafurakszik: odaráncigál engem is. Megszorítja figyelmeztetőn a karomat. Egy fiatalember ül ép a könyv előtt, ujságot tart a toll fölé, eltakarja, amit ír. A következő gazdaember, – ugyanúgy. [. . .]

május 15.

A múlt héten egy kis naptár-versem jelent meg az Új Időkben. Nekik adtam azokat a „naptárból”, amik még nem jelentek meg a Nyugatban. A Ny. előszeretettel ezeket válogatta ki a kéziratok közül, – mert rövidek. (Jellemző!) Ma felmegyek a „tiszteletdíjért”. Megjelent versről van szó? – kérdi a kisasszony az előszobában.

Igen.

Akkor az utalványt Ili kisasszonynál tetszik kapni. Mindjárt megnézem a lapot... Itt van. Fordítás...

Nem fordítás. Egy kis vers. Május című.

És ez? – Megnézem, egy kis német vers fordítása.

Ezt még nem is láttam. Ez ma jött, ez a szám?

Igen. Kedves meglepetés úgy-e?

Határozottan, – vigyorgok fanyaron. Átvonulok „Ili kisasszony”-hoz ünnepélyes mozdulattal veszi elő az utalványkönyvet. S. és W.-éknál az utalványozás külön szertartás. A lexikontól is csak azért nem kérek többször előleget, mert utálok a szertartást. Halkan megjegyzem:

Ugynevezett „elsőrangú” honoráriumot kapok. – Tavaly, vagy tavalyelőtt nagy vitám volt a szabadságonlévő istennő helyettesével, aki 8.– P. helyett 6.– P-t akart kiutalni nekem egy Trakl-fordításért. Röhögtem és remegtem belül a méregtől, kiabáltam és szaladgáltam az illetékes szobákban. Akkor árulták el, hogy én „elsőrendű” vagyok, a „többi” csak 6.– P-t kap és a kisasszony nem ismer. Hányingerrel távoztam a 2.– P. többlettel és egy esztendeig feléjük se néztem.

Mi az, hogy „elsőrangú”? – kérdi az Ili kisasszony.

8.– P. Egyszer, mikor szabadságon volt, már vitám volt emiatt.

Tudom, hogy 8.-at kap. – Elkezdi kiállítani.

És a múltthetiben is volt.

Ejnye, mért nem szól. Az egy utalványon megy. – Előkeresi a múlttheti számot.

Ilyen kis vers! Ezért csak 6.-ot fizethetünk.

Miért, – kérdem döbbenet, – centiméterre mérik?

Már ne haragudjon, de hat sor az egész, ezt csak rövidebb ideig kell írni, kisebb munka, mint ez például? – és mutat egy hosszabb verset.

Egyáltalán nem. Ezt is lehet írni három hétig, sőt...

Dehát valami különbség...

Kérem, – mondom szárazon, – ehhez talán én mégis jobban értek!

Igen, de lapszempontról...

Adjon, amennyit akar!

Szóval 8 és 6 az 14, – írja az utalványt...

Runya, július 28. Hétfő.

[...]

Tegnap d.u. indulunk Pestről, Klára nővéremhez. Ideges utazás, ujabban irtózom minden helyváltoztatástól. Isaszegen is megállunk, dermedten nézem az ismerős állomást. Hatvanon túl enged kissé a szorongás, névrejtést játszunk Fiffel. Runyával és Lénártfalvával megverem. „Szomorú nyaralás” Miért szomorú? – kérdi Fif. Hát... Páris helyett Runya... Igaz, – mondja, két éve ilyenkor kísérted ki Wagneréket az Est-re... „Túl az út felén árt fal-

va, a barack" – mondom s ez megvigasztal kissé mindkettőnket. Boda különlenyomatát olvasom.

Fif a Háboru és békét szemelgeti. Föl-fölüti a kedvenc helyeken s mé-lázva nézi a tájat. Kazlak másznak a dombokon. Átszaladunk a vasárnapi Salgótarjánon, a sétány ünneplői hosszan néznek a vonat után. Siralmas, – mondom Fifnek. Bólint. Füleken sokáig állunk, aztán „ismerős” állomások jönnek. Innen származik a család... Rimaszécs, itt született a nagyapám, az apám Radnóton. Csizfűrdő, Lénártfalva. Kiszállunk. Az állomáson István öcsém, beülünk a fogatba, az öcskös a bakra kapaszkodik a kocsis mellé. Az enyhe gömőri táj, távol a hegyek. Nem *vadregényes*, – *regés* vidék ez, – mondja Fif a vonatban. István nem nagyon válaszol kérdéseinkre, nehezen barátkozó, bizalmatlan kamasz. Minden alkalommal újra meg kell hódítani. Pali, a fiatalabb könnyedebb. Barátságos vigyorral fogad. Áthajtunk Hanván, a templom előtt Tompa mellszobra, az egyik házon emléktábla s furcsa – én arra gondolok, hogy Arany János hányszor irta le ezt a falunevet a Tompának küldött levelek borítékán. Hanva... Hamva... játszott ő is a névvel. S már Runyán vagyunk. Egy órát jöttünk Lénártfalváról, a lovak gőzölnek. Klára nyugodt mosollyal jön felénk, boldog. Fif a kedvence, nem szereti a városias „maskarákat” és Fif kontyot hord, mint ő és nem festi az arcát, száját, körmeit... 3/4 9-re érkezünk, vacsora; s beszélgetés éjfélig. Rengeteg csillag esik. Sokan halnak meg, – mondja Pali. A háborúban, – jegyzi meg István. Klára tizenegy éve özvegy, egyedül gazdálkodik itt. Télen még a két fia is iskolán van. Most aratnak, panaszkodik, hogy nem kap szalonnát az aratóinak, a magtárból nem tudja kihajtani a patkányokat, de maga sem veszi komolyan a panaszait. Erős asszony, sosem élt könnyen és sohasem *akart* könnyen élni.

Soká alszunk, hosszan reggelizünk. Most tizenegy óra. Egy kis asztalt és egy karosszéket hoztunk ki Palival, ülök a góré árnyékában és folytatom az otthon abbahagyott Tibullus-fordítást. A góré ereszeről apró pókok ereszkednek rám, idegesítenek.

július 29.

Tegnap ebéd után a birtokra kocsizunk Klarával, a Madzagra. Klára hajt, Tigris, az öreg fehér kanca, néha lépésben jár, néha megáll. Megvárjuk míg kipihen magát. Az út felénél kinyílik a táj, a csodálatos Sajóvölgye, egymásbafutó dombok szelid s mégis kimért hajlatok... Bizony, – követi a tekintetemet Klára (Tigris ép újra pihen), tudod mit irt Tompa válaszul mikor Miskolcra hívták papnak? – ? – Hanvai papnak hamvai Hanván hamvadnak el...

Kinn aratnak. Gólyás vidék ez. Úsznak a levegőben s komolyan lépkednek az aratók nyomában. Szedik a szöcskét, kabócát.

augusztus 6.

[...]

Délben. Még a runyai út előtt kerestem a bejelentőlapunkat az íróasztalomon. Leraktam mindent, túrkáltam a zűrzavarban. A bejelentőlap nem került elő, de találtam egy jegyzetet; az összehajtott kéziratlapra ráírtam akkoriban (1934 elején talán) hogy: Naplójegyzet. Egy bírálat margójára; beszélgetés; sereg számla és emlékezés; példa. Most idegesen s kicsit döbbenten ol-

vasom. Hét éve irtam, idegennek érzem a hangot, a stilizálást. Az első egy beszélgetés, kérdéseket kaptam írásban, homályosan emlékszem rá, valami új folyóirat első számára kérték. A folyóirat sem jelent meg talán. De a beszélgetés biztosan nem:

Kereskedelmiből érettségizem. Utána egy évig technológia Csehszlovákiában, „praktikus” pályára készülök. Hazajövök, magántisztviselő vagyok. Ostoba gazda, munkaidő: míg tennivaló van az irodában. Két és fél évig bírom. Végül egy este beverem a tollat az íróasztal lapjába. A toll remeg. Nézem. És felmerül bennem a tanárság gondolata. Menteni akarom a költőt az élettől. Ez a két mesterség nem összeférhetetlen. Azt hittem akkor még, hogy kaphatok katedrát... Egy év alatt leteszem az összes különbözeti és osztályvizsgákat és megszerzem a gimnáziumi érettségit. Majd egyetem Szegeden, közben Páris. Más nincs.

Az egyetemen izgalmas viták, szemináriumi csaták, a szellemtörténet módszertani kérdései körül folyik a harc. Munka Sik Sándor „privátszemináriumában”, négyen dolgoztunk, teázva a nagy professzor lakásán, Baróti Dezső, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor. S.(ik) S.(ándor)-nak sokat köszönhetek. De hisz ezeket az éveket megírja majd valamelyikünk. Jelentőségében vetekszik Négyessy híres stílusgyakorlataival. És a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma... szintén történelem már. Egy nemzedék élcsapata... Ez a nemzedék egyedül vívja a harcát, nyakán egy közeli, de mégis más, gyökere sen más nemzedékkel. Nekünk nem segít senki. Az úgynevezett első Nyugat generációból csak Ignótus nyújt segítő kézszorítást. Sok rugást kap ez a nemzedék s minden lépést előre, harccal és csellel szerez meg. Edzett és szívós. És ez a nemzedék hálás lesz a segítségért és a rugásért bosszuálló. (Mosolygok most, hogy másolom. Edzett és szívós?)

Nos igen. A magyar irodalom doktora vagyok. Fontos ez? (Megjegyzés a kérdezőnek: most írhat arról, hogy nálunk sajna a gatyá fontosabb ma mint az alkotás, a tudatlanság érdem... de a doktorság sem fontosabb a gatyánál.)

Poéta doctus? Nem tudom, mindenki *mást* ért rajta. Ha Csokonai és Arany poéta doctus, ha az anyag természetének és törvényeinek tudományos ismeretére és a tudatosságra gondol, akkor szeretnék az lenni. De ez talán minden igaz művészet feltétele.

Az Ujhold hatodik könyvem. Öt verseskönyvem jelent meg és egy kísérletem, egy formatörténeti esszé Kaffka Margitról, ez volt a bölcsészdoktori értekezésem is. Az ember haláláig egy művön dolgozik. A megjelenő könyvek részei az oeuvrenek, az életműnek.

Melyik a legkedvesebb könyvem? Mindig az utolsó. Most az Ujhold. A művész, ha nem ragad meg valahol az úton, továbbjut az anyaggal való harcban. A mű a megvalósulás. Úgy érzem, újra továbbjutottam. És külön öröm és büszkeség nekem, hogy Buday György díszíti ezt a könyvem. B. Gy. ...harcostárs és művésze... de hagyjuk ezt. Róla nagy tanulmányt készülök írni úgylis.

Tudományos tervek? A forma és a világnézet problémájáról szeretnék hosszabb értekezést írni. Néhány hozzáférhetetlen könyv és a nyugalom kellene hozzá... (Itt végződik az egyik kézirat.)

A másik jegyzet 1934-ből. Levél. A délutáni posta egy folyóiratot hozott és érdeklődéssel olvastam benne egy nemzedéktársam (kedvenc meghatározásom lehetett ez akkoriban) részletes bírálatát Ujhold c. könyvemről. Nemzedéktársaim bírálatai különösen érdekelnek s megvallom: érzékenyen érintenek is. Legfontosabb és legkedvesebb az volt nékem, hogy a cikkíró észrevette és méltányolta könyvemben a *kísérletet*. De bírálatában félti az új kísérletétől azt, amit szeretett költészetemben. Rámutat a többrétű kísérlet egyes törekvéseinek reménytelenségére és visszaköveteli a régi harcot, amit már sajátosan az enyémnek érzett. Nem látom olyan reményteleneknek új törekvéseimet, törvényszerű következményei egy folytonos kísérletnek s ép annyira enyémek, mint az eddigiek. Régi könyveimet szinte a kegyelet hangján említi s vágyakozva idéz belőlük. Ez elgondolkoztat. Kísérletező művészen mindig kevesebb a kegyelet, mint figyelőjében. De előrejutni csak kegyelet nélkül lehet. Tudom. S ez a tudat nem kellemes. Mondhatnám azt is, hogy – hősi tudat. És ez nem érdem, hanem alkat, ahogy Fejtő Ferenc (brr!) mondta. S ha már erről esett szó, – megvallhatom, – állandó veszélyben élek. Aki nem próbál semmit annak minden sikerül, minden, amit eddig már megcsináltak! – süvöltötte egyik festő barátom egy elkeseredett és reménytelen hajnali vita végén és tanúnak hívott. Tanuskodtam. Az anyag mindig ellenáll, csapdákkal és hirtelen szakadó szakadékokkal védekezik. Dolgozni véle: harc. Aki el sem kezdi a harcot, az nem szenved vereséget. De győzelem-e nem szenvedni vereséget? (Egy másik lapon, valószínűleg pótlás az előbbiekhöz.) Különben tegnap olvastam Baróti Dezsőnek az Ujkorban közzétett bírálatát új könyvemről. Néhány mondata szinte felelet az imént említett sorokra. „Általában az egész kötetten keresztül kísérletezik az anyag lehetőségeivel és így mutatkozik be, – írja B. – mint egyike azoknak a ritka költőinknek, akiknél a belső forma, mint kifejezési eszköz tudatos igény.” Később megállapítja, hogy nemzedékemnek talán egyetlen költője vagyok, aki már eljutott oda, hogy le is mer mondani elért eredményeiről, ha költészete úgy kívánja. „Az, hogy mer változni, különösen rokonszenves benne.” Kísérletező művészen mindig kevesebb a kegyelet, mint figyelőjében, – írtam. De Barótiban ép oly kevés, mint bennem. S ez bosszant, mert a *figyelő* szerepében kegyelettelen. Magyarázza ezt, hogy az un. „harmadik nemzedék” legfontosabb alakulatában nevelődött, a Szegedi F. Műv. Kol.-ban s együtt nevelődünk ott, ahol a kísérletezőkedv állandóan sistergett a levegőben. Néha füttyörszett meleg, baráti összehajlásokban, néha pedig robbant, kemény baráti vitákban. A harmadik nemzedékről esett szó az imént, amelyről többször írtak mostanában egy antológiával kapcsolatban s a *kísérletről*, mint a nemzedék jellemzőjéről nem beszélt senkisé. Magamról írtam, s most a nemzedékről. De egy nemzedéknek ép úgy alkata van, mint az egyénnek. (Akkoriban nagyon hittem ezt, azóta kevésbé hiszem...) De mozgulatai ennek ellenére sokszor rejtélyesek. Mint az egyén mozgulatai. A művész alakulatot a „kollégiumot” Szegeden az jellemezte, ami a harmadik nemzedéket: a kísérlet, vagy mondjuk inkább: a hősi magatartás az anyaggal szemben. Igaz: a nemzedék költőire (a kollégiumnak egyetlen költőtagja voltam) kevésbé jellemző ez. De jellemző a harmadik nemz. és Koll. grafikusára Buday Gy.-re s a nemzedék és a Koll. tudósaira: Ortutay-ra az etnológusra, Tolnai G.-ra az irodalomtörténészre, Hontra, a színpadtudósra, Baróti-ra az esszéistára, a

szociológusokra és a szociografusokra. S jellemző rám is. Talán mert kissé tudósnak is érzem magam.

(Külön lapon) Egyszer egy ismerőssel igyekeztem valahová a városon át s egy útkeresztezésnél percekig vártam az átkeléshez szükséges csendesebb pillanatra. Furcsa: jegyezte meg kísérőm, – a verseiben nem ilyen óvatos. Mosolyogtam. Igen, veszélyszükségletemet (ilyen is van) kiélem a verseimben, az úttesten vigyázok. Kísérletező költőt a munkaasztalánál fenyegeti nyaktörés.

dec. 16.

[...]

Judithoz menet a 46-os villamoson, látom, hogy egy vendéglő *őszi sör*t hirdet. Nézem a szót. Tűnődöm. Majd:

Végül itt van az őszi ser,

Őszi bú ellen ősi szer.

Eladnám. De hogyan?

dec. 27.

Fanni hirdetett az ujságban, az iskolaszobát akarja kiadni irodának. A jelíges hirdetésre főként lakásközvetítők jelentkeztek, de volt egy levél... megörökítésre méltó. Végig u. kurzív írással, minden betűt külön rajzolva írja a hölgy:

„Tisztelt Cim!

A Pesti Hírlap vasárnapi dec. 21-i számában hirdetett kiadó két szoba (szórend!) iránt érdeklődöm.

Megjegyezni kívánom, hogy a továbbiakban csak úgy tárgyalhatok, ha a háztulajdonos és ugyszintén a főbérő őskeresztény. Tekintve, hogy a szobák a maikornak (igy!) megfelelően a „Magyar Nemzeti Szocialista Női Tábor” részére kell. (Szobák, kell!)

Ha Tisztelt Cim abban a szerencsés helyzetben van, hogy ez a kikötésem az Ön részére nem akadály, (!) úgy a továbbiakban örömmel tárgyalok.

Ezen esetben szíves értesítését várva, maradtam tisztelettel

Budatétény, 1941. dec. 21.

(aláírás)

cím.”

WEÖRES SÁNDOR

Változatok az éjszakára

GYÜRÜZŐ

*tenn a tény
lenn az árny*

*tenn az árny
lenn a tény*

*madár szárnya
köztük ivelő hiány*

ÉJ A SZOBÁBAN

*ujj
fáj
mécs
a kanóc
de csip
lila parázs
álomban elhamvadó*

KÜLVÁROSI ÉJ

*trotoáron
mindenáron
vizek párom
mindahárom*

Üdvözet a betűszedőnek

*Kinéz a kulcs az ajtón:
Mekkora hiány!
A giliszták hegedülnek.
Jiliampun
fekete fekete éjszaka kete kek
küllő*

*kellő adag szomorúsággal
ki nézi ezt?
! (bálint)
BÓLINT
lind
kikeveredni a belékeveredésből
hosszúra nyújtja csonka ujjait
persze
pősze perce
mert
de nem
mégis
Peaour
eke (eke) eke!
trafo
kutyabenzinnel hajtja fiait
laokoon*

Közmondás-féle

*Ha fogat mostál, utána
ne felejtse el a száját becsukni.*

Libra

*Goromba roncs a mérték,
mindig is az volt.
„Eredetit, eredetit!”
Járókelő, akit követnek az utcán.*

Önéletrajz

Félix és Holländer.

Két név a fehér papírlapon.

A fiú csak nézte. Félix és Holländer. Kik ezek? Hogy kerültek ide? És egyáltalán! Mióta ül itt az asztalnál? Mióta bámulja a papírlap hőmezőjét?

Valaki végigfutott a gangon. Valaki bekopogott. Egy lányfej izgatott bokra. Jobbra balra hajladozott. Ismét kopogott. Ő meg csak felnézett egy pillanatra.

– Emmi!

Nem állt fel. Nem rohant ki.

Félix és Holländer. Most már nem lehet csak úgy faképnél hagyni őket. Vagy mégis? Áthúzza. Igen, az lesz a legjobb. Vagy inkább összetépi.

Ezt a vakítóan fehér papírt? Olyan ellenséges, fenyegető. Erre semmit se lehetett volna ráfirkálni.

Irka-firka!

Nem! Ez nem irka és nem firka. Ez valami más.

Mi ez az egész? Ahogy itt ül. Nem megy ki Emmihez a gangra. Nem megy le az utcára. A térre.

Most hirtelen feláll és meglóg.

Meg se mozdult.

Valaki föléje hajolt.

– Félix és Holländer? Két kereskedő? Üzlettársak?

Két ólomkatona!

– Ne mondja uraságod! Két ólomkatona. Andersen beérte eggyel.

Andersen!

– Egyetlen egy ólomkatonával.

– De apa!

Hátrafordult.

Apa sehol. Csak az üres szoba. Szivarcsutka belenyomva egy hamutartóba. Még füstölgött halványan, gunyorosan.

A bútorok bizalmatlanul hátrébb húzódtak.

Többé senki se lép be ebbe a szobába. Se apa, se más. Nincs senki és semmi. Csak azok ketten. Félix és Holländer. Elveszetten a papír hőmezőjén.

A fiú a térdét kaparta. Ceruzáját belenyomta az orrába. Láthatatlan sorokat írt a levegőbe. Mindenféle vonalakat. Megint a térdkaparászás.

Váratlanul a papír fölé hajolt.

Elkezdte valami eszelős gyorsasággal. Egyetlen idegrángásban.

Félix és Holländer a két ólomkatona régi jó barátok voltak. Félixnek egy csatában behorpadt a homloka, Holländer pedig...

Elakadt.

Összetépem! Áthúzom és összetépem!

Nem tépte össze. Nem húzta át és nem tépte össze.
De nem is folytatta.
Csak ült a lassan sötétedő szobában.

Kancsók vették körül. Teletöltött kancsók. Szinte már túlcsondultak. Valaha arcok lehettek. Emberi arcok. Beszéltek. Vitatkoztak. Nevetgéltek vagy éppen siránkoztak. Később már csak egy-egy megjegyzés. Rémtűt sutogás. Sóhaj.

Csend. Beállt a csend.

És akkor már csak a házigazda. Ahogy öntötte az élményeit. Emlékeit. Bőségesen merített emlékeiből. Emlékei gazdag tárházából.

– Ó ha ismertétek volna apát! Költő volt, igazi költő! Alig jelentek meg versei, de mit számít az! Soha életében nem volt állása, de mindig össze tudott kaparni annyi pénzt, hogy...

Rájuk zúdította apa kalandjait. Apa, a lapalapító. A szerkesztő. A circuszigazgató. Ez volt az álma. Egy nemzetközi circusz. Igazgató?! Ugyan kérem! Az semmi! Bohóc! Zenebohóc! Igen, igen! Ő maga is fellép, mint zenebohóc. Ez a legtöbb, amit valaki elérhet. Ahogy egy szék támláján ül a hegedűjével abban a fehér fényben.

Szünet.

Majd váratlanul.

– Hohó! Azért valamit ne felejtünk el! Azt mondtam, hogy költő? Zenebohóc? Álmok lovagja?

De az a mozdulat, ahogy fölém hajolt! Ó! Az álmok lovagja! Egy rövidnadrágos kis kölök fölé, aki éppen elkezdett volna valamit. Aki életében először odaült a papír elé! Úgy a vállamon keresztül belenézett abba az irományba. És azon a gunyoros, elnyújtott hangján. Aha! Félix és Holländer! Két ólomkatona. Uraságod igazán eredeti tehetség! Roppant eredeti!

Mi tagadás! Andersen némi nyomot hagyott abban a novellában. De akkor is! Így elindítani valakit!

Elcsuklott.

A kancsók társasága előtt felcsillant némi remény. Egy halvány kis reménysugár. *Talán abbahagyja. Hiszen kifulladt. A semmibe bámul. Apa meg Andersen. Ez felkavarta. Kikészítette. Talán elfeledkezik rólunk.*

De nem! Az előbb apából egy jó nagy adag. Most meg anyából apró, kis cseppekben. Anya a család rendes tagja. Gépirónő egy biztosítónál. Apa tökéletesen kifosztotta. De olyan kedvesen, olyan elegánsan! Egyébként alig törődött vele.

A lányok! A kenyeres lányok a kávéházból! Ahogy apa körül röpködtek a tálcájukkal!

A házigazda az asztal körül keringett. Könnyedén rávert az egyik kancsóra. Néhány csepp ide, néhány csepp oda. Senkit se hanyagolt el.

– A lányok a Simplonból!

A New Yorkból!

A Japánból!

A Népoperából!

Az Abbáziából!

Szünet. Rövid, pihentető szünet.

A presszóslányok a Lukácsból!

A Darlingből!

A Zserbóból!
A Művészből!
Az Intimből!

Végignézett a társaságon. Rájuk mordult.
– De ez már az én ügyem! Vagy tévedek?!

Akárcsak a Tisza Kálmán téri lányok!
A fehér matrózbúzos gimnazista lányok!
A nevelőnők a Károlyi kertből!

A kalauznők!

Egy szakácsnő a Sas-utcából! Királynői alkat!

Nem vettem feleségül Koch Idát! Miért? Talán feleségül kellett volna vennem?!

Azok csak hallgattak. Elkinzottan. Megrémülve. *Mi jön még? Mi várható?*

A folyóiratok!

A Nyugat. A Nyugat ostroma. Betörni Babits folyóiratához! Meghódítani. Indulókat énekeltem útközben. Árnyas erdőben szeretnék élni nyáron át, mert nekem az árnyas erdő vidám kedvet ad! A zsebemben három novella. Sose vittem egyet. Mindig hármat. Hogy legyen miből választani.

A Napkeletet is megostromoltam. Pergőtűz alá vettem. Miért ne? Pajzsra emelnek a Nyugatonál, pajzsra emelnek a Napkeletnél.

Kurta nevetés.

– Pajzsra?! Engem?! Na, hagyjuk!

Bosszúsan dúdolt. Árnyas erdőben szeretnék élni nyáron át, mert nekem az árnyas erdő...

Elakadt. De máris újra töltött.

A futball és a mozi. Ebből aztán bőven...

– Először is tisztázzunk valamit! Nekem igenis futball és nem labdarúgás! Taccs és nem partdobás! Taccs! Taccs! Drukker vagyok! Tessék tudomásul venni! Drukker és nem szurkoló!

En még láttam Orth Gyurit! A legnagyobb magyar futballistát! Igaz, hogy már csak a sérülése után. És akkor már nem volt a régi. Többé nem nyerte vissza régi formáját.

És most egy kis meglepetés! Úgy ám, kedveseim! Egy kis meglepetést tartogatok a számotokra!

Úristen!

– Ki volt a sporthírlapíró? Én! Igenis, hogy én! Mégpedig negyvennégyben! Egy elpusztult városban. Az utcák romokban, a házak a levegőbe repültek. És én odalent az óvóhelyen felvettem a kérdést. Klasszis csapat-e még az Újpest? Miért nincs kedve Zsengellérnek? A csatársor csillagának?

Hányszor próbáltam megírni! Nekirugaszkodtam. Nekifeküdtem. Hiába! Egy-két oldal és elakadtam.

Azt hiszitek, hogy feladtam? Hohó! Azért még várjunk egy kicsit! Hogy is írta rólam Póth Edit? Szerzőnk egy bulldog makacs dühével veti rá magát anyagára és addig el nem engedi...

...erényeit néha szemfárasztásig csillogtatja, hibái kiküszöbölésére viszont csak egy-két féligvállalt kísérletet tesz. De ezt már nem Póth Edit írta.

Póth Edit később egy elég ronda regényt írt rólam. Nahát nem éppen rólam. En éppen csak felbukkanok. Egy lepasszolt mellékfigura. Nem érdekes. Egyáltalán... egyáltalán...

Még motyogott valamit, de már leragadt szemmel. Feje előrecsuklott.

A mester álmos! Aludjon! Ó, aludjon!

Felrezzent.

A Quo Vadis a Tivoliban! Azzal kezdődött. Az volt az első film. Emil Jannings alakította Ursust, a nagyerejét. Vagy nem is Ursust? Mindenesetre benne volt a filmben.

Eláruljak valamit?

A kancsók néma könyörgése.

Ne! Ne!

– Sose szerettem Janningsot. Teátrálisnak tartottam. Ha egyáltalán értitek, hogy ezzel mit akarok mondani. Fritz Kortner az igazi! Jannings eltorpült Kortner mellett! Dehát ti nem is hallottátok ezt a nevet! Kortner! Fritz Kortner!

Előrehajolt.

És szinte suttozva.

– Barátaim! Igazán nem akarok kellemetlenkedni. Távol áll tőlem az ilyesmi. Nem vagyok Pázmán tanár úr. De mégis... Felfogtatok-e valamit abból... Szóval, hogy is mondjam? Abból, amit átadtam nektek. (Száraz nevetés) Amivel megkínáلتalak benneteket!

Hátrébb húzódott.

– Mit tehetek? Egy kis ördög incselkedik velem. A kíváncsiság ördöge. Rátenyerelt az asztalra.

– Ha megkérdezném csak úgy véletlenül! Ki volt Milkó bácsi? Hol ismerkedtem meg vele? Hol és mikor? Hol halt meg? Melyik kórházban? Milyen körülmények között? Ez már mentőkérdés, beláthatjátok. És ha még azt is hozzáteszem, hogy mindez negyvennégy telén?! Nos?

Újabb név röppent fel.

– Bartos Médá! Hol tanított? A Veres Pálnéban? Vagy máshol? Lehet, hogy valahol máshol?

A Nádler Pubi hol focizott? Melyik klub színeiben?

Mit jelent nektek az a név, hogy Mészáros Paulette?

Lohr Furu?

Jónás Stefi?

Damó Oszkár?

Mosolyogva megrázta a fejét.

– Elég ebből! Nincs feleltetés. Mint már említettem, én nem vagyok Pázmán tanár úr. Az ilyesmi még viccnek is rossz. Idétlen. Megalázó.

Tovább töltögetett.

A figyelmes házigazda tudja mi a kötelessége. A kedves kötelessége.

Apából bőven csorgatott. Ó, apa kimeríthetetlen. Anyából már kissé mértéktelesebben. Hiába. Ó szegényke azért szerényebb egyéniség.

Vali néni! Anya nagynénje. Az elnöknő. A nőegyleti elnöknő. Díszmagyarban szavalt a Zeneakadémián. Oldalán kard. A gimnazista lányok fuldokoltak a nevetéstől.

Néhány csepp Vali néniből.

Olga! Apa második felesége. Apa őt is kifosztotta.

Olga és Olga testvérei. Az előkelő Teri, az örökké lompos Margit.

Olga testvérei. Apa testvérei. No lám! Apa testvéreiről majdnem elfeledkeztünk! Béla és Andor. Béla el akarta csábítani anyát. Le akarta csapni apa kezéről. Andor pedig... Mi tagadás! Ő is legyeskedett anya körül.

Egy csepp Bélából. Egy csepp Andorból. Kiadagolva. És megint anyából. Aki talán nem is volt olyan ártatlan virágszál. Valami ostoba kis dalocskát dúdolgatott. A ligetben elmerengve sétál grófnő Melani!

A házigazda töltött. Fáradhatatlanul. Kifogyhatatlanul.

Egy kövérkés kancsó fölé hajolt.

– Egy színdarab tervét forgatom a fejemben. Régi, dédelgetett terv. Igazán nem akarok erről fecsegni. Nem vagyok műsorfüzet. De mégis... az indítás, a hangleütés. Abból talán elárulhatok valamit. Már megy az előadás és akkor egy néző felemelkedik a székéről. Felballag a színpadra. Körülnéz, mintha egy ismerőst keresné. Egy barátját. Egy barátnőjét. Leül egy karosszékbe. Szivarra gyújt. Békésen füstölög. Váratlanul hozzálép valaki. Nem! Senki se lép hozzá. Észre se veszik. Ő meg egyszerűen jól érzi magát. Már lassan legördül a függöny, de ő még a karosszékekben. Üldögel, szivarozik.

Na, elég ebből!

Még csak annyit, hogy nem pályázok világhírre ezzel a darabbal de azért...

Egyébként meg kell mondanom, hogy külföldön se egészen ismeretlen a nevem.

Külföld!

Kedélytelen nevetés.

– Ezzel igazán nincs mit dicsekednem. Ne áltassuk magunkat. Nézzünk szembe az igazsággal. Elvesztettem a mérközést. A játékos lemehet a pályáról. A játékos kiöregedett. Nincs helye a pályán. Politika... politikai izgatottság. Ez megy. Ez a cikk. Legfeljebb még némi olcsó szórakoztatás. Dehát ezt tőlem hiába várják!

Döbönt csönd.

Az elmaradt világhír! Ezért is mi teletünk! Nekünk kellett volna fordítani a munkáit. Munkáit?! A műveit! Se házasság, se gyerek, se utazás. Csak fordítani, fordítani! Felhajtani egy kiadót. Hogy aztán rá vessük magunkat, mint a vérebe. Dehát mi csak henyéltünk, léhaskodtunk. Amit majd most ezért kapunk...!

Mi az? Egy szava sincs? Csak ül és hallgat?

Ült és hallgatott. Megkövült arc. Jeges tekintet. Ahogy úgy elnézte őket.

Mit akarok én tőlük? Érdekliznek ezeket valami? Ide se figyelnek! Rám se hederítenek! Pletykafészek. Az ám! Ostoba, kis pletykákra lesnek. Intimitások. Aprócska hírek innen-onnan. Vagy talán már az se. Egyszerűen semmi se jut el hozzájuk. Semmit se értenek. Talán néhány egyszerűbb mondat. Egy-egy szó.

Feléjük hajolt. És iskolásan tagolva.

– Borbásné lakása beázott.

Markosék elköltöztek.

Nindler Frigyes autót vásárolt.

Bözszi imádja a banánt.

Lajos felhozza az újságot.

Szenesné buszra vár.

Bem rakpart.

Havazik.

Mandulagyulladás.

Orrcsöpp.

Csöpp-csöpp!

Felugrott.

Elég! Befejeztük! Faképnél hagyom az egész díszes társaságot! Máris túl sok időt pazaroltam rájuk! Maradjanak magukra. Övék a lakás! Tessék! Azt csinálnak, amit akarnak! Én meg majd meghúzom magam valahol. Egy szállodában vagy tudom is én!

Megkerülte az asztalt. Közben rájuk se nézett. Egy pillantásra se melltatta őket.

Keze a kilincsen.

Megenyhült a tekintete. Elmosolyodott.

Ugyan! Ugyan! Miféle butaság ez? Miféle ostoba érzékenykedés?

Visszafordult.

Egy kancsó fölé hajolt valami olyan gyengédséggel. Mintha csak át akarná ölelni.

– A Dolly Sisters! Anyával láttuk őket a Fővárosi Operettben. Dolly Rózsi és Dolly Jancsi. Páholyban ültünk és én egyszerre csak leszóltam a színpadra...

Repedés futott végig a kancsón. Hajszálfinom, alig látható repedés. A következő pillanatban összetörve, apró darabokra hullva... Ahogy minden kiömlött belőle.

Nekiesett egy pogácsának. Egy mogorva, öreg pogácsának az asztal sarkán.

A pogácsa ellenállt. Nem adta meg magát. Darabokra esett szét. De csak úgy cselből. Mindegyik darabka külön, kemény kis földrész.

Zene egy távoli szobából. Rádió recsgés. Ó, bajadérom, kit a szívem imád!

Felcsillant a tekintete ahogy fennhangon énekelte. Ó, bajadérom megöl érted a vágy!

Kihunyt tekintet ahogy abbahagyta.

A pogácsa morzsáit tologatta. Akárcsak egy furcsa fejtörő játékban, ahol minden lépést alaposan meg kell fontolni.

Régebben kedvelte az édességet. A mogyorótorta volt a kedvence. Mogyorótorta vörösborral. Úgy egy pohárkával. Éppencsak egy-egy pohárkával.

Odalent imbolygott az udvaron. Homályos udvaron vasszürke kukák között. Egyik kezében a szemetesvödör, a másikkal a kukák fedelét nyitogatta. A fedelek kinyíltak és visszacsukódtak. Zord zuhanás. Megtelt! Megtelt!

Már nem is próbálkozott. Állt az udvaron a kukák között.

Pléhkanalával kongatta pléhtányérját.

– Én Baumgarten díjat kaptam! Igenis! Baumgarten díjat!

– Jó, jó öreg!

MÁNDY ÉS A KÍSÉRTÉTEK

Művészetéről és *Atkelés* című kötetéről

Érdi Péternek

Minden világos. Itt már mindenki mindent tud. Volt idő rá, sőt *csak* idő volt rá, hogy minden kiderüljön. Nincs semmi ismeretlen, de minden kiismerhetetlen. Akár a cédulák labirintusa a kötet elbeszélőjének szobájában. Csak a vereség s a bukás, ami biztos és nyilvánvaló, csak a nyilvános leégés, meg a köztéri megáláztatás titkos pillantások által. Meg a tőlünk független időmúlás, a látható világ folytonos, megállíthatatlan mutálása, amelyben minden és mindenki kísértetté változik. Aki itt van, az is csak *visszajár*. A világ: képmás, másolat, de meg nem tudhatjuk, minek és mié. A jelekkel, a szóval való takarékoskodás és a fáradtság érájába érkezünk, a sűrítés és a szegénység birodalmának határára. A kötetben motivikusan ismétlődő cédulák: az utalások és az apró jelzések, önidézekesek röppentyűi. Sőt, azért sűrítünk, mert hiszen mindent tudunk már, ha érteni nem is értünk. Fáradtak vagyunk. Most érkezünk *Sylvia Plath* és főleg *Pilinszky* közelébe, habár lát-szatra változatlanul a VIII. kerületi, Mándy hírelte téren és utcákon *ténfergünk*. Testileg, materiálisan vagyunk a közelükben és nem „átvitt értelemben”: Mándy nem ismeri az átvitt értelmet; régies mester, ez az *egyik* titka. (Mintha a vele egyértékű, egymagasságú mesterek közül neki volna a legtöbb titka.) Műveinek holtakkal való kapcsolata személytelenül bizalmas, és mint minden igazi írás, művelet és kapcsolatot: nem levegőből, „szellemből” van, hanem test és újra csak test – életanyag.

Mintha egy írói kozmosz őszinte?, indokolatlan, habár jogszerűti?, játékos, de mégsem frivol? *csömöre önmagától*, mintha ez lenne a lendítőereje és egyik új témája, következetes szólama az *Atkelés* darabjainak. A csömör mindent kísértetiessé tesz. Mindez nem az itt-ott emlegetett kifáradás meg önméltulás szépíttetése. Mándy, akárcsak a többi mester, nem szorul rá senki kétes jóindulatára, elnéző megértésére. Még az Apáéra sem, aki az *Apa közbeszólbán* mintegy betétet mond, irodalmat az irodalomban: „Egyszóval semmi nyilatkozat, magyarázkodás. *Nem vagyok önmagam széljegyzete!*” — idézi az író önmagát, novellabeli szereplője révén, majd ugyanez vágja a fejéhez: „Az ismert szöveg. Az unalomig ismert szöveg. De komolyan, öreg! Te hogy vagy ezzel? Meddig akarod még nyúzni? Nem kapsz enyhe hányingert?” Az ismétlés, az önfelidézés: mindig szövegszerű, motivikus kísértetjárás; *a stílus mint témája az írásművészetnek* maga is árnyjáték csupán, mintha már erről *sem* lenne szó, hanem csak az *átkelésről*, mindarról ami túl van a stíluson. Az ismétlés a sűrítés és szegénység életbirodalmának határán van. Mert a fáradtságnak és a „minden ismerős”-nek is megvan a maga éthosza, új formát teremtő fegyelme: *legyintés és lira*. A legyintés lassan lejtő mozdulata parázsló ítéletet, undort és dühöt kendőz, pontosabban – töröl. Ítéletet, amit nem mondunk ki, hiszen úgys megghozatott már, vagy megghozzák majd. Mándy jelez, utal, de nem mond ki semmit. Egy író, aki egyenesen utál mondani, üzeni, hirdetni. „... – Csak azt ne mondjam, hogy példamutató, csak legalább azt ne!” (*Erkélyen*)

Talán ezért is oly rosszkedvűen szűkszavú, talán ezért is mestere ő az egymondatos jellemzéseknek, melyeknél kimerítőbbre nem is vágyunk. Talán ezért, hogy jelzői között az üres jelző: *olyan* fordul elő leggyakrabban. Hiszen már rég tudott, hogy *milyen* ez vagy az; csaknem minden. Ismerjük, láttuk már, untig találkoztunk vele, tudunk róla eleget a csömörhöz stb. Tudott az is, mondja Mándy a maga

„olyan”-jaival, hogy *milyen lehet egyáltalán*, hogy a milyenség lehetőségei alján szűk határok húzódnak (alattomban), melyek között kevésbé adatik válogatnia – az Olyannak. Emez üres jelző központi szerepe egyúttal azt a Mándyt mutatja be, akinek mindenről megvan a (rossz?) véleménye, de a nagyobbik felét velünk, általunk mondja ki, ő maga csak céloz, célozgat (alattomban?): ránk s nekünk. Stb., mint egy legyintés. Egy láthatatlan, örökös *satöbbi* világába utal itt mindent valami kimondhatatlan, értelmezhetetlen, megcélzott, de soha el nem talált, meg nem érthető tárgy- és világfelsorolás, egy odaértett enumeráció, amelynek csak a végpontját jelzi. A *satöbbi*t mindig is az időmúlás köznapian démoni: tárgyyszerű betűjelének érzékelttem, kísérteties betűhármasságnak, amely az időmúlás folytonosságát és bamba, megállíthatatlan automatizmusát jelzi, azt, amelyben csupán mi vagyunk a megszakíthatóak, az összefüggéstelenek, a megtorpanók. Írásban-olvasásban is; jó példa erre az *Erkélyen* c. novella elején megjelenő „Átizzadt ing az éjszaka” – mondat sorja, amellyel aztán az írás zárul, és amelyet Mándy – mint azt 1984. január 17-i rádióinterjújában elmondta-, először az ötvenes években írt le (*feltehetően egy cédulára*), majd huszonöt évvel később folytatta, hozzáírva az egész *Erkélyent*. Az időmúlás folytonosságát sugalló csömörstílus: az önfelidézés kísértet-irállya a halált, a személyes halált mint megszakadást, önkényes – időleges? – megszakítást mutatja. *Mi nem vagyunk folytonosak az időben*. Ám ebből legalább két ellentétes állítás, két lehetőség adódik.

Az egyik: „Nincs semmi, csak a temetők.” (*Temetők*) A másik: „És ha azt mondanám, hogy nincsenek halottak?” (*Alkonyat felé*) A köteten átvélő feszültséget e két mondat ellentéte alkotja, megszakadás és folytonosság. Az ismerősnek az ismételtetése – egyetlen *rejtéllyé tisztul*, elérünk a mindentudás törvényszerű végpontjára az átkelés folyamatában: a feltartott karok tanácsalanságához. A kísértetiségnek itt két értelme van; az egyik a *megtartás*, az ismétlő felidézés mágikus ereje által, a másik az, hogy a kísértet – nem az eredeti.

Mándy *Átkelés*ének főszereplői nem személyek: az idő és a kísértetek. A kötet – véleményem szerint – e főszereplők ellen vagy ellenére íródott. Mert ha minden elveszett, minden eltűnt, és mindent elpusztítottunk (mi mást tehattünk volna?), és mindenből kifosztattunk – miként a kötet rejtett elbeszélője –, akkor nincs többé esélyünk: csak a feltámasztás szegényes és sűrített útja marad. Kísértetté, kísértetessé változtatni elsüllyedt világunkat, önmagunkat, írásmódunkat, hogy feltámaszszuk, illetve: visszaidézzük, visszajáról megvilágítsuk. Ennyi e kötet tétje, nem több, nem kevesebb. Ezt a tétet emlegeti az író *Kabdebő* Lóránttal folytatott beszélgetésében is (Jelenkor, 1984/2.), mintegy az *Alkonyat felé* idézett mondatát megvilágítva: „Hát ha eltűntették, akkor én igenis megteremttem, és igenis élnek, és legyenek – legyenek a Blúzok, legyenek a Sperberek, legyenek a Liszauerek, ezek legyenek, és ne tűnjének el.” A feltámasztás Mándynál nem nosztalgia, még kevésbé természetfölötti, kinyilatkoztatásszerű esemény, hanem életünk legtermészetesebb ténye. Ő maga sosem szól nosztalgikus hangon világáról, hejyszíneiről; amennyi nosztalgia egyáltalán „benne marad” a szövegben, az is inkább csúfondáros, öngúnyos. Szerencsére korszerűtlenebb, drasztikusabb, gorombább és radikálisabb ő annál, sem hogy a szeretet megremegetné a tollát.

Az *Átkelés*ben lényegében nem szerepelnek élő emberek. Ez az általános sajátosság is értelmezi, megérteti a kötet címét, nem szólva a címadó novella főszereplőjének árnyék- és kísértetutazásáról. Mándy ilyen radikálisan még egyetlen kötetében sem építette föl nekropolisát, noha sejteni lehetett: tervezni. Most vonja le végleg a következtetést abból az átkelésből, mely *A bútorok*, a *Mi az öreg?* című kötetekben megkezdődött, de valójában minden korszakában ott volt a valóság kísértetisége. Ez a nekropolis azonban nem tágas és méla-kóros táj, mely méreteinél fogva felszabadítaná az érzelgős, kegyeletes emlékezést. Szűkös, népes, zsúfolt és komfort nélküli, mint egy VIII. kerületi bérház. Sőt, nem „mint”, hanem „az”. Mándy nem emlékezik ezen a helyen, nincsenek „fennkölt” gondolatai, „eszméi”, miként a hely megkövetelné, hanem szorongva hallucinál, illetve víziókat *ismertet*. De valahogy a hallucinációk és a víziók sem egy ember, egy szereplő tulajdonai,

hanem az elbeszélés szelleméé. *Jelenések vannak, nem emlékek.* A kísértetek elintézetlen dolgokban, morbid fülemile-pörökből jelennek meg kísértetni, nagyonyis anyagi (rejtetten: történelmi) ügyekben, nem pedig vigasztaló „érzelemként”. Nem *hazajárók*. A nosztalgia szerinti értelmezés azért merülhet fel egyáltalán, mert az író rendkívül megtévesztően és szeráfi rosszmájúsággal idéz fel, varázsol elő ismerős tájat, embert, akcentust és tárgyat. Már-már azt gondolnánk, hogy túlhangsúlyozza a zsánert, amikor hirtelen jeges váltással észre térít: temetőben vagyunk (akár egy 28 évvel ezelőtti, országos temetkezési alkalomkor, akár egy időtlenben), ahol hó van és halál, ahol hullák beszélnek a romlás és rontás nyelvét. Csúfondárosan kiméletlen következetességgel az ismerőség és a ráismerés „felelőtlen” útján egy oszladó világ közepére vezet: „Európa sorsa reménytelen.”-írja hirtelen az *Ogmánd*-ban, vagy „Nincs semmi, csak a temetők.”-írja az 1956-os gyászodában, a *Temetők*-ben. Mándy emlékező nosztalgiát elvető, illetve radikálisan megfordító módszerében az a botrányosan egyszerű, hogy tud a paradox komplikációról: *a nosztalgikus emlékezés nem más mint a feledés vágya és kényszere*; gyermekies követelőzés, hogy emlékezés és visszasírás által feledjük, amit önvigasztalóan visszasírunk (holott meglehet valójában *a pokolba* kívánunk), amitől egyben feledés által szabadulni szeretnénk, de emlékezésünkkel magához láncol. Ez az, amikor kísérteteinket megszólítjuk, így valahogy: „meddig még?!” vagy: „mit akarsz még?” vagy: „hagyjál békében nyugodni” (ez utóbbit nem élőknek, hanem friss halottainknak szoktuk rituálisan kívánni; vajon egészen ártatlanul és véletlenül?). A hallucinatív-vizionárius írásmód viszont más dolog: tudja mindezt, és nincs benne fölmentés, nincs benne stilizált megszépítés, de van benne józan tudás és bizonyosság: A kísértetek vannak, akik nem halottak. „Hagyj élnem”, mondjuk olykor morbid bensőséggel visszajáróinknak; „veletek élek, már csak ti vagytok” mondja összehasonlíthatatlanul realisabb morbiditással Mándy.

Mándy ezzel a kísérteties szemlélettel és ábrázolással ugyanakkor semmiképpen sem kapcsolódik a 18–19. századi kísértetirodalom hagyományához (általában nem kapcsolódik ő sehova). Annak egyik fő jellemzője: mindenáron megkísérelni racionalizálni a megmagyarázhatatlant, a szokatlant, egy, a szokásoknak és a szabályosnak friss bűvöletében úszó világ számára. Ez a törekvés hasonlíthatatlan bájjal látja el ezt az irodalmat, mely *nem azonos a korai rémirodalommal*. Ahogyan egy olyan, abszolút rendezett és matematikailag csaknem hiánytalanul megoldott világ-egyetemben, mint amilyen a newtoni, maradtak marginális, bizarr esetek és kivételek, melyek matematikailag kísértettek egy „másik” világról, úgy tudósítottak az irracionalitás, a deviancia birodalmából a „fantasztikus” regények, a kísértetnovellák stb. Közismert, hogy e deviáns természettudományi jelenségek beillesztési kísérletei a „rendes” newtoni mechanikába éppenséggel ennek felbomlásához vezettek, a beillesztések története a felbomlás történetévé válnak, melynek végpontján az eredeti világkép egy végtelenül másféle, új, tágasabb rendszer határeseté, „provinciája” lett. Per analogiam: ami Horace Walpole-nál és E. T. A. Hoffmann-nál az akkori irodalmi normák szerint bizzarréria volt, az később új normává sőt standarddá lett, például Franz Kafka és mások, (többek közt magyarok: Krúdy, Csáth, Karinthy) által. Napjainkban a „kafkai” már a „rend szerinti”, mely akár a régebbi kísértetirodalom hagyományát is leszólja (e régebbinek külön visszaidézésével találkozhatunk egy közelmúltban jelentkezett magyar írónál, Györfy Miklós: *Orbán Antal második élete* c. novellájában, Jelenkor, 1983/10.). Ezek mellett létezik egy harmadik kísértetirodalom is: *a sci-fi, melyben a jövő a kísértet, mely a majdanból visszajár*. Mándy a régi kísértetirodalom és a kafkazmagória meg a sci-fi után *egy történetileg el nem helyezhető kísértetábrázoláshoz jutott, amelyet hangjátéktormának nevezhetünk*, és amely legközelebb – távolról persze, nagyon távolról – Semmelweis késői, hallucinatórikus egyfelvonásosaihoz és hangjátékaihoz áll. A hangjátékformában nemcsak az alakok, sőt a tárgyak válnak kísérteissé, hanem az ábrázolás maga, a módszer is; végsősoron *egy hang beszél*, és minden a nem látható, csak visszabeszélő médiumon keresztül észlelhető. Mándy semmit sem akar megmagyarázni. A hangjáték, anyaga révén, a legtárgyasabb témát és dramaturgiát is *zeneivé*, de

nem zenélővé teszi. Minden közlés hangon át történik, minden konfliktus, dialógus, helyzet az auditivitásban egységesül, abban artikulálódik, ami azt jelenti, hogy minden szólam, szólamvezetessé, szólamok összjátékává, korrelációjává, jobb esetben kontrapunktikus stílussá változik. Minden a hangban történik, miközben nem látjuk a zenészt és nincs színpad, csak egy doboz, melyből jön a hang. Ez per definitionem kísérteties műfaj. A hangjátékban nincsen semmi fogódzó, minden a hangok játékán, fekvésén múlik. Mándy novellisztikájának újabb darabjai, különösen ez utóbbi kötete, nyilván nem függetlenül attól, hogy szívesen ír hangjátékokat (melyeket néhány éve külön kötetbe gyűjtött), a hangjátékforma szerint szervezett prózák. Mintha egész világát „bemikrofonozta” és auditívra spiritualizálta volna. Ez a spiritualizálás, ez a zeneivé-eltonttá alakított szöveg: kísérteties, mert a próza hagyományosan viszonylag nagy konkrétsági foka: fogalmi tárgyiassága, meghatározottsága szinte teljesen eltűnik, minden fogalmi inkognitóba zárul, akárcsak a zeneművészetben, noha szavai, mondatai, tárgyai, esetei stb. abszolút hétköznapiak, nyoma sincs közvetlen stilizációnak, valamiféle szimbolikusságnak. Csakhogy az egész: *evidens és megfelfejthetetlen egyszerre*. Mándy egész mostani művészete odáig sűrűsödött – s úgynevezett fejlődése nem másból állott mindvégig, mint a sűrűsödésből –, hogy *lényegében atematikus írásokat hoz létre, melyeknek anyaga pusztán motivikus, általában véve van „valami, olyan” történetük, de ez műveinek tizedrendű rétege*. Pontosabban szólva, *írásainak története: motívumvezetésük*. Ez pedig par excellence zenei gondolkodásmódra vall. E zeneiség azonban nem modern értelemben vett, tehát nem hatja át magát a nyelvet, nem muzikalizálja magát a textust, mint a 20. század eleje óta annyi mesternél, és kortársainál, ifjabbaknál is (legerősebben Nádasznál), hanem ez a zeneiség: gondolkodásmódot jelent, a forma eszméjét és esszenciáját. Annak, hogy a Mándy-novellák története lényegében a motívumok összeszövése és viszonylatrendszere, annak kísérteties forma a konzekvenciája: egész művészete hangjátékszerűvé válik: *vissza-szólamok összjátékává*. Különös bravúrja, hogy ezen belül megőrzi kezdeti, eredeti nagy tehetségének tradicionális jellegzetességét: a légiessé, arkangyalivá szellemített magyar tárcanovella-hagyományt, azt az „olyan Kosztolányisat”. Ez persze a magyar novella legszigorúbb hagyománya, amely a hangjátékformában megőrizve maga is kísértetként jár vissza: arányos szerkezetével, egyensúlyával, szélsőségektől tartózkodó tónusával, és nem utolsósorban realitásból indító és oda visszatérő hajlamaival. A kísérteties műfajon belül jár vissza tehát kísértetként az egykori „szép magyar novella”, az irodalmi múlt túlvilágáról, minthogy *a hangjáték sem más mint túlvilági forma*. Ennek tematikus esszenciája e kötetben a *Hang a telefonban*, melynek „hőse” egy, a túlvilágról visszabeszélő férj. Megjegyzendő még, hogy ezt a spirituális formaleleményt Mándynak az anyaggal, a témával szembeni mindenkori közönye tehetta lehetővé, s e közöny megint nem valami „attitűd” vagy netán állásfoglalás, hanem az egyszer és mindenkorra megtalált *egyazon* téma biztonsága és az iránta megnyilvánuló hűség (arra a bizonyos Mándys, szűk tematikára utalok). A témával szembeni közöny legmélyén talán a monológra való hajlandóság, és az ebből áradó egyedüllét, szemlélődő csend, tehát lírai fundamentum rejtőzik. A líra: közönyös témájával szemben. Noha újabb prózáját radikális beszédhelyzetváltások jellemzik, melyek során nem mindig tudni s nem is szükséges talán, hogy ki beszél, mégis, végül: egyvalaki beszél. Mint minden hallucináció és hallucinativ gondolkodásmód, Mándyé is alapjában véve monológikus, egyetlen, láthatatlan és újabban névtelen személy kísértetmonológja. Zsámboky, meg a többiek is egyre ritkábban nevezetnek meg már, alig van név szerinti szereplője, egyre több a személyes névmással „nevezett” figura, csak a hang marad. Valaki beszél, de nem látjuk, és Mándy nem törekszik rá, hogy „láttasson” már bárkit is; csak az *ekhó* van, mely maga is kísértet. Ugyanakkor legeletszerűbben, legelevenebben, leginkább bizonyítván azt, hogy élünk, akkor járunk el, ha beszélünk, ha hangunk még hallatszik. Ezért, hogy a *kísértetesség mélyen összefügg a feltámasztással, az életrekeltéssel. Vagyis az irodalommal*. Mert hányszor írják, mondják írókról: „a keze nyomán életre keltett alakok” – ugye? Talán először mindig is a halál és a kísértetek birodalmába kell jutni ahhoz, hogy

az „életrekeltés” beteljesüljön. Mándy Iván ennek a módját találta meg, tehát íróként mindössze teszi a dolgát, a Legősibbet: életre kelt. Talán a kísértetek léte az erősebb? Ha meghaltunk, de *valamilyen* hangon vissza-beszélünk – feltámadtunk?

Az *Átkelésben* a jelentés maga a hangeffektus, illetve a hangélmény. A tematikusan hangsúlyozott mindennapiság, „olcsóság”, ismeretesség és egyhangúság olyan *szüksős létezés* jelent, amelyben végül maga marad a Hang, mely valahonnan jön. Mándy írásmódja ezért is szinte követhetetlen. Talán ő a legnehezebben értelmezhető mester mai irodalmunkban.

A kísértetiességeknek eddig elsősorban az auditív vonatkozását fejtettem ki, ami a megtartó feltámasztással egyértelmű. Van azonban képi, vizuális értelme is, az, hogy a kísértetiességgel együttjár az árny szó jelentésköre, az árny mint jelenés. Az *árny* – *valaminek a képmása*. Az árnyékszerűség, az árnyékmotívum szintén régi hagyomány, a görögségtől a romantikáig, az azonban egészen Mándyé, ahogyan Krúdyknak is túltéve egész újabb művészetének központjába árnyakat helyez. A világ, úgy ahogy van, s a létige helyénvalósága máris kérdéses – képmás. A kísértet: nem az eredeti. Ez az „árnyékos eredetietlenség” azonban nem egyszerűen idézet, átvétel valahonnan, hiszen az eredeti: ismeretlen, mely eleve elveszett. E világ bizonyosan képmás, de fogalmunk sincs, hogy volt-e, hol s mikor volt egyáltalán eredeti kép. Mándy nem tud ama ideális világról, melyhez képest visszfény – más – volna ez a tájék. Hiába a nosztalgikusnak látszó beszámolók fénykorról, sikerekről stb. Csúfondárosan mindig jelzi, hogy emlékezetünk a csalóka: minden bukás volt. Ideák nélküli platonizmus a Mándyé, híradás az árnyék-létezésről, képmásokról, melyek elvesztették kapcsolatukat minden felsőbb világgal, az ideális eredetivel.

Ezért is tartom, a közhiedelemmel s talán az íróval szemben is legbölcseletibb prózáink egyikének az övét. Bölcséleti – stílusát tekintve. Nem egyes darabjaiban vagy szektoraiban, hanem egész megoldásában. Ha ugyanis a létezés csak árnykép-szerűen, illetve hallucinatíván van jelen, ha az egyébként abszolút mozdíthatatlan jelenléte a tárgyakkak, mondatoknak stb. kísérteties, melyben az egyes elemek „unalomig” ismerősek, akkor ez a kísértetjárás ontológiai válasz egy sokértelmű és egyértelmű romlásfolyamatra, mely nem pusztán történelmi, lélektani, hanem egész létezésünk korróziója: eredetietlensége és kövületszerűsége. A „van” kérdésessége és képmásszerűsége ez; a létezés – csak kísértet. Egyúttal ez a megjelenítési mód, vagyis a már említett életrekeltés az egyetlen: *sűrített és szegény* esély a megtartásra, a feltámasztásra. Mándy művészetének a csonkolt létezésre adott dacos válasza: makacs monotonája. Nyugodtan mondható: *hűség*, mely minden élet megmaradásának, újra felkeltésének feltétele.

A hűség (ne értsünk rajta napi érzelmet, ne is „lelkiséget”!) irodalmi értelemben stílust jelent. A stílus az irodalomban az elementáris értelemben vett életegység gyakorlati-érzéki megfelelője. Mándy: stílusában él, és stílusában tartja fenn, illetve támasztja fel az életet és a halottakat. *Orfeuszi*. Márpedig a nagy stílus lehetősége mint közösségi értékeket individualizáló világkép manapság aligha létezhet: létfel-tételei vannak rontás alatt. Hogyan lehetséges ezúttal mégis?

A dolgozat elején érintett „minden ismerős”, a fáradság, az önismétlésnek tűnő stílus kísértet révén lehetséges, amelyben mindent tudunk már, mindent ismerünk, amelyben semmi sem ismeretlen, a történetek, a motívumok közmegegyezésszerűen egyértelműek, és rejtélyesen, sejtelmesen a tudás nyilvánosságának atmoszféráját árasztják, hozzák létre. Ettől oly szellős és a sejtelen értelmében *mégis* a szabadság, a nyitottság világa felé bólogat lassan az író minden egyes mondata. Ez a magányos, monológikus *hang* tehát távolról régi – de megnevezhetetlen – közösségi stílusokat idéz, mely egyöntetűségével, kísérteties, közös tudást feltételező *olyan*-jaival és *satöbbijeivel*. Így pedig: megtartó, feltámasztó erejű.

A modern művészet paradox bélyegét viseli magán az a kettősség, hogy Mándy stílus, melynek eredeti értelmében ott a *sokaság* jelentése, egyetlen egy hang: monológ. A *stílmagányosság* az övé, és éppen ebben nem egészen társ nélküli, noha újra le kell szögezni, hogy senkivel sem összehasonlítható. Legfeljebb távoli rokon-

ságok vannak. A „minden elesendők” témakörében Beckett-tel (az *Átkelés* öregembere, az *Aldott az a baj*... főszereplője stb.), Mészöly öregemberével (*Film*), Pilinszky elítélteivel, rabruhásaival, a létezés clochardjaival, általában Zelk Zoltán kései, nagy lirájának *szegény* jellegével, profán ferencesseggével. A szegény-irodalom megújulása és aritmias, kiszámíthatatlan felbukkanása, váratlan jelenléte a művészetben Mátyás Ivánt is motivikus „családban” tartja. Ennek a szegény-irodalomnak a mélyén egy egész civilizációtól való szelíd elfordulás, hátatfordítás áll, némelyeknél kevésbé szelíden. Azoknál, akik a Pilinszky emlegette „bárány haragja” radikális hangján tudnak szólni; Mátyástól nem idegen ez a hang. Az sem véletlen, hogy a címadó novella elején Zelkkel folytat párbeszédet az író, akihez a tudható fociügyeken túl, mintha mélyebb, „metafizikai” kapcsolat fűzné, valami Teleki téri, Tisza Kálmán téri vándorszerzetesség. A „minden elesendők” irodalmi családja a létbe vetettség és elesettség, a tárgyak esettségének Isten nélküli: istenes léthelyzetéről tud valami többet, mint mások. Nyitottságot jelent ez, végső, jelentéssel telt szent tudatlanságot, tanácstalanságot és botrányos egyértelműséget, a magány közös voltát, amiből erősen következik a motivikus standard, a természetes konszenzus: *istenszomj és kopárság egyszerre*, tárgyiasság, hideg ténymegállapítás *mint* önnön metafizikája. Tehetetlen közös tapasztalat, mely túllegyint az irodalmiságon. Mátyás a szegénység, az esett ügyefogyottság szociális szférán túli nagy írója. Ebben oly közeli Pilinszky Jánoshoz. E szegénységnek a jelentésköre mélyül el és telítődik ismét végleges érvénnyel (a kötet darabjai ugyanis az eddigi, ismert témák és motívumok definitív értékű megfogalmazásai) az *átelés* szóban és novellában. A végső esettségnek olyan fokát, intenzitását éri el az ismeretlen clochard átkelésének leírásában, a fizikai-lélektani-metafizikai palló, vagy átkelőhely megidézésében, hogy ebből a magasságból és súlypontból nézve egész létezésünk újra csak – kísérteties, árnyképszerű, hallucinatórikus, nem eredeti. Főlény van itt és tovább nem értelmezhető bizonyosság, azé az *igazságé*, amelyet ne lássunk el szavakkal. Együttal persze a vég és a szegénység végleges megfogalmazásával meg is állítja, életben is tartja, emléket is állít neki: föltámasztja. Az átkelés jelentésébe beletartozik a ma már „jó kísértet” Pilinszky, Zelk és Sylvia Plath, akik *valamiben* – nem a halálukban! – nagyonis közösek. De az átkelés szó jelentéskörével kapcsolatos az a végtelen szabad lehetőség is, amely e kötetben mutatkozik meg először, tudniillik a záradarabban (*Isten*), hogy bensőségesen és tartózkodóan elbeszélgethessünk az otthonosan elgondolható legnagyobb, megértsük, de különváljanak útjaink, ha kell. Apánkkal vagyunk ilyen hívősek. A szegényirodalom istenközi léthelyzetről beszél, de éppen ezért nem kell beszélnie Istenről. Mintha a záróírás ezt „mondaná”, meg azt a ressentiment-t és malaise-t, mely Isten és ember között pillanatnyilag fennáll. Két idegen, aki folyton egymásba ütközik s a legnagyobb tumultusban sem tudnak nem találkozni. „Ha nem akar beszélni – azt is megértem. Egy idő után elbúcsúznak. Ő is megy tovább a maga útján, és én is.” (Ez az írás, mely különben szinte kimeríthetetlenül elemezhető másfél oldalból áll, nemhogy nagyságával együtt alig érthető, de beszélni róla, pláne értelmezni alig lehetséges, alig szabad.) Zelk tudott így írni utolsó évtizedében a „legjobb kísértetről” ő tudott így elbeszélgetni, kvaterkázni vele, szemrehányóan hallgatni a testközben.

Mátyás Iván *Átkelés* című kötetének egyes darabjait és egészét belső arányai, viszonylatai szerint aligha lehet és kell külön elemezni. Ennek a magyarázata is *benne* van könyvében, amit az eddigiekből talán ki lehetett következtetni. Először: a stílus mindig sorozatszerűséget rejt magában. Ez itt azt jelenti, hogy egyenrangú darabokkal van dolgunk, nincs jobb vagy rosszabb: ugyanaz van, variációkkal. Másodszor: a nyitónovellában (*Aldott az a baj, amelyik egyedül jön*) teljes motivikus enumerációt találunk, mely mindazt tartalmazza, ami a kötetben előfordul. Ehhez tartozik a kissé csúfondáros, de egyben szeretetteljes captatio benevolentiae, mely a könyv egészét az újabb próza „csatárainak” ajánlja: „Egy öreg játékos – aki azért még nem megy le a pályáról – köszönti szeretettel a fiatal – de korántsem ifjúsági – válogatottat.” A kötet motívikájának újabb felsorolása ilyen értelemben fölösleges. Olvasni kell és tanulni. Maguk a motívumok amúgyis vándorolnak, helyü-

ket változtatják ebben a tizenhét „parcellából” (novellából) álló nekropolisban; kísértészerűen eltűnnek, újra felbukkannak – követhetetlenek. Mindenesetre négy, viszonylag jól elkülöníthető csoportba sorolhatók. Az *Apa*, a *fogalmak*, a *tárgyak* és a *történelem* kísértetei ezek.

A legfőbb kísértet az *Apa*, aki az *Apa közbeszólban* és *A bukásban* közvetlenül, az egész kötetben közvetve van jelen. A kísértetiesség eljárása egészében: apa-eredetű. Ez úgy értendő, hogy Mándy nekropolisának közepén nem véletlenül a leg-súlyosabban lebegő árny – és kísértő – az az öreg Mándy, aki évtizedek óta művészetének központi alakja. Az apaközpontú művészet mindig a végsőkkel, az élet eschatológiájával való szellemi szembenézést hordja magában. Szociál- és mélypszichológusokra tartozik, hogy ennek mi a szakmai magyarázata, itt most megelégedhetünk annyival, hogy az a személy, akivel elintézetlen ügyeink vannak, aki „csodagyerekként” kezelt s hurcolt minket, aki nem az általunk szabályszerűen kifosztott, detronizált személy, hanem fordítva: ő fosztott ki minket, az tehát nem tűnő kísértet hanem a végsőkkel való szellemi szembenézésre ingerel. Mándy fordított világában a *fiú* a *peches*, a *kifosztott*, a *megszégyenített*, az apa viszont a kísértés, mindarra, ami nagynak, szépnek, sikeresnek és tilosnak tűnik. Ezért vághatja a fiú szemébe életünk szellemi dimenziójának drámai főszereplője, szublimációnk, fölöttesünk megszemélyesítője az *Apa közbeszól* végén: „Hát még mindig nem érted? Minden megvolt! Minden!” Ez a „minden” azonban egy sikertelen és peches „minden”, mely a fiú előtt az élet apai teljességét és diadalát szimulálja. Ezért kérdezi: „Mi az? Mit nézel olyan aggodalmasan? Mi ez a rémület a tekintetedben?” Nincs válasz, hacsak az nem, hogy valóban, *tényleg ennyi s csak ennyi volt a minden?*! Mándynak ez az apa-novellája ugyanakkor mintha búcsú is volna az árnyéktól, csöndes leszámolás, talán megszabadulás a főszereplőtől. Mintha Mándy legutolsó apatörténetét olvastam volna, mintha nem lenne több mondanivalójuk egymásnak: „*Apa* elhallgat. Most már csak áll és néz a pálma mögött, a lustán gomolygó szivarfüstbe.”

A nekropolis második motívumcsoportját *fogalmak* alkotják, a szó érzéki értelmében: az olvasmány (*Cooper Femimore*), a baj (*Aldott az a baj, amelyik egyedül jön*), az Isten (*Isten*), a „régidő mozija” (*Alkonyat felé*), a két részes bukás (*A bukás*), a visszhang és a halál (*Hang a telefonban*, hangjáték), végül a találkozás fogalma (*Sylvia Plath*, illetve *Pilinszky*). A fogalmak is kísértetekként viselkednek: egy olvasmányélmény felidézése, *Az utolsó mohikáné*, nem más mint a visszaemlékezés nehézségeinek a megkomponálása mint novellaforma; ez a „vizsga” az olvasmányt éppúgy árnyékszerűvé teszi mint a bútordarabot, az apát, a gyilkos tárgyat. A *baj* is kísértet, méghozzá peches, balszerencsés kísértet. E nekropolisban a baj épp olyan sikertelen kisemeber mint mindenki, leégett, zsörtölődő, önértékelési zavarban szenved, nem tudja hol a helye a Halál és a Pech között. A baj lehetőségei éppen annyira szegényesek, mint minden máséi. Kudarcaiban közel áll Amelita Galli Curcihoz és a zongorához (*A bukás*). Félre van állítva...

A harmadik csoportot, a tárgyakét is az imbolygás, a bizonytalanság és tétováság, az alapszavakként funkcionáló *valahogy, olyan, valami* jellemzi. Itt (*A szicíliai, A pálma*) az emberkísértetekkel társalognak a tárgy-kísértetek. Ezek amolyan *talált tárgyak*, elhelyezésüket, funkciójukat, atmoszférájukat tekintve; „filozófiájuk” is van, mely a találmányra, a hevenyészett múzeum, a szétszórtság (lásd cédula-motívum) jegyében áll. A tárgy-kísérteteket senki sem hívja – megjelennek, egyszer csak ott vannak. Mint a gyilkolni mindig kész szicíliai kés, mely a novella végén útjára indul, s megidézése teljesen antropomorf. Ez az objet trouvé (talált tárgy)-technika tökéletesen megfelel a motivikus és bölcséleti értelemben vett kísértetjárásnak. A tárgyak animisztikus megelevenítése, a fétishez való tétován makacs ragaszkodás egy szétgurult világban keresgélő, találmányra tárgyakat elbeszélő *egyhangú* ember magatartása, a szó mindkét értelmében.

A negyedik csoportot a magyar és európai történelmi kísértetek alkotják, tematikusan ez az egyetlen új, de tegyük hozzá: megdöbbentően új réteg az *Átkelésben*. Ide tartozik az *Ogmánd*, a *Tóth János mozija*, az *Erkélyen* és a *Temetők*. Az *Ogmándban* hirtelen, jeges pillanatban jelenik meg talált tárgyak között az *Európa*

sorsa reménytelen mondatot tartalmazó cédula. A kurzivált cédulasorok mint vezető szövegek visznek ehhez a mondathoz, megalkotják a novella szerkezeti, atmoszférikus alapját, és fölvezetik ezt a meghatározhatatlan, kimondhatatlan, túl egyértelmű és minden értelmű kijelentést. A talált cédulákon ilyen előkészítő mondatok állnak: „Lőtyög. Lődörög. (...) Sőhajt. Legyint. Vállat von. (...) Katonák kartonlapon (...) Vállat von. Vállat vonogatja.” S végül következményként: „Európa sorsa...” Mándytól szokatlan – vagy csak figyelmetlenek voltunk? – ez a történelmi kísértet-idézés. Az *Ogmándra* rimel a *Tóth János mozi*a magyar-osztrák futballmérkőzése, amit Kossuth és Deák néz a lelátóról. Mándy tökéletesen belesűríti magyarság-látomását. Mintha 40 éve erre a fél ívre készült volna. Valami 19. századi eredetű, nemmes és félőrlült nemzethalál-röhejt sikerül felidéznie azzal, hogy *a meccset a magyarok nyerik meg*.

Az *Erkélyen* című írás egésze mintha visszajárna az *Előadók, társszerzők* kötetéből. A *Temetők* viszont Vörösmarty *Előszóját* megkísértve és magyarság-kísértetként felidézve egy VIII. kerületi, Mándys 56-vízió; komor, szánnivaló és kültelki freskó egyszerre. A szicíliai kés itt ormótlan történelmi kaszássá yúlik. Időtlen, feloldhatatlan és perlekedő sirató hallatszik, éppen úgy, mint az *Ogmánd* végén: „Ráborult a köre.” Illetve: „Nincs semmi, csak a temetők. Valahol egy darabka föld volt, ott temető volt. Végig a városon szálltak a keresztek és a föld alatt az arcok. A férfi kis széken ült a kertben, fiatal lány puskával a kezében, homok és kavics a hajában. És a mosoly, az a rózsás mosoly! Gizi egy csenevész fa mellett térdelt, a földet kaparta. – Sárcomó az arcod! iszap... pocsolja, semmi egyéb! Elcsuklott. Egy darabig úgy maradt félig előredőlvé. Főállt, és átszaladt az üres téren.” Európa és a magyar történelem kísértete jelenik meg azokban a „széteső” történetekben, melyek a kötet legnagyobb újdonságát s talán csúcseit is – jelentik; noha igen nehéz, az említett sorozatszerűség és egyöntetűség miatt, sorrendet teremteni. A Mándy-stílus ezt az eljárást elvileg lehetetlenné teszi. Még akkor is, ha a kötetben belül is két, besorolhatatlan remekművet kell *említeni és nem értelmezni*: az *Átkelést* és az *Istent*. A kettő különben párban áll, egymásnak felel, és legközelebb a történelmi kísértetcsoporthoz van, csak egy metafizikai-antropológiai dimenzió felé tágitva azt. Végül megjegyzendő, hogy ez a négy csoport nem tisztán különül el, motivikusan felelgetnek, egymásra vonatkoznak, átjárják egymást: *egyetlen műről van szó, variációs alakzatban*.

Mándy Iván titokzatos író. Öntörvényűsége – az öntörvényűek között – teszi azzá: művében, világában minden ismerős és világos. Mégis, mint minden evidencia – titok marad kicsit. Mintha a rejtett öntükrözést, a szemérmes ars poeticát tartalmazó *Sylvia Plath*ban mondaná ki, miről is van szó: „Sylvia Plath soha nem talál ki semmit. Nem spekulál. Nem nagyon izgatja, hogy hol tart éppen az irodalom. Közben alapvetően modern. Olyan igazi, dús, anyagszerű modernséggel. Ez a fajta nem, tartózkodó tehetség megóvjá attól, hogy divatos legyen. Nem, divatos nem lesz. De azért beleszívárogo az életünkbe.” Mándy is, valóban, hihetetlenül egyedül van a magyar irodalomban, de jó ez a magány, nem tragikus, nem élettelen: a legéletrevalóbbak egyike. Mándy tud valamit – nagyon sokat – a Pilinszky által gyakran emlegetett aktualitás nélküliségről, az unalomról és a monotoniaról. Nem tágit. Hű és makacs. Nem hizeleg. Radikális. Közönyös és dühöd. Művei – miként a zene – technikailag precizen leírhatók, világosak, jelentésük azonban inkognitóban marad. E sorok írója épp ezért a második utat választotta: az inkognitó feltörését próbálta meg, a jelentés vizsgálatát, nem a technikáét. Nem akart sikeres lenni, hiszen tudhatta előre – ez az eset „reménytelen”. Hiába bizonygattuk e kísértetirodalom kettős értelmét: feltámasztó erejét és ideák nélküli platonizmusát, melyben a világ eredetietlen, önismétlő volta – ítélet és legyintés. Végülis meg nem mondható, hogy *micsoda az, amit Mándy csinál. Mándy – olyan. Stb.*

Kiégő táj

Takáts Gyulának

*Mert leked költözik beléjük
nem tárgyak,
mik élédbukkanak, ha mély, szűk
vízmosásokban tehetetlen várnak:
elvadult tőkék, omló gádorok,
miket odahagytak a vincellérek,
akár a lankák szomjas, gyér fűvének
volt őrei: immár árny-pásztorok,
merülvén partját-nyelő játékoceán
iszapos habjaiba, mely talán
nem is ellenünk, de értünk csobog.*

*Hallgatózol és halkán szól a csönd:
ifjúságod idézed föl, a boldogot,
sajgó szép emlékként köszönt,
bár csak lidércként imbolyog,
könnyű álomként; hinárosodó
vízben is keresnéd a gyors halat:
remegő bársonyos zsombékon jár a jó
bokájú láb s amint továbbhalad,
úgy lép már, könnyen, mint a boldogok,
s az ősz rubintláng színében főlészárnyaló
kócsag, lesvén a hullámozó Vék-ben elúszó vadludat.*

*Körül nézel: lejtőid kifosztottan emelik
rozsdaszürke, tar sziklatejeik;
új tavasz tépi őket: lám rüggezve csügg
róluk pár tovaindázott vad venyige.
Micsoda burjánzó rendetlenség! Nincs karó-sor,
mely fölfoghatná az Égből ide
ömlő tűzőzönt, ha az milliósor
erősebb, mint sok megroggyant dereku régi gát,
s mindent fölgyújtogatván ömlik le vastagnyaku
pincéink közt a tóra: nézd, lobog a nád,
s a sarjadó tavaszi tájra csak pernye hull, por, hamu.*

Tanács

egy tétova szerelmesnek

*A szerelmet se magyarázd: csináld,
s harangzúgása termő csöndre vált;
test, lélek: teljes ember ünnepelje;
ha tépelődsz, nem lesz örömed benne;
a pillanat lángkút vagy szürke szalma,
ha újulásba tép a lét hatalma,
fogadd el s keress egyetértő társat:
önzésed gögje mindent meggyaláz csak;
jőjj rá, hogy nem a te érzékenységed
s képzeleted sűrített annyi szépet
a pillanatba,
amely magadon túl ragadva
röpitett föl
a maga törvényét követő földről,
hogy ez a kettősen egy ölből fölcsapó láng
emel, sodor, s ha kell, vissza is ő ránt.*

Hajnalban

*Hajnalban fölriaszt újra
a taps, vad üvöltés, jaj,
s vergődöm mint homokra hullva
a szárazra kivetett hal:*

*„Sieg Heil”-re dobtaps, éljen!,
ütésre ellenütés,
hörög, ordít a mob serényen,
a fény-árnyék csupa kés.*

*Az emlékezés lemossa
az iszamos falakat;
teledné bár a mohos fa
évgyűrűit, nem szabad,*

*mert mély sebeid benőve,
elvesztenéd szívedet;
nem juthatsz föl a tetőre,
ha mit átéltél, kiveted.*

Ha minden így marad

Aztán futottam, a futás elemi gyönyörében, testemen a széllel, be a sűrűbe, rohant utánam, és nem szabadott elkapnia, mert futásom az ő győzelmének elismerése volt ugyan, menekülés előle, másfelől viszonzása, kiegyenlítése is, velünk futott a kutya, s így játék már, megbékülés, a döntetlen egyezményes elismerése, s akkor, mint egy nőstényért megküzdő fiatal állatnak, a menekülés győzelmének örömeiben, élvezve testem sebességét, ügyes elhajlásait a becsapódó ágak elől, a rugalmasságot, mely a szabadság lendületét adja a futásnak, a hirtelen irányváltoztatásokat, valóban eszembe jutott Maja, amint fut, menekül meredeken ereszkedő kertjükben Szidónia elől, bizonyára a nevetés, a kép belső hasonlósága miatt jutott eszembe, mintha én lennék Maja, hiszen harcmódorom egyáltalán nem volt fiús, és ő itt fujtatott, csattogott, trappolt közvetlenül a hátam mögött, lábunk alatt reccsentek, törtek a száraz ágak, testünkön surrant, csúszott, csattant a lomb, nem tudott elkapni, gyorsítottam, azt akartam, hogy a növekvő távolságban ő érezze az én fölényemet, s így értünk fel a tisztáshoz, melynek felső szélén, de azért benn a fák alatt, ott állt a sátruk.

Ő reszketett, egyáltalán nem nevetett már, sápadt volt, ami a napsütötte bőrt furcsán foltossá teszi, egész testében remegett mikor én hirtelen leálltam, hagytam hogy beérjen s gyorsan visszafordultam felé.

Visszafogott lélegzetünket kapkodva lihegtük egymás arcába, az öklömmel törölve meg orromat, meglepődtem, hogy véres és hátranyúltam és ott a vér a fülem mögül a nyakamra csurgott le, ám ez most ugyanazon felindultság miatt nem érdekelt, mely őt is a hatalmában tartotta még, bár látszólag közömbösen pillantottunk egymás szemébe.

Tudtam, hogy tudja, már futás közben láttam s ő értett, mint ahogyan én is értettem őt.

A vér miatt zavart is volt, kissé ijedt, de a combomba törölve az öklömet, jeleztem neki, hogy ez most egyáltalán nem érdekes, engem se érdekel, nem kell törődni vele.

Jó, hogy futásunkat nem hallhatták a szélről, intettem neki, lépjünk beljebb, be egy bokor mögé, gyorsan, s valamit kéne a kutyájával csinálnia.

Némán figyeltük őket a sűrűből.

A kutya bennünket figyelt, nem értette ezt a hirtelen megtorpanást és félő volt, hogy valamilyen árulkodó mozdulatot tesz vagy netán szemrehányóan ugat.

Pedig csak úgy sikerülhetett, ha teljesen gyanútlanok.

Fénylő hullámokban lengett a tisztáson a hosszú fű.

Ha minden így marad.

Krisztián lenn, a tisztás alsó szélén állt, hosszú, leveles ágat tartott a kezében, elmerülten s a reá olyannyira jellemző hányaveti eleganciával dolgozott rajta csontnyelű késével, egy komoly tör, erre a törre ő nagyon büszke volt, állítólag az apjától származott, a leveleket farigcsálta le az ágról, bizo-

nyára nyársat akart csinálni, a Prém pedig nem messze tőle, fönn ült egy fán s valamit beszélt onnan neki, amit mi a szél miatt nem tudtunk pontosan érteni.

Hogy valamilyen deszkákat kéne hoznunk, talán.

Krisztián azonban nem válaszolt neki, néha csak úgy, szórakozottan fölnézett, hagyta, beszéljen, kissé eltartotta magától az ágat, és ahol a levelek kis dudorban az ághoz izesülnek, éppen csak megpöccintette a penge élet, a levelek lehulltak.

Mintha most ébrednék rá, hogy ennek előtte soha nem láttam őket, mégha elejtett szavaikból, könnyed utalásaikból, félrevetett megjegyzéseikből tudni lehetett is, hogy elválaszthatatlanok, mert hiába figyeltem és kombináltam, minden olyan titkos maradt bennük s minden elejtett szavuk inkább egyezményes rejtőzködésük megnyilvánulása; akárha lennének ők és lenne egy tőlük független, teljességgel érdektelen világ, tele alacsonyabbrendű, buta idegennel, s ha valaki netán mégis közéjük férközött, miként a pompásan összeszokott labdajátékosok, pontosan érzékelve a másik szándékait, kedvesen és készségesen eljátszadoztak vele, már csak azért is, hogy ne unatkozzanak annyira; közös életük rejtve maradt így, s tán ebből táplálkozott magabiztosságuk, fölényük, tulajdonképpen az igazi élet volt az övék, gondolta az ember, a valódi élet, melyre mindannyian vágyakozunk, ami azonban rejtve marad és rejtve kell maradjon, mert ők e nagyszerű élet örei.

Vágytam rá, halálosan sértett, azt akartam, hogy az enyém vagy legalább az enyém is lehessen, bekerüljek oda, képzeletem róla.

Fönn a fák alatt a sátruk, az oldalára fordult kék vizesvödör, egy földbe szúrt ásó fölmeredő nyele, az esti tűzhöz előkészített máglya, a tisztás fűvének könnyű hullámai, egy gyapjútakaró piros foltja távolabb, s ahogyan Krisztián odalenn állt és minduntalan a hátához kapott, valószínűleg egy légy tért mindig vissza oda, Prém pedig fönn a fán, ebben valóban volt valami olyan éterien nyugodt és kiegyensúlyozott, ami már csaknem titkos jelként felfogható, bár én sokkal izgalmasabb titkokat reméltem tudni róluk.

Kálmán óvatosan hajolt le, a lába mellől fölemelt egy követ, amit gyors, pontosan beirányzott dobással hajított el, hogy azért mégse találja el vele a kutyát.

A kő egy fa törzsének koppant, a kutya nem moccant és úgy figyelte Kálmánt, mintha értené, de valami mást értene s lustán megcsapta farkát, amiben volt némi méltatlankodás is.

Ő dühödten sziszegett, mutatta, takarodjon, menjen haza, tűnjön el, fenyegetőleg fölemelt még egy követ, még mindig sápadt volt, reszketett.

És a kutya, akkor lassan, bizalmatlanul megindult, egyáltalán nem abba az irányba, ahová Kálmán küldte volna, hanem felénk, és közben, érdekes módon, szemében kihunyott az irántunk megnyilvánuló figyelem és érdeklődés fénye, hirtelen irányt változtatott és Kálmán hiába sziszegett utána, dühöngött, lóbálta kezét a kövel, kiügetett a fák alól a tisztásra, meredten figyeltük, egy időre teljesen eltűnt, csak azt lehetett látni, ahogyan testével a fű lágy hullámain megtöri, hogy végül odalenn, Krisztián lábánál tűnjön elő fekete háta, aki fölpillantott, valamit szólt neki, a kutya erre megállt, hagyta, hogy Krisztián a törzshegyével megvakargassa a fejét, aztán beügetett a fák közé.

S hogy Krisztián ennyire gyanútlan felénk se pillant, nem nézi meg, honnan jön a kutya, azt gondolja, hogy csak úgy kóborol, bennünket olyan megittasult győzelmi örömmel töltött el, hogy Kálmán a levegőbe öklözött

és némán belevigyorogtunk egymás arcába, a sápadt arcon különösnek tetszett e vigyor, reszketése se csillapult, mintha egy önmagából kitörni nem tudó, s az öklözéssel csak még jobban felkavart erővel küzdene, vagy valami ismeretlen betegséggel, amitől belázasodott, sápadt volt a nyaka is, testén viszont nem halványult el a bőr, de valamiként összezsugorodott, fázósan fénytelen, mint mikor lúdbőrözik, és e testén mutatkozó változás miatt egy másik fiú, egy ismeretlen állna mellettem, aminek akkor én a saját izgalmam következtében nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget, ám végül is, mi az, amit egy gyerek ne tartana természetesnek? mi az, amit ne értenel sápadtságától, remegésétől, fénytelenességétől elveszítette a nyugalom és a jóindulat ismerős formáit, habár erősebbnek és még formásabbnak tűnt, mint máskor, talán szebbnek is, igen, megglem a megfelelőbb hasonlatot, ha azt mondom, mintha bőre alól felszívódott volna a kedélyesség benyomását keltő puhaság, a zsír, és csupasz izmainak ingerült, feszült vibrálása már egy egészen másféle lényről beszélt, szebb volt, de torz, mellbimbójának kékvörös dudora nagyobbtnak tűnt a láztól minduntalan összeránduló mellizmokon, szája kicsinek, szeme kifejezéstartalannak, s az ártatlanság helyén kegyetlen merevség ütött ki, ez viszont hangsúlyosabbá és szembeötlőbbé tette az anatómiai formát s gondolkodhatunk a szépség törvényein; ha élne még, akkor a szépség működési elveire kíváncsian kikérdezném e változás belső indítékai felől, csak hogy a szemem láttára, szinte a kezemben halt meg ezerkilencszázötvenhat október huszonharmadikának éjjelén, az egy keddi nap volt, s így azon feltételezésre vagyok utalva, miszerint verekedésünkben elszabadult indulata, veresége és győzelme, olyan ismeretlen érzéseket éreztetett meg velem, melyek ellen, éppen ismeretlenségük miatt, hiábavalóan küszködött a teste; futni kezdett, én futottam utána, s ha azt mondom, hogy az ötlet az én szememben merült föl, akkor azt kell mondanom, hogy az ő izmainak volt sürögősebb a tett; minden lépésünkre ügyelve futottunk, izgalunk és figyelmével keresve talpunk biztonságos helyét, zajt ne üssünk, inkább kis kerülőt is téve, hogy a Prém se vehessen észre bennünket a fáról.

Igy értünk föl, a tisztást megkerülve ama nevezetes helyre, a meredeken előreugró sziklához, ahol egykor megérintettük egymást, s ahonnan a hatalmasra nőtt galagonya fedezékéből Szidónia leste Pisti verekedését a kalauzzal, miközben izgalmasan vérezni kezdett.

Mai szemmel nézve persze nem szikla az, hanem egy terebélyesnek is alig nevezhető, vizektől, fagytól, gyökerektől lemezesen szétomló lapos kő, s mikor egyszer véletlenül visszakeveredtem oda, az is meglepő felismerés volt, hogy a gyerekek mily könnyen belátható zugokat, milyen ritkás bozótokat hisznek a legbiztosabb menedéknek, gyanútlanul.

Krisztián akkorra elkészült a botjával és valamit mondott is, amit a szél-től nem hallottunk, a Prém pedig kinyúlt testével, függeszkedve, levegőben himbálódzó talpával az ágakat keresve, elkezdett lemászni a fáról.

Elérkezett a legmegfelelőbb idő, illetve nem lehetett tovább késlekedni.

Elsőként ugrottam elő, ő kövessen engem, a kikerekedett, kész erőt nem lehetett többé visszatartani, s ha engedtem volna neki, akkor túlságosan durván kezdi el, én viszont a meglepetés finomságaira vágytam.

Hosszú szökelekésekkel értük el a sátrat, nem látták, csaknem egymás testén csúszszantunk be sötét belsejébe, meglepően tágas volt, a vastag ponyva nem engedi a fényt, meleg, föl lehetett volna állni, mi azonban négykézláb másztunk, a fullasztó sötétben én azonnal megéreztem Krisztián finom szagát, a fénynek egyetlen, vékony nyalábja hullt be egy félig fölcsapott fe-

delű nyíláson, felülről, ez azonban még sötétebbé tette, minduntalan egymás kezébe, lábába akadtunk, egyszerre vakított el a fény és a sötét, mohón tapogattunk tárgyakat, másztunk benne, még ma is hallani vélem Kálmán állati szuszogását, holott hiába erőltetem, emlékezetem semmiféle más részletet nem őrzött meg, mint ezt a tapogatást és mászást a sötét meleg fullasztó izgalomban, a ferdén bevágó fénycsík alatt felvillanó tarkóját, szuszogását, és például nem tudom, mennyi ideig tartott, mondtunk-e valamit egymásnak, gondolom nem volt szükség ilyesmire, tudtam, mit akar, tudtam, mit fog tenni, s ő tudta, mit akarok, mit fogok tenni én, tudtuk, miért kell megtapintani ezeket az ujjongást keltőn drága tárgyakat, melyek a következő pillanatban hatalmas ívben repülni fognak, ki innen! és mégis egyedül voltunk, mindketten a magunk indulatába záródva, ama rejtett, valódi, cinkos életnek a kellős közepében; azt hiszem ő kezdte, lehet, hogy előbb fölcsapta a sátor tetejére a bejáratot fedő ponyvaszárnnyat, mindenestre előbb lett világos a sátor belsejében, erre határozottan emlékszem, s csak annak utána hallottam a nagy ívben kiröpülő bogrács ütődését és csörömpölését, nekem egy elem-lámpa volt éppen a kezemben, s előbb egyenként hajigáltunk ki mindent, mi a kezünk ügyébe akadt, az a jó, ami kemény, ami törékeny! puffant, csattant, becsapódott, csörömpölt, szétment, aztán már nem is volt időnk így szemezgetni a jót, örvöngve hánytuk és túrtuk a puháját, ruhákat, lepedőt, zsákokat, takarót, mozdulataink néha összecsapódtak a nagy buzgalomban, mert ők már rohantak a tisztáson, fölfelé, felénk, Krisztián a botjával, késével, és még nagyon sok minden akadt volna, arra azonban még e hevületben is vigyáztam, hogy a kényesebbje, mint amilyen a látcső volt, a konyhai vekker, a rozsdás tapintású viharlámpa, villa, öngyújtó, iránytű, az jó messzire és különböző helyekre repüljön el.

Ordítanom kellett, torkom szakadtából ordítottam, a nevét ordítottam, cibáltam, húztam, jöjjön már! akkor ugyanis kövek puffantak a feszes ponyván, mert a Prém futott, lehajolt, dobott és megint futott, ördögi ügyességgel, akárha sebességét nem is fékezné lehajlás, dobás, ő azonban annyira elvakult élvezetében, oly mélyre zuhant, mintha nem látná, nem hallaná és akkor itt kéne hagynom, ami viszont nem tűnt lehetségesnek, tuszkoltam, löktem, de mintha nem látná, hogy már itt vannak, futásuk közben Prém megelőzte Krisztiánt és nem lesz időnk, dönteni kellett és miközben én mégis kisurranva, be a sátor mögé, gyökerekbe és ágakba fogódzva, állandóan hátrapillantva, hogy hol marad, kapaszkodtam fölfelé, elérjem azt a nyomorult sziklát, bekerüljek végre a nagy bokor takarásába, ő még megállt, a sátor előtt felgyenesedve szembenézett velük, alig választotta el őket néhány lépés, aztán lehajolt és amolyan sétalépésben kerülve körül a sátrat, minden egyes cöveket kirántott, a lazábbakat egyszerűen kirúgta a földből, s csak akkor indult, immár ő is futva utánam.

A sátor abban a szempillantásban omlott le, mikor elérték, a látvány megrendítette őket, s ha eddig tán tudták, mit kell tenniök, most dermedten, lihegve, tehetetlenül álltak meg fölötte.

A szél hatalmas zúgásában a talpa alól kigördülő, lecsördülő kövek omlását lehetett hallani, mint felkapaszkodott.

Vereségük olyan nagyszerű volt, végleges, veszteségük oly számottevő, hogy nem csak azért nem mozdulhattak el onnan, nem kiáltozhattak, nem szitkozódhattak és nem üldözhettek bennünket tovább, mivel egyetlen pillantással egyszerűen felfoghatatlan volt a pusztítás, hanem minden mozdulat, szó, ennek a tökéletes vereségnek a beismerése lett volna, nem volt rá sza-

vuk, megfelelő mozdulatuk, ami újabb elégtétel nekünk; visszavonulásunk ellenére a tökéletes előny helyzetében maradtunk, kilátóban, fenn, páholyban, rejtve, míg ők odalenn, a nyílt térnek is kiszolgáltatottan; Kálmán azonnal hasra vágta magát mellettem, ne lehessen célpont, nem moccantunk, várunk, győzelem, ám lehetséges fejleményei kiszámíthatatlanok, s ezért nem mondanám, hogy különösebben élveztük volna, sőt, hasonlatosan hozzájuk, mintha mi magunk is most mérnénk föl tettünk arányait, nekem borzalmas látvány és sejtés, mintha nem is a támadás alattomoságával, a barátság váratlan fölmondásával, erre volt névleges ürügy, hanem a valódi tárgyak valóságos elpusztításával léptünk volna át egy tiltott határon, ezt nem szabadott volna, innen már nem lehetett visszatérni a szokásos játékokba, itt valami borzalmasnak, itt valami végzetesnek kellett még bekövetkeznie, ezt nem lehetett játéknak tekinteni többé, a tárgyak elpusztításával kiszolgáltattuk őket a beláthatatlan szülői beavatkozásnak, és a normális játékszabályok szerint bármennyire jogosnak volt is ítélni a bosszú, mégis nyilvánvaló, hogy ezzel feladtuk őket, győzelmünk tehát alávaló árulás és törvényen kívül helyeztük magunkat vele, mert nem csak mi törvénykeztünk, hanem kiszolgáltattuk őket a közös ellenség megtorlásának is, jól tudhattuk, hogy a Prémet például minden este amúgy is megveri az apja, és nem akárhogyan, hanem szíjjal, bottal veri, ha földre kerül, akkor rúgja, a viharlámpa, a vekker az övé volt, akkor is tudtam, hogy otthonról lopta el, mikor hallottam, amint széttörik, és mégis győzelem, melynek pillanatnyi előnyeit holmi erkölcsi megfontolások avagy a pusztítás arányaitól és következményeitől való elrettenés miatt már csak azért sem lehetett föladni, mert győzelmünk őket kerítette olyan erkölcsi fölénybe, amit nem lehetett elviselni.

Nem néztek egymásra se, ott álltak mozdulatlanul összedőlt sátruk felett, Krisztián egyik kezében a bot, másik kezében kése, ami a vereség miatt inkább nevetségesnek hatott, mint félelmetesnek, arcuk is teljesen mozdulatlan s nem látszott, hogy titkos jeleiket váltva, bármiféle ellentámadásra készülnének, mintha maguk is belátnák, vége, nyakuk merev, a Prém úgy szorította össze a markát, mintha az imént elhajított követ tartaná még benne, de ha vége, akkor mi lesz? és nem tudom, Kálmán mire gondolhatott, én egy azonnali, feltétel nélküli, néma visszavonulás esélyeit latolgattam, valahogyan kikeveredni ebből a megalázó helyzetből, hátrálva, kúszva, a leggyávább módon hagyni el a harcot s győzelmünket minél előbb elfelejteni, ő azonban gyorsan föltérdelt, tán megérezte, milyen nagyszerű fegyverraktáron hever, felmarkolt egy csomó követ és a bokrok mögül kihajolva, anélkül, hogy célzott volna, dobálni kezdte őket.

Első dobásával vállon találta Krisztiánt, a többi nem talált.

És akkor, akárha mindkettőjüket ugyanazon zsinórral rántanák, de épp ellentétes irányba, meghajoltak és futni kezdtek, az egyik jobbra futott az erdő felé, a másik balra, eltűntek a tisztás szélein a fák között.

Amivel egyrészt megosztották a támadást, zavarba ejtették a támadót, másrészt eloszlatták azt a hiú illúziót, mintha vereségükben nem tudnák, mit kell csinálniuk.

Hiába nem látszott semmi az arcukon, mégis volt valamilyen tervük, tervszerű volt hát a futás és nem megfutamodás, amit ott, az orrunk előtt, a szemünk láttára beszéltek meg egymással, mégha titkos jeleikből számunkra nem is volt semmi felfogható és akkor mégis van valami közöttük, amit nem lehet elszakítani.

Hogy egy állat, és hogy mi a fasznak kell dobálnia, sziszegtem neki dühömben; a szót, amit különben soha nem mondtam volna ki, most nagyon jól esett hallani, mert ez is bosszú volt az egész miatt.

Ő úgy maradt, térden, két kezében a kövekkel, könnyedén megrándította a vállát, ami azt jelentette, hogy izgalomra semmi ok, arcáról eltűntek a sápadtság furcsa foltjai, nem remegett már, kielégült volt, nyugodt, szinte barátságosan, kiharcolt igazának bárgyú fölényével pillantott rám, szája kitelt, szeméből eltűnt a kegyetlen fény, ám kedélyes jóindulatában volt némi megvetés irántam, és egyetlen kézmozdulattal jelezte, hogy ők most valószínűleg megkísérelnek bekeríteni bennünket, sokkal célravezetőbb lenne hát, ha nem dühöngénk, hanem megfordulnánk a helyemen, mert hátulról is biztosítani kell magunkat.

En olyan dühös voltam rá, annyira gyűlöltem, legszívesebben nekimentem vona vagy kivertem volna a kezéből azokat a rohadt köveket, amivel a mázas köcsögje miatt immár véglegesen az ellenségemmé tette Krisztiánt, feltérdeltem, szitkozódtam és közben két fekete lepke szállt át közöttünk, sebesen verdeső szárnyukkal csaknem érintették a mellét, egymás körül szálltak, fölfelé, el az arcom előtt, nem mondtam neki, amit valójában szerettem volna, hogy rohadt, buta paraszt és megragadtam a kezét, de egészen más-ként sikerült, mint ahogyan ezt is szerettem volna, nem tudom mi történt, könnyörögni kezdtem neki, menjünk innen a francba, Kálmánkának szólítottam, ahogyan csak az édesanyja és ez engem tett undorítóvá, mondtam neki, hogy ez az egész egy hülyeség, és nem érdekes és mit akar még és ha nem jön, akkor én megyek el, erre azonban ismét csak megvonta a vállát, kezét közömbösen kihúzta kezemből, ami azt jelentette, hogy mehetek, ahová akarok, tőle, ez őt egyáltalán nem érdekli.

Mondtam, le van szarva, és Krisztián miatt mondtam.

Tulajdonképpen azt szerettem volna mondani neki, hogy nem szabadott volna, csakhogy ilyen gyorsan nem lehetett megfeledezni arról, hogy az én ötletem volt és a dolog tisztességtelenségét nem lehetett egy újabb tisztességtelenséggel helyreütni, ő is fontos volt nekem, csak nem így! éreztem, nem így! másfelől a győzelem pillanata nem alkalmas arra, hogy ocsmányságáról ejtsünk szót, s ezért inkább undorítóknak lenni volt jó.

Attól viszont még undorítóbb lettem magamnak, hogy nem mentem el, tehetetlenül megfordultam a kövön, hasaltam, és figyeltem az erdőt, jönnek-e.

És valamiként hálás voltam neki, hogy legalább nem lettem annyira becsstelen, gyávaságom legalább kettőnk között elintéződik és ő ezt még annyira se használja ki, hogy valamit mondana, pedig érti, a szemén láttam a kajánságnak azt a kis villanását, amivel megértette, talán először vette tudomásul, hogy Krisztián milyen fontos nekem, ő meg nem számít, egy olyan villanásnyi félrenézés volt ez, szégyenkezés.

Nyomorultul süttött ránk a nap, hevét a szél se enyhítette, a kő forró volt és nem történt semmi, csak legyek jöttek és bele kellett volna nyugodni, ez most így van, és nem jönnek, bár minden pillanatban kirohanhatnak a fák közül, mert annyi biztos, hogy ezt ők se hagyhatják megtorlatlanul; minden pillanat alkalmas lett volna rá, hogy felüvöltsek, jönnek! még az is megfordult a fejemben, hogy nem fogok szólni neki, jöjjenek! csináljanak velünk, amit akarnak! a szélben nyekkenő, a zudulások rohamaiban recsenő, roppanó fák, a meghajló, félrefűjt, visszalendülő lombok, a bokrok elnyíló, összezáruló rései, az árnyak előtt menekülő fények szabálytalan villódzása azt

a képzetet keltette, hogy bármikor, mintha lépteket hallanék már, futás ropogását, leselkedő arcot látnék a levelek között, előrenyomuló testeket kilépni egy törzs mögül vagy behúzódni egy törzs mögé, de nem történhetett meg, hiába kívántam árulással visszaszerezni Krisztiánt, nem jöttek, csak felforrósodva a kövön állandóan résen lenni valamiféle hülye becsület iratlan szabályai szerint, kitartani mellette a kelepcebén; holott nincsen hozzá semmi közöm, nem érdekel, s hogy semmire ne kelljen gondolnom, köveket raktam magam elé, szépen, sorban, mintegy magamnak is bizonyítva harci készségemet, ha dobni kéne, kéznél legyen, ám ennek is vége lett, nem volt mit tenni, ha megmoccant mellettem s lábfejem véletlenül a vállához ért, elhúztam, nem volt jó érezni az idegen bőr melegét.

Meg arra is számítanunk kellett, hogy nem egyedül jönnek, hanem erősítést hoznak magukkal, valamelyikük itt figyel minket valahonnan, a másik már elrohant, és mégis állandóan csak Krisztián kése járt a fejemben, hogy hátulról a késével, amitől még erősebben éreztem a hátamon lángoló napot és a szél hiábavaló simitásait.

Dél körül járhatott, bár nem volt még déli harangszó a közeli templomból, mely öblösen zengette volna át az erdőt, a nap itt állt a fejünk felett, s úgy tűnt, nagyon közelről lánkol, ránk ereszkedett; ha nem fújt volna ilyen erősen a szél, akkor bizonyára nem lehetett volna kibírni e semmiben eltelt órát, összesen kétszer szólaltam meg, lát-e valamit, mert én nem látok semmit, ő azonban nem válaszolt, s konok hallgatásából éreztem meg, hogy egymás mellett heverő testünket ugyanazon elkeseredett erő tartja fogva a kövön, a szorongás tartja féken a dühöt, és viszont, a nyers gyűlölet hegye a puha félelemből el, ám e megfélemezett és mégis szabadon kerengő érzés immár nem rájuk, hanem miránk, önmagunkra vonatkozott, nem közönséges félelem, nem attól való félelem, hogy erősítést hoznak, megvernek, bekerítenek, vereséget szenvedünk, hisz nyilvánvaló, bármi történjék is, nincsen sok esélyünk és az esélytelenség csökkenti a félelmeket, csakhogy e bizonytalanságban múló időben mi magunk pusztítottuk a kivívott fölényt, a különös, közöttünk közlekedő érzés pusztított, a győzők sorsa ez, kik önmaguk végzik el azt, amit az ellenségnek kéne elvégeznie, a testünk beszélgetett, a hallgatásunk beszélgetett, a bőrünk beszélgetett pusztítón, e bizonytalanságban eltöltött órán ugyanis világossá lett, hogy győzelmünk nem csupán erkölcsileg kétes, de egyszerűbb, gyakorlatiasabb megfontolásokból is elfogadhatatlan; egymással se tudunk megegyezni felőle, mindkettőnknek mást jelent és így lassan megérettük és felmértük barátságunk határait, megértettük, hogy a másik két fiú nélkül a mi kettőnk pillanatra szóló szövetsége egyszerűen nem létezik többé; hiába lázadtunk hát föl ellenük, a cseltevés és a cselekvés rövidke idejében hiába éreztük csaknem oly szorosnak kapcsolatunkat, mint amilyen az övék volt, szövetségünk nem bírta ki a győzelmet s nem tudhatta megtartani; ama titok hiányzott belőle, mi ketten kevesek voltunk, mi ketten legfeljebb cinkosok lehetünk, a megfélemlésnek és a kiegészülésnek azon harmóniája hiányzott belőlünk, amit megtámadtunk bennük, amit irigyeltem, ami ingerelt, ami olyan bevehetetlennek bizonyult, mint egy sziklavár, s aminek mágikus sugárzásával, igen, mágikus sugárzásával, nem félek a szótól, ők nem csupán bevontak bennünket barátságukba, de uralkodtak is vele felettünk és így volt a jó, mi pedig elprédáltuk, feléltük, tönkrezúztuk ezt a jót, de nem őket! magunkat; Kálmánnak ott volt a helye mellettük, fürgeségük kiegészítője nyugalma, lusta bölcsessége találékonyáguk párja, jósága társa kegyetlen humoruknak, én viszont kívülről, Kálmán barátságán keresz-

től kapcsolódhattam csak hozzájuk, mint e hármasság hűvös ellenőre, egyedül nem volt utam hozzájuk, mégis szükségük volt valakire, aki szélről áll és így bizonyítja, erősíti az összetartozást, következésképpen e hierarchiát, melynek csúcán kétségtelenül Krisztián állt szépségével és eszességének kiemelkedően vonzásával, el kellett fogadni, nem szabadott volna, no és nem is lehetett semmiféle lázadással összetörni, bennünk élt, ez volt az életünk és tán arra is bennem volt igény, hogy szenvedjek tőle, mert így valami mégis kikerekedett és működött; amit én az első pillanatban megértettem, győzelmünk pillanatában a végzetes veszteséget, hogy most a kinyaimmal együtt minden jó is elvész, az benne lassabban érlelődött és most már éreztem a testből jönni, hogy fölösleges, fölöslegesen fekszünk itt, fölöslegesen várunk, fölöslegesen védelmezzük a becsületünket, s mégha legyőzhetnénk is őket, ami egyáltalán nem lehetett valószínű, a világ megbomlott rendje akkor se lenne visszaállítható, és nincsen új rend, csak zűrzavar.

Nézd csak, mondta hirtelen, halkán, elfulladva a meglepetéstől, s bár egy ilyen hangra, jelzésre, egy ilyen valamire vártam, túl hirtelen volt, a várakozás kinyúló idejének sivatagában minden porszem moccanása váratlanul és hirtelen, felkaptam a fejem, de ez nem az a hangja volt, nem a harci hangja, hanem a régi hangja, a nyugalmas szemlélődésben meglepett, az örömteli, mintha végre megpillantaná, amire mindig is számított, mint mikor fészkeből kihullott madárfiókat, szőrös hernyót, avarban turkáló sünöcskét pillant meg bókászásaink közben, s fel kellett ülnöm, hogy lássam.

Lenn, ahol az utcáról fölvezető, meredeken emelkedő s többször megkanyarodó ösvény két súlyos bodzától takarva a tisztásba torkoll, a szélről fűt levelek között fehér villanás, piros, meztelen kar, szökeség lobbanása, emelkedtek, közeledtek, kibukkantak a bokrok mögül, a három lány.

Meg se álltak, jöttek fölfelé, tovább, egészen szorosan egymás mellett, egy kicsit takarva is egymást, bizonyára libasorban jöttek a szoros ösvényen fölfelé, és most, a szabad térbe kilépve, amúgy egymásba torlódtak; csupa kis mozdulat, félrehajlás, fordulat, beszélgettek, csapkolódtak maguk körül, nevetgéltek, Hédi néhány szál virágot tartott a kezében, ő nagyon szerette a virágszedést és kissé hátrahajolva hadonászott a mögötte lépdelő Livia orra előtt, finoman végigvonta arcán, ingerelte, csapott vele, ő volt fehér ruhában, Maja a füléhez hajolt és súgott valamit neki, ami olyan súgás lehetett, hogy azért Livia is értse, az ő szoknyája volt a piros; ő pedig nevében eléjük szökkent, és akárha lendületével magával akarná rántani, megragadta Maja kezét, Hédi viszont Livia kezét kapta el és a virágokkal Maja arcába suhintott, aztán így maradtak, kéz a kézben, szorosan, testükkel majdhogy egymáshoz simulva, kicsi léptekkel jöttek, Hédi, középpütt Livia, Maja, egymásban teljesen elmerülten, ugyanakkor valamely kiismerhetetlen rendszer szerint váltva a szavakat, az egymáson való átbeszélések ritmusán lebegve, arcukkal és nyakukkal egymáshoz hajolva és egymástól elhajolva, miáltal egyszerre voltak gyorsak és méltóságteljesen lassúak a fuvallatoktól vadul sodródó, megkavarodó magas fűben.

A macska tízezer létezősmódja

(újabb részletek, tízezen felül)

10.999 ... MINT V. I. P. (VERY IMPORTANT PERSON)

*nem mintha
mindenáron a feltűnést
keresné mintha
előtérbe akarná tolni magát inkább
a háttér
az ő tere az észrevétlenség
a székhelye a szélek az erősített
végek a kiszámíthatóbb
limesek a lakás
bozotos árterei az óvatlanul
nyitva hagyott ruhásszekrények a sarkok
a fűtőtest és az ablakdeszka közötti éppen egy
macskatestnyi rés a rések a közöttük
az alattok a fölötök
de azért ha
érdeklődni kezdünk becses
személye iránt jól tudja hogy becses
személye iránt
érdeklődünk s némi jól megfontolt
késlekedés után
úgy jelenik meg egyszerre
váratlanul és jelentőségteljesen
a hall vagy a dolgozószoba
repülőterén
hanyag előkelőséggel
mint egy titokzatos külhoni tárgyalásairól
hazatért s az illendő
fogadtatást kegyesen elváró
V. I. P. vagyis
Egy Nagyon Becses Személyiség**

** [a legutóbbi időben úgy is
mint aki tudja hogy
a dicséretére szerzett
kisded ódácskák
közvetlen franciául
is napvilágot látnak a
PO&SIE című párizsi
folyóirat (nagyon becses)
hasábjain]*

100.000/a... MINT MESTERSÉGÜNK CÍMERE

hiába is szépítenénk
hiába
szépíti ő maga is
(azzal az eleganciával amely
még ilyenkor se hagyja el)
semmi nem változtat
a tényen
hogy félrehajtott
szenvedélyében szinte kitekeredett
fejével úgy tépi szét az elejtett
vagy elébe rakott
préda teljes anatómiáját mint
egy szemfényvesztő demonstrátor aki
mindjárt el is tünteti
magába a kipreparált
szerveket mint
az Általános Dögevés Egyetemes
Szisztémájának szemérmetlenül
diadalmas kis
címere

n... MINT ELMULASZTOTT LEHETŐSÉG
(kádencia 2)

és ha
évmilliók múlva
egy új Darwin
majd kideríti hogy
a törzsfejlődés a Macska
evolúciós ágán
juthatott volna el
az igazi Sapiens
Sapiens Sapiensig
akiről
így csak
hiába álmodoztunk
néhány millió éven keresztül
?

Téli bárány

Vroni leült, amikor elolvasta a tábori lapot. Aztán beszaladt a tiszta szobába, elővette a tükör mögül a többi lapot. Rájuk tette ezt, aztán végigfutotta valamennyinek a címzését. Levette a tükör sarkából az ura fényképét. Kis sápadt fölvetel volt, Probst homlokának felső fele fehér volt, arca napcserzette sötét, sapka nélkül fényképezkedett. A sapka a vállán a jobb paroliba volt behúzva. Probst zubbonyának gallérja széjjel volt nyitva, Vroni ahányszor megnézte a képet, mindig fölsóhajtott, ura a zubbony alatt miért nem visel inget. Ami még furcsa volt Probston, hogy levétette a bajuszát, így, orra alatt csupaszon megszokhatatlan volt Vroninak. Vroni kézbe vette a félórája érkezett tábori lapot. Kiment az udvarra s körülnézett. Hátha közben előkerült a fiú, András, vele is elolvastatná. Tudta jól, nem olvasott ő semmit félre, mindent megértett, de mégis. Hátha a fiú mást olvas ki a kusza sorokból, enyhébbet, mint ő, vigasztalóbbat. Probst írása eddig sose volt ennyire esetlen, Vroni mindig megcsodálta ura szálkás, délceg betűit. Ő legföljebb a nevét tudta szépen leírni. Újra megnézte a címzést, azt írja itt Probst, hogy Feldlazarett. A lapon ugyan arról tudósít, hogy változatlanul Zágrábban van, csak most kórházban s nem a laktanyában. Vroni ezt nem értette. Ha városban van, ha kórházban, minek akkor azt írni a címzés alá, hogy Feldlazarett. Feldlazarettben ő olyasmit képzelt, ami odakint van, ahol lőnek, ahol nagy keservesen szedik össze a szerencsétlen sebesülteket. Otthon egy utcabeliről mesélte nemrég az anyja, mielőtt meghalt, két napig jajgatott bent a katlanban. Sehogy se tudtak odakúszni érte, akik vele voltak, annyira lőtték őket. Keserves volt hallgatni a szenvedést, hogy állandóan vízért könyörög, sírtak, hogy nem tudnak segíteni neki. Második éjszaka aztán elhallgatott. Hátha Paullal sem az történt, amit itt ír. Hátha már kint volt eddig a fronton, ott, ahol van, is front van, csak nem tudathatta a családjával. S most megsebesült, ki tudja, mennyire. Letépte a gránát a lábát, a karját, egy golyó úgy eltalálta, talán bele is hal. Hallott már Vroni olyat, hogy mostanában a katona nem írhatja meg haza azt, amit szeretne, hanem amit engednek, amit mondanak neki. De azért mégis igaznak kell lennie, amit Paul itt a lapon ír. Szükszavúan, hogy összeesett a gyakorlótéren, most erre föl vizsgálják. Fekszik, mozdulnia jóformán nem szabad. Meddig lesz így, nem tudja, az orvosok biztatják, nincs nagyobb baj. A lapról így se maradt le a szokásos „tudatom, hogy hálisten jól vagyok, amit Felöletek szintén remélek”. Csupán a „Gott zum Gruss!” hiányzott az írás legelejéről.

Vroni visszament a tiszta szobába. De aztán mégse tette föl a lapot a tükör mögé a többihez. Magával vitte a konyhába. A fiú nem került elő, az ebédet föl kellett tenni. Lehet, András utánament a nagyapjának meg Annának. Vroni apja kora reggel átjött a nagyobb faluból, hogy délig lekapják

a zabot a harmadik dülőben, ami mostanra ért be. Anna a segítsége. Vroni nem tudta, apósa merre lehet, nyilván a szőlő tájékán jár. Az idei aratást úgy végezték az ura nélkül, hogy Vroni apja volt a kaszás, Anna szedte mögötte a markot. Az öreg Probst vette volna a második rendet, de inkább csak tehetetlenkedett. Vroni már első nap kivette kezéből a kaszát s helyébe állt. Anyja járt a nyomában a sarlóval. Elég fáradságos aratás volt, de fönt a gabona a szérűn. A népek úgy tudják, jövő hét felére ér át a cséplőgép a nagyobb faluból. Vroni nemigen értette apósát, mitől olyan tehetetlen. Nem sokkal idősebb az ő apjánál, mégse használható semmire. Leginkább ülni szeret, ha szólnak hozzá, válaszol, egyébként nem beszél. Már vitték volna orvoshoz, amíg Probst idehaza volt, de az öregnek nem akaródzott menni. Egyszer mégiscsak sikerült rábeszélni. Az orvos, akihez elkísérték, sokáig vizsgálta az öreget. Aztán azt mondta, semmi baját nem találja. Egészséges a bácsi. Miért nem akar mégsem élni, ha nem akar, tette hozzá halkán az előszobában, azt a család tudhatná.

Vroni hallotta, hogy a lovaskocsi befordul az udvarra. Mire kiment, Anna, a kislány már fogta ki a lovakat. A Sándort, ezt a szeszélyes kényes pejt, kantáron vezette föl a kertbe, az álláshoz, ahol a lovak nyáron hűsölni szoktak, a másik szabadon ballagott a nyomában. Vroni most is kis borzongással nézte, tizenöt esztendejével ez a lány hogyan bánik a lovakkal. Anna csöppet sem fél, hangjára a lovak engedelmesen megállnak, a Sándor hagyja, hogy leszerszámozza. Amint fölvetné a fejét, Anna rákiabál. Vroni apja közben lepakolta a kaszát, a villát, a gereblyét, s a kéve zabot, amit mutatóba hoztak haza. András még mindig a szekérderekban ült s olvasott. – Kászálódj már te is – szólt rá a nagyapja –, hallod? – András még be akarta fejezni a lapot. – Írt apád – szólt le a tornácról Vroni. András erre nyomban ugrott. Vroni nem tudta titkolni, rossz a hír, ami jött. András odabent hangosan fölolvasta nagyapjának, Annának, mit ír az apja. Az öreg Kovács sóhajtott, leült az asztalhoz, csak nagy sokára szólalt meg. – Hát bizony ez nem jó hír, lányom – mondta –, nem jó. De tudod-e, olyan a háború, hogy nincs az a baj, hogy ne lenne jobb, mint odakint feküdni a lövészárookban. A vérben, koszban, ahol lőnek. Én aztán tudom. – Vroni bólogatott. Közben szipogott, a könnyét törölgette. – Így fogd föl, kislányom – tette hozzá az öreg Kovács. – Meg ez a lap is meddig úton volt. Azóta biztosan jobban van. – Ímmel-ámmal ették a finom zöldbabot, amivel Vroni ebédre várta őket.

– Majd megkérdezem a németünket. Mindig mondja, hogy orvosnak kezdett tanulni, csak jött a háború – mondta még az öreg Kovács a kapuban, amikor útnak indult. Vroni elmosogatott, András mindjárt nekiült, hogy levelet írjon az apjának. Anna még kicsit hűsölt. Vroni nézte a kislány napégette arcát, haja tövéig szinte fekete homlokát, az asztalon felejtett érdes, vékonyka kezét. Annát így ültében elnyomta az álom. Vroni nem akarta, hogy a gyerekek lássák a bánatát, sikerült is legyűrni a könnyeit, de most folytak csöndesen lefelé az arcán. Valójában nagyon boldog volt, hogy Anna mindenben annyira a segítségére van. Hogy ilyen nyúlánk, erős, szép lánnyá nőtt hirtelen. Ha Probst látná, hogyan dolgozik, bizonyosan örömet lelné benne. Hasonló korú fiú se állná meg jobban a helyét. Főzni, igaz, nem akaródzott neki, konyhában ácsorogni, arról hallani se akart. – Inkább zsákoljak, mint főzök – mondogatta hiúnn Anna. Nem volt gond reggel ébreszténi, nem finnyáskodott, etetett, tolt ki talicskán a trágját az istállóból. Már most tervezte, hogyan szántanak-vetnek majd ősszel a nagyapjával. Ahogyan nem volt türelme az iskolához, akkora itthon az igyekezete. Vroni féltette

is a kislányt, meg ne erőltesse egyszer magát. Andrással sokat veszekedtek, mert a fiú, mihelyt tudott, bújt a kétkezi munka elől. Vroni jól látta, hogyan pofozkodnak ilyenkor, András is megpróbálta visszaadni, ha lehetett, de csak végszükségben szólt rájuk. Mivel Probstot nem különösen bántotta, hogy András csak a könyveket cipeli, csak olvas, másra nyügös, kelletlen, Vroni is beletörődött. Ki tudja, mire lesz jó, szokta Probst magyarázni, ha meg majd dolgoznia muszáj, megtanul. Vroni egytől félt, de ezt az urának sose merte mondani. Csak arra a nagybátyjára ne üssön, csak Franzra ne, akiről azt se tudják most már, él-e, hal-e, csak őrá ne, fohászkodott mindig magában. De András kedves fiú volt, minden durcásság, beteges érzékenységgel hiányzott belőle.

- Kész vagyok - kapta föl András a levelet. Végignyalta a borítékot s leragasztotta. - Szaladok nagyapám után, majd odaát föladjuk postán. - Ugrott, indult. - Föl se olvasod, amit írtál - kiáltott utána Vroni. - Majd ha hazajövök, elmondom. - Kint zörgött a bicikli, Anna az asztal mellett újra fölkapta a fejét s ásított. Vroni tudta, a fiú nemcsak a nagyapja kedvéért szeret a nagyobb faluba járni. Összebarátkozott ott egy-két fiúval is, de főképpen az öreg Kovácsék németje miatt szalad. Kész szerencse az öregeknek ez a mostani német, ez a Rudi nevű katona, tiszthelyettes, Vroni ahányszor odaát volt, észrevehette. Úgy is bánnak vele, mintha a saját fiúk volna. Rudi mamának szólítja az ő anyját, az öregasszony meg fegyelmezi, ugráltatja, mintha nem is német katona lenne. De Rudi, ha jön, se várja meg, hogy rászóljanak, tüstént hasznosítja magát. Vízet hoz, tűzrevalót, krumplit hámoz, közben mesél, mert beszélni nagyon szeret. Andrást hamar magába bolondította, fölültette a biciklivázra s elvitte magával. Rudi az itt levő németek fegyvermestere, töméntelen üres töltény- meg rakétahüvellyel jöttek vissza. Annának is tette a szépet, de Anna mindig morcos volt hozzá. Amikor megérkezett Probst első tábori lapja, Rudi magyarázta el, hogyan is van ezzel a Zágrábbal, miféle város az s hol van. Ott közvetlenül nincs partizánveszély, mondta, nem kell félni. Olyan bizalommal beszélt, hogy Vroni nem kételkedett a szavában. Jobb ott lenni, magyarázta Rudi halkan, azt megúszhatja az ember. De a fekete autót, ha azok elkapják, akit keresnek, azt nem lehet megúszni. Rudi rájött, Probst miért érdeklődik óvatosan, a kocsmárosék hogyan vannak. Szegény Helmann Rézi valóban aligha sokat aludt azokban a napokban. Ha jöttek, akár ájultra is pofozták, akik az urát keresték.

A szíve, azt mondja a németünk, a szíve. Ezzel a hírrel állított be Vroni apja, amikor a cséplés napjára átjött. Azért jobb neki, ha mozdulatlanul fekszik. Vroni már lassan megnyugodott. Ha meg a szíve, másnak is volt már baja a szívével, s elélt öregkoráig. A cséplőgép még előző este fájront után áthúzott Probsték szérűjére. Alig virradt, a gépész fűteni kezdte, nyugtalan láng csapott ki s világította be a környéket, ha kinyitotta a vasajtót s szénnel tömte a kazánt. A gőz sziszegett, a cséplőmunkások álmosan gyülekeztek mindenfelől. A munka még meg se indult, meglepetésre Mess koma meg Pauli, a keresztfiú jött fölfelé az udvaron. Úgy gondolták, elkel a segítség, mondta kicsit zavartan a koma. Pauliból egész legény lett, mióta Vroni nem látta. Már nem volt olyan kicsi a többi közt, mint régen az iskolában. Annánál azért szinte fejfelé alacsonyabb. Anna egész nap nagyon kedves volt Paulihoz, nem nyelvelt vele, mint a fiúkkal mostanában szokott. Szinte versengve dolgoztak, időnként rájuk kellett szólni. Vroni észrevette, a keresztfiú félszemmel mindig Annát figyeli, ahogyan hajladozik, önkéntelenül kipirul az

erőlködésben. Elmosolyodott rajtuk, de őket lesni itt most valóban nem sok idő volt.

A cséplés végeztével is csak a dolog volt. A tarló hántása, a szőlő, a lucerna, a rét, Anna valóban jól tette, hogy nagyapjától lassan megtanult banni a kaszával. Megjött Probst második lapja a kórházból. Jobban volt, de nem lehet tudni, írta, meddig kell maradnia. Vroni hálálkodott. Mindkét gyerekével elindult a gyűdi búcsúba. Vonattal mentek vasárnap hajnalban a városi állomásra, a vókányi hegyen gyalog átkelve értek énekszóval, pappal, zászlókkal a búcsúhelyre. Mindenki meggyónt, Probsték is, két mise közt nagyon sokan térden csúszták körül odabent Mária oltárát. Akadt olyan asszony is, aki az egész templomot csúsztatta körül, a kövön véresre sebezte térdét. A templom meg a kolostor környékén pihentek aztán a fűvön, a fák árnyékában. Volt olyan, inkább a fiatalja, aki a közeli fürdőhelyre ment át, hogy kicsit megmártózzék a gyógyhatású vízben. Már sorban állt Vroniék körmenete, amikor váratlanul megszólalt a kolostor szirénája. Visszafutottak a fák védelme alá. Nagyon sok repülő húzott át fölöttük az égen. Mészsziről, talán a megyeszékhely felől, a légvédelmi ágyúk pukkanása hallatszott.

Odahaza aznap éjjel a repülőgépek lebombázták a német uszályokat a Dunán. Az uszályok égtek, a szőlőhegyen át idelátszott a város felől a lámpák világossága. A németek ágyúi megint pukkantak, sok kis világító gömb szállt egymás után fölfelé. A repülőgépekből semmi nem látszott, csak dünyögésük hangzott le a sötét égboltról. Vroni ilyenkor mindig nagyon félt. A gyerekek kíváncsian nézték a tornácról a fényeket. Az öreg aludt, nehéz lélegzete kihallatszott a belső szobából. A németek valami hasznót ki akartak mégiscsak venni a rakományukból. Az uszályok tele voltak borsóval. Egy-két nap alatt híre szaladt, hogy az égett borsó potom pénzért eladó. Száritva nagyon jó marhatakarmanynak. A hír igaz volt, Probsték is látták, hogy érkezik egy-egy fuvar a város felől. A borsónak furcsa szaga volt. Teregettek széjjel az udvarokon, tornácokon, hogy száradjon. A falu, a környék egyre bűdösebb lett. Probsték a tétovázásukkal jól jártak. Mire határoztak volna, kiderült, a jószág mégsem eszi a bűdös borsót. Még a baromfiak is finnyásan ténferegtek a kiterített ponyvák körül s épp csak csipegettek. Jó lesz trágyának a földbe, fanyalogtak azok, akik mohón megvették a borsót. Beleásták a trágyadombba vagy kivitték széjjeltergetni a tarlón. Két hét kellett, mire a falu, a környék úgy-ahogy megszellőzködött, s elmúlt a szörnyű szag.

Probst szinte hetenként írt most a zágrábi kórházból. Jobban volt, ráért, s főképp az itthoni dolgok érdekelték. András a borsót is megírta neki, általában mindent, ami a falu tájékán történt. Probst azon, majd mi lesz, ha ősszel nem indul meg az iskola, jobban aggódott, mint az itthoniak. Uzd tanító nyár elején bevonult katonának. A falu semmit se tudott, a nyári munkák miatt nem érkeztek gondolkodni, hogyan legyen. A fiatal káplán a vasárnapi prédikációban szóvá tette, hogy az esperes keres helyettest. Ha nem talál, a káplánok közül egyik átjön s tanítja a gyerekeket.

Szeptember elsején délig zajongtak az iskolaudvaron, a bezárt épület előtt. Megjött a káplán s hazaküldte a gyerekeket. Legtöbbje haza se vitte a tarisznáját, siettek le egyenesen a falu elejére. Várták a postást, hogy megjöjjön a nagyobb faluból. Újabban itt várták, s szaladtak fölfelé tábori lappal, levéllel a kezükben. A postásnak, ha nem idevalósi, föl se kellett volna az utcába jönnie akár. Heverték a fűvön, ültek a pallón, mondogattak

nagyokat. Hallgatták a messzi morajlást, az utóbbi időben egész nap hallani lehetett. Közeledett a front a Dunához.

András is, akár a többiek, úgy kapta ki a levelet a postás kezéből. – Na, na – motyogta az öreg, mint mindig –, türelmetlen népség vagytok. – Most valóban levél volt, csukott boríték, úgy kellett fölszaggatni. Két fénykép hullott ki belőle. András fölkapta s rohant. Apja nem a régi helyéről írt, hanem Ausztriából, egy kisvárosból. A fényképeken sápadt volt, de nem látszott rajta, hogy nagyon beteg volna. Az egyikben úgy állt, hogy háta mögött az épületet is láthassák. Meg is jellötte, melyik az ő ablaka, hol fekszik. András meg se kérdezte, átviheti-e a levelet a nagyobb faluba, csak fölugrott a biciklire s le az utcán. Rudit kereste a nagyapjáéknál. – Elment – mondta az öregasszony. – Hova? – kérdezte lélekszakadva András. – A frontra, vagy mit tudom én – válaszolt az öregasszony. – Két napja vitték el, Szerbiába. Vissza, ahonnan jött. – András a levelet is elfelejtette nagyanyjának megmutatni. Hazafelé a biciklin megsiratta Rudit. A Kisasszony-napi búcsúba se akart átmenni a nagyszüleihez.

Várták az őszi esőket, de nem jöttek. Halottak napján is szinte ingujjban ballagtak föl az emberek a temetőbe. Aztán mégiscsak elborult az idő. Probst következő levele már hosszabb ideig volt úton. A Duna felől a morajlás egyre erősebb lett. Mintha a rétek aljából hallatszott volna néha. Akik bent jártak a városban, olyasmit beszéltek, hogy a németek már nem igen mernek a Duna felől eső utcákon sétálni. Odaátról rájuk lőnek. Ülnek a partizánok a Sziget fáin s messzelátó puskával lövöldöznek.

Vroni a hirtelen leszakadó zápor miatt korábban jött vissza a kukorica-törésből. Amúgy is csak a maradék volt már. Reggel nem esett, Anna átment a nagyobb faluba, hogy a régen ígért szoknyának valót megvegye. Vroni félt volna egyedül kint a mezőn, magával vitte az öreget. Nem sok hasznát látta, de legalább mocorgott valaki a közelében. Amikor hazaért, rajta kapta Andrást meg a barátait, hogy cigarettáznak az istállóban. Vroni egész testében reszketett. – Föl akarjátok nekem gyűjtani a házat – kiabált indulatában. Fölkapta az istállósöprűt, ütni kezdte Andrást. Aztán válogatás nélkül ütötte mindnyájukat. – Apáitok ott küszködnek messze, ti meg így viselkedtek? Honnan vettétek a dohányt? – Andrásék nem dohányból csavartak szívnyivalót. Kukoricabajuszt tettek a papirosba. Vroni szeme verdesve járta körül az istállót. Kíméletlenül verni kezdte a fia száját. András nem sírt, beharapta mind a két ajkát, behunyta a szemét s tűrte.

Vroni lármájában csak nehezen hallották meg, hogy odakint autó dudál, motor bög. Kitédultak hirtelenében, furcsa katonautó vergődött a kapu előtt a sárban. Az autó ide-oda csúszkált, a két német tiszt kiugrott belőle. Az egyik a sisakját lekapva, nyitott gumiköpenyben berontott az udvarra. Arca olyan volt, akár a füst színe. Vroni mozdulni nem bírt. Jézusom, sóhajtott hangtalanul, a Pauli mégiscsak, az uram. A tiszt vigyorogva megállt előtte. – Megismersz, Vroni? Nem ismersz meg. – Vroninak minden ereje a lábába ment. – Te vagy az? Már azt hittem... Jaj, Franz. – A sógora csodálkozva nézett rá. – Mit hittél? Látod, élek. Mi az, hogy élek. – Karjával intett a másik tisztnek meg a sofőrnek, hogy jöjjenek beljebb. Az öreg Probst ott topogott a tornácon. Mosolygott, kezét tördelte, elindult lefelé. Franz fölnézett az apjára. – Pauli katona – mondta Vroni. – A bátyám – eszmélt Franz, s hangosan nevetett. – A bátyám. – A fiúk körülvették a három katonát, nyomultak velük a tornácra ők is. – Melegíts nekünk vizet, Vroni sógorasszony – mondta Franz odabent a konyhában –, akár egész kondérral. Mocs-

kosak vagyunk, mint a disznók. – A katonák leültek az asztalhoz, amit Vroni eléjük tett, mohón befalták. Az öreg állt szemközt a fiával, nem szólt, csak a könnyei csorogtak. – Jól van, apám – mondta Franz –, üljön le. Nem kell sírni, látja, egyben vagyok. – Amikor a víz megmelegedett, Franz kiküldött mindenkit, s nekifogtak hárman tetőtől talpig megmosdani. Az öreg Probst fölment a pincébe, hozott bort. Mosdás után Franz előrement a tiszta szobába, kinyitotta a szekrényt s kihúzott hármat Paul ünneplős ingeiből. Rágyújtottak, leültek a konyhában a tűzhely közelébe. Franz hosszan kinyújtotta a lábát, s beszéd közben elaludt.

Megjött Rézi. Levitte mindhármukat a Scheurer-kocsmába. Mire Anna szürkület előtt hazaért a nagyobb faluból, már fölhallatszott az éneklésük az utcába. – Mi lesz most – mondta a kislány egyre rémültebben –, mi lesz most? – Az öreg Probst befutotta a cserépkályhát a tiszta szobában, ahogyan Franz parancsolta neki. Vártak egy darabig, aztán lefeküdtek. Vroni odahúzódott a lánya mellé. – Ma aludjunk együtt – mondta csöndesen. Éjszaka arra ocsúdtak, hogy Franzék megjöttek a kocsmából. Riadtan várták, hogy benyissanak hozzájuk. De egyenesen a tiszta szobába mentek. Még sokáig zajongtak, nyitogatták az ajtót. Lámpással fölimbolyogtak a pincébe, hogy innivalót hozzanak. Legjobban Franz hangját lehetett hallani. Vroni arra riadt, hogy odaát nagyon csapkodnak valamit. Jesszusom, mondta, ez öszszetöri nekem a bútort. Ezek tönkretesznek mindent. Nem kelt föl, nem ment át. Fölhúzta a dunyhát egészen a lánya fejére.

Franzék másnap elég későn kerültek elő a tiszta szobából. Franz arca fakó volt, Vroni nézte, milyen elnyűtt, öreg. – Mit bámulsz úgy – szólt rá gorombán Franz –, nem láttál még másnapost? – Reggeli után Franz ráparancsolt két társára, hogy készüljenek, indulnak. – Nem tudnátok még maradni, fiam – motyogta az öreg Probst a kályha mellől. A másik tiszt ránézett Franzra. – Nem tudunk – mondta nyersen Franz –, indulunk. – Váratlanul Annához fordult. – Nem akarsz velünk jönni, Mädel? – Anna elsápadt. – Elvihetünk magunkkal. Jönnek az oroszok, mit csinálsz? – Meg akarta simogatni a lány képét, de az hátrakapta a fejét. – Csak arra gondoltam, kár érted. Jönnek a bolsevisták, te meg olyan szép vagy. – Franz jóformán búcsú nélkül indult ki az udvaron. A másik kettő kezét fogott mindenkivel. A család ott állt a tornác szögében. Csak Vroni ment le a lépcsőn a katonák után. Franz hirtelen megfordult, visszajött. Az autó közben farolt s telefröcskölte a köpenyét sárral. Franz arcul csókolta Vronit. A többiekre csupán fölnézett. – Mondd meg az uradnak, szóval Paulinak – szólt halkán –, sose haragudtam rá. Én ide többet nem jövök. Ha ő is hazakerül még egyszer az életben.

(Folytatjuk)

Sorsváltozatok

A dél-dunántúli nemzetiségek életéből

Száll a duda bánatos vagy örömteli hangja, messze földre száll. Itt a szentborbási gátőrház mellett áll a magyarországi horvát dudás, a termelőszövetkezet asztalosa. A Dráván túl jugoszláv gazdálkodó üldögél a traktorja mellett, és ugyancsak erőlteti a hangszerét. Száll a duda hangja északról, délről, a sebesen folyó Dráva hullámain. Így is beszélhetnek egymással az emberek.

De az országhatáron belül, a horvátajkú dél-somogyi községekben hogyan férnek meg egymással a dudások?

– Könnyen ám – mondja emberem – magam vagyok. – A fiataloknak erre már nincs dudájuk. Én is csak ritkán csinállok, vesződséges munka ez. Kutya bőréből készítem, gondolhatja mit kell mosni a feleségemnek, minden órában cserélem az üngöt. Most műbőrrel próbálkozok, az nem piszkolja az embert.

– Kell még duda Magyarországon? –

– Ajaj! A múltkor Debrecenből kerestek meg. Készítettem én a Vujcsics együttesnek is.

Az idős dudás szőkehajú, vidám férfi. Fürgén igazgatja a deszkát a gyalupadon. Javítgatja az ajtókat, ablakokat, ha nincs más munkája, seprőt is köt.

– Nagy szó volt ám régen, ha valaki szépen tudott dudálni – sóhajt. – De versengtek is egymással az emberek, hogy muzsikálhassanak a népnek a kocsmában. Egyszer ide tévedt egy magyar ember is az Ormánságból. Hogy majd ő megmutatja.

– Szépen játszott?

– Itt ő ugyan nem játszott, mert kiraktuk a szűrét.

*

A patriárka korú öreg ledobja a vállán két csomóba vetett zsákot, leül mellem a fűzfabokor tövébe. Alattunk mint a csigaház, feltornyosulnak a Dráva habjai. Az öreg felkap egy lapos kavicsot a sóderhalomból és a vízre hajítja.

– Ezt a darát a hízónak viszem. Trógermunka, hallja-e?! Most maga azt gondolja, hadd cipekedjen a vén sokác, megszokta már! He?!

Szorongva nézek rá, úgy kiabál, mintha haragudna.

– Nem kell betojni – ordít nevetve. – Süket vagyok. Meg mi, horvátok másért is hangosan beszélünk: nehogy rosszul értsenek bennünket. Az nagy baj, az annyát! Harmadsorban meg hajóhúzó voltam és régen is zúgott a Dráva. Mint a hajder fene. Hiszen hallja!

– Valahányszor hallottam, mindig síró-jajgató hangokat véltem felfedezni a zúgásban.

– Talán a hajóhúzók lelkeit! – rikácsol az öreg. – Bizony megfeszültek az inaink, amikor húztuk fölfelé a terhet Drávaszabolcstól Barcsig, volt az ám vagy negyven kilométer. Mi, Dráva menti horvátok kénytelenek voltunk lovakká válni, hogy élni tudjunk. Az urak meg dühösek voltak, ha elszóltuk magunkat horvátul. Mit karatyoltok azon a „dobrevceser” nyelven?! Így mondták. – Féltek, hogy titkosat beszélünk!

Motyogva köhög, fulladozva nevet, nyakán ide-oda rángatózik a bőr, kapkodó-ziháló nyeldekletések után végre megnyugszik.

– Maguk meg azért haragudtak, hogy nem beszélhették az apáik nyelvét.

– Hát... azért dobtuk ki a magyar dudást is a csárdából. Pedig nyomorult volt, mert nem ám csak a horvátokat sújtották itten.

Megint magasra csapnak a hullámok, az öreg valamit kiált, de a harang szava élesebb, hátratekintek az útra. Fekete sorok hullámszerűen a Szent Mihály lova után. A menet elkanyarodik a dombra, ahol ciprusok borulnak a sírkövek fölé.

– Én is elkísértem három gyermekemet a temetőbe – sóhajt a hajóhúzó. Elhiheti, hogy 45 után változtatni akartam a sorsunkon. Az egyiket fölvetették a soproni erdőmérnökre, a harmadik évet már bevégezte, amikor a motorjával hajtott neki annak a vasúti sorompónak. A másik fiam műszerész lett Pesten, ő vérmérgezésben halt meg. A lányom Pannonhalmán, mint asszisztensnő, a lezuhanó bojler alatt lelte halálát. Őlég volt ugye? De azért mindegyik megtanult ám magyarul, hát hogy végeztek volna magasabb iskolát? Horvátul is tudtak, de tudtak ám! A másik lányom közülünk való legényhez ment feleségül, de annak az embernek a neve: Fekete. A technikus fiam feleségének lánykori neve: Szabó.

– Magyarosítottak?

– Még a szülők. Aki nem akart hajóhúzó barom lenni, annak ajánlatos volt magyarra válni. Ajaj... Na, éhenpusztul a hizóm – sóhajt nyögdecslelve. Fölsegitem a vállára a kétfelé osztott zsákot. Bizony nehéz, még felezeve is.

– A falu 96 százaléka horvát származású és anyanyelvű, de csak egy-harmada viseli eredeti horvát nevét – említi a tanácselnök. – Az én szüleim is magyarosítottak. Akkoriban nem volt dicsőség horvátnak lenni. Bár a mi népünk között is az a szólás járta; vastagnyakú magyar kálvinistával ne kössél házasságot.

– Van még ereje a szólásnak?

– A fiatalok már nem ismerik. Az anyanyelvüket is most tanulják újra, akik itthon maradtak. Akik meg elköltöztek, elvesztek a horvát nemzetiség számára.

A tanácselnök szeme elrévedez, talán Petőfi Sándor képét nézi, szemben a falon, talán arra gondol, hogy most, akár százötven éve, aki valamire akar menni, el kell, hogy hagyja ősei nevét és nyelvét?

– Nekem mint horvátnak és úgy is mint tanácselnöknek, az a célom, hogy éljen ez a négy horvátajkú község. Most sajnos 1710 lakója van, a századfordulókör csaknem kétszer ennyi volt. De akkor se a nyelv szeretete kötötte ide őket, hanem a kenyér. Nekünk is ezen a pályán kell lépünk. Szerveztünk építőbrigádot, a termelőszövetkezetben cipőfelsőrészkesztő üzemet.

Az általános iskola szép, nem is régi épület. De ahogy a folyosón han-

cúrozó gyerekek tömött rajait nézem, kicsi ennek a községnek, meg az ide tartozó három falunak.

– Ha így „haladunk” a születésekkel, lesz üres tantermünk is – húzódik kesernyős mosolyra az iskolaigazgató ajka. Most, hogy kitérült előttük a világ, nyűg lett a gyereknevelés. Régebben ezzel a néppel játszottak, mint én ezzel a kavicsal. Lökhetem jobbra, rúghatom balra. Egyszer aztán megelégtették.

– Nehezen tudom hinni, hogy a régi gátlások még dolgoznának az emberekben – vetem közbe.

– Kenyérrel él az ember. De akik megtanulták az anyanyelvüket, mostmár igazán élhetnek vele. Mert így is kitérült a világ. Jugoszláviába utaznak rokonokhoz, ismerősökhöz, kezdik érezni a hasznát, hogy legalább két nyelvet tudnak. A mi iskolánk a viroviticei (verőcei) iskolával tart kapcsolatot, nyelvgyakorlás céljából gyerekek, nevelők utaznak oda, nyaranként a jugoszláv tengerpartra megy tőlünk minden évben egy csoport gyerek, a viroviticaiai pedig a Balatonra.

– Tagja a délszláv szövetség nyelvi bizottságának. Hol tart most a hazai horvát nyelvoktatás?

– Nem növekszik a nyelvet tanulók száma. Bácskában mennyiségi vizszaesés van. De magasabb színvonalú a nyelvtanítás. Újabban magyarok is elsajátítják a nyelvünket.

A szövönő a hosszú főutca egyik öreg házában lakik. Csak a ház formájáról sejtem, hogy régi, egyébként világos, vidám a vakolata, nagy ablakai ragyognak a tisztságtól, az udvaron rózsák, szegfűk illata verseng. Az üvegezett oldalú előszobában barna, érettfájú szövőszék előtt ül K. Sztipán-né, született H. Borbála.

– Dobar dan! ...

Megelőzött a köszöntéssel. S mikor látja arcomon a tanácstalanságot, magyarra vált.

– Azt hittem, a szövetségtől jött. Ők sok szöttest vettek már tőlem.

– Hogyan jutott ehhez a szövőszékhez?

– Apósom csinálta anyikámnak (anyósomnak), s mikor idejöttem feleségnek, nekem adták. Hogy tudjak dolgozni, mert szegények voltunk, a férjem katonáskodott. Az anyósom, meg a szomszédok napokon, heteken keresztül álltak mögöttem, tanítottak. De alig értettünk szót, inkább csak mutogattunk.

Idős, feketekendős asszony jön be az udvarról, ugyancsak horvátul köszön.

– Mondtam a fiamnak, mindegy kit veszel el, csak magyar lányt ne. Én nem akarok magyarul beszélni.

– Hogy volt ez? Régen, amikor nem szerették, ha horvátul beszélnek, tudták a nyelvüket, ma amikor szabadon gyakorolhatják, már alig ismerik.

Az asszony félrehúzza a száját.

– Gyűnnek-mennek az emberek. Érdekli is őket, kik ők, mik ők, csak pénz legyen!

H. Borbála a szöttest nézi, a késsel díszített fekete és piros figurákat. Megigazítja a vásznat, rendezi a szálakat, számol magában, aztán hátat fordít a szövőszéknek és az anyósára villantja a szemét.

– Nekem is nehéz volt a kezdet. Összejöttek a rokonok, anyósom, apósom testvérei, mind horvátul beszélt. Sokat sírtam a szobában, míg rájöttem, meg kell tanulni a nyelvüket.

Az öregasszony megsimogatja a fiatalabb arcát.

– Egymást tanítottuk. Ő engem magyarra, én őt horvát. Most? Nem hiszem, hogy egy anya meg a lánya jobban szeretik egymást, mint mi.

– A házasságkötés után el akartunk innen költözni – folytatja a fiatalabb. – Akkoriban kapott lábra az a szokás, hogy külön lakjanak a fiatalok. Láttam, hogy apósom meg az anyósom szótlanul járnak kelnek a házban. Már kialkudtuk a másik ház árát, de ők annyira sírtak, hogy visszaléptünk.

– Nehezen álltak rá – az idős asszony hangja elfullad. – Csúnya volt a ház. Ablaktisztításkor menyem fogta a rámát, nehogy kiessen. Aztán? Összeadtuk a pénzünket, szigetelték a falakat, új szobákat építettünk, új ablakokat tettek a régi helyére, mostmár nem sötét a szoba. Hideg-melegvíz, központi fűtés; összkomfort. Ha ilyen az életük is?

Az anyós lehajtja a fejét. A menyé behív a szobába. A falon kerekarcú, feketehajú lány képe.

– A kislányom. Magyar fiú a férje, de ő a pesti szerb-horvát gimnáziumba járt, és most horvát-magyar szakos tanárnő. Régi magyar faluban, ahova újabban horvát családok települtek.

– Megfér-e náluk is a magyar és a horvát nyelv?

– Inkább magyarul beszélnek. De a négyéves unokám megtanult horvátul is.

Az idős asszony, talán hallotta a szavainkat, bekiált az előszobából:

– Énvelem csak úgy beszél.

A karcsútornyú templom keresztje fölött sötétlila felhőfoszlányok úsznak, alattuk forgószéltől elragadott papírlapok röpködnek. A méhésztől feltekint.

A szél elkergeti a felhőket.

Aztán a házába invitál. Amely manzard tetejével, robosztus kőlabazatával kissé hivalkodó a régi, fehérre meszelt házacskák között.

Az ötszobás épületet ketten lakják a feleségével. R. Sztipán hosszú, vékony kupicákat tesz az asztalra, bronzaljzatú üvegből pálinkát csorgat beléjük, poharát odaérinti az anyémhez.

Nyilas voltam, és a front közeledtével fegyveres ellenállást szerveztem. Hittem, hogy a „testvérek” felosztják az uradalmat, megszüntetik a bankuzsorát. Megváltást vártunk. A Dráván túlról az uszta is biztattak bennünket. Azért kerültem a jászol elé, mert úgy tudták, vér tapad a kezemhez. De ez nem igaz, mi csak hadonásztunk a levante puskákkal, verébvadászatra alkalmasak azok a fegyverek. Bizony a partizánok letépték rólam a ruhát és elsuhángoltak. A koszos szalmán henteregtem. A tanító meg ennivalót hozott a partizánoknak. Ott is maradt, s mikor azok már jól beittak, adott nekem enni. Hogy életben maradjak a hadbírósaági tárgyalásig – nevet fel keserűen.

A szoba falain tájképek, fényképek és egy tamburica.

– Játssza valamit?

Ajka sápadtpiros vonallá zárul. Aztán tölt és egy hajtásra megissza.

– Nem lehet.

– Elfelejtette a dallamokat?

– Más a gondom. A tamburica mellett az a három fénykép. Az egyik fiam Amerikában mérnök, mint kamaszfiú került ki, a másik tanácsi osztályvezető, a harmadik orvos. Velük együtt ment el az én játékom is. A mérnökfiammal huszonöt év alatt kétszer találkoztam. Látom-e még? Hív, de

öreg vagyok, ő meg nem akar hazajönni. Nem érti, hogy másként van, mint amikor kiment.

– Felbomlott az itteni híres tamburica zenekar is.

– Tőlem muzsikálhatnak a többiek. De tudja, hogy van; megverem a pásztort és elszéled a nyáj.

Felesége ebédhez invitál bennünket. A férfi ingerülten válaszol valamit horvátul. Az asszony még indulatosabban felel, de magyarul.

Igyekszem a padlót nézni, mert az asszony tódítja a szavait.

– Volt neked elég bajod azokkal a szlávokkal. – Felém fordul, szelídebben folytatja:

– Én magyar családból származom. Mondtam a gyerekeknek is: Ne a horvátal bibelődjenek. Tudjanak angolul, franciául. Azzal mehetnek az egész világba.

– El is ment a fiad – mormolja Sztipán.

Az asszony ajka megrándul, kifelé indulva odaveti a férjének.

– Az ebédet a hűtőbe teszem.

Sztipán könnyedén legyint.

– Meg kell szokni, akár a méhcsípést.

Először látok arcán szelíd mosolyfélét.

– De balgaság lenne ám elpusztítani a méheket – teszi hozzá csöndesen.

A katolikus pap a breviáriumot mondja, mikor belépek. Félretolja a könyvet, és VI. Pál pápa képe alatt kínál helyet. Említem, hogy Sztipánnál jártam.

– Bölcs emberré öregedett ő – bólint. – És igaza van, a méhektől nemcsak szorgalmat tanulhat az ember, de hűséget is. Hiszen tudnak újrakezdeni. Ez benne a lényeges, az embernél is. Nem tudom, ön milyen meggyőződésű, de engedje meg, hogy az írásra hivatkozzam: Jézus mondja, utalva a prófétákra: olyan megváltó kell, aki a megtöretett nádat nem tapossa el, a pislákoló mécses nem oltja ki. – Vagyis, türelemmel, jószándékkal, helyre lehet hozni, amit évtizedek, mit mondok; évszázadok alatt elrontottak. Mikor idejöttem, már sok gyerek ismét beszélt a horvát anyanyelvét, jómagam nemcsak a misét, de a hitoktatást is horvát nyelven tartom. Boldogult elődöm mesélte, hogy amikor a partizánok jöttek, bizony az itteni horvátok nehézkesen tudtak velük beszélni, annyira bátortalanok voltak a megelőző időben. Most, mint kitűnő építőmunkások dolgoznak az ország minden részében, de a származásuk alig érdekli őket. Hogy baj ez? Nem tudom. Talán ők maguk elégedettek. De ez a jóllakott ember nyugalma, aki még nem érzi; csupán kenyérrel nem lehet boldog az ember.

Említem a másik falu lelkészét, akiről nem szívesen beszéltek a hívei. A tudós pap megcáfolja higgadtságát.

– Sajnos akad közöttünk már kelekótya! – kiáltja. – Egy szót sem mond horvátul a templomban. Az ő nyomában nem sok kalász terem.

Felöltözteti, megsimogatja a csöppségeket, mintha az övé lenne valamennyi, pedig még nem anya, alig 19 éves. De a húsz kisgyerek, akiket a szülők a gondjaira bíznak, úgy szereti, mint az anyját. Megvárom, míg végez a szökehajú fiúcska etetésével.

– Kürti Mária vagyok – nyújtja a kezét félénken. Magyarul talán négy éves koromban kezdtem tanulni, a kórházban, mert sokat betegeskedtem.

Otthon persze a szülőktől a horvát tájnyelvet hallottam, de az iskolában az irodalmat is elsajátítottam. Egyébként megférnek egymással. Pedig erre

három tájszólás is él, a *kaj*, a *sto* és a *scsa*. Potonyban például a *kertet basztya*-nak mondják, ugyanezt Tótújfaluban *vrt*-nek. A liszt Lakócsán *meia*, Tétújfaluban *brasna*. A *kígyó* Potonyban *kaca*, Lakócsán meg *znuija*. – De nálunk ez nem okoz zavart, a legtöbb szó egyezik, ami nem, azt valamennyi nép ismeri. Én azért szomorkodom inkább, hogy a társaimat a táncon kívül nem érdekli az a sok szép, ami az ősök életében volt.

Nehézkes léptekkel halad előttem a keskeny betonjárdán, huppognak alatta a lapok. Befordulunk a hosszúkás ház kapuján. A konyhában hokedlira dobja a svájcisapkáját. Idősödő férfi, kuszált vörös-ész hajú. Pécestől, ahol a mélyépítőknél dolgozik, hosszú az út a Drávaig, megéhezett. Engem is kínál, de inkább megvárom. Gyorsan nyeli a falatokat, szinte percek alatt végez a vacsorával, noha nyugtatom, hogy ráérek. „Jobb ezen mielőbb túl-esni” – mormogja. – Bort tölt a pohárba, jóízűen lehajtja, nekem csaknem megakad a torkomon a savanykás lé. Észreveszi a kínlásom, csettint a nyelvével, s harsány nevetés után kupicát tol elém.

– Pálinkát is adhatok.

Elhárítom. Ettől kezdve csendesebb.

– Értem én, mit akar tőlem – mondja némi éllel – hogyan érteném. De én nem hazudozok. Én nem tartom azt, hogy itt felvirágzás van a horvátság részére. Beszélnek, írnak rólunk, táncolnak, vigadnak a fiatalok. Az ám! Eltaszarintották ezt a dolgot. Megmondom én magának. Nincs becsülete az otthonnak, mintha jégen csúszkálnánk. Akik elmentek, összevissza keveredtek magyarokkal, meg más nációkkal. Vége! Csak egy kis idő és vége. Maga megírhatja ezt. Rendben van, megírja. És akkor mi történendik? Sok mindent látott itt, de mennyit nem látott! A pofánkba csapják, hogy van iskolások, újságok, könyvek, kultúrcsoportok, rádiók, televíziók. De nincs lelkiismertünk uram. Nekem nincs! Megszökött. Ha meg visszatér, háborog. A magáé nem háborog, mikor látja Pesten, Pécsen vagy Debrecenben romokban azt a sok gyönyörű államosított palotát? Miért kellett idejutni? Nem tudták, hogy azt tatarozni is kell?! És gondolja, hogy az embert, ha belülről tönkremegy, könnyebb kiagyusztálni, mint a házat? Érti már mi az igazság? Na, alászolgája uram, én többet nem tudok mondani!

Kidobott. Pontosabban: úgy nézett rám, hogy ajánlatosabbnak láttam valami suta köszönéssel sebtében távozni.

Másnap még villanyfényes hajnalon léptem ki szállásomról az utcára. A buszmegálló féltető váróterme elől az egyik svájcisapkás férfi felém tart. Talán tíz méterre állunk a többi ingázótól. Rekedt a hangja:

– Meg akarom követni magát – szorítja meg a kezem. – Az este már volt bennem egy kis nyomás. Meg... vannak olyan könnyek, amiket nem tud ám kitörölni a szeméből az ember.

Reflektor világít, csapódik a busz ajtaja, eltűnik mögötte.

Kora délelőtt ismét találkoztam az idős tanítóval.

– Gyuróval fájdalmas dolgok történtek – szól, ahogy emlitem az esti találkozást. – Még vidám, éneklő-daloló suttyó legény volt, mikor apját, bár középparaszt volt, kuláknak minősítették. Vallatták, erőszakoskodtak vele, annyira megviselte az ügy, hogy rövidesen meghalt. Gyuró nem lehetett katonára, de beosztották munkaszolgálatra, ott is a szemébe vágta „kettős bűnét”. Mire hazaengedték, Hruscsov és Bulgaryin már megfordult Belgrádban. De Gyuróék földjét betagosították addigra. Elment kubikosnak a Dráva menti vízrendezési munkákhoz. Nagyon szerette Nataliát, aki testvérével a füztermeltető vállalatnál dolgozott. Már kitűzték az esküvő napját is, ami-

kor a telep egyik brigádvezetője, magyar férfi, megerőszakolta a lányt. Lehet, hogy nem is kellett erőszakoskodnia. Bosszút esküdött, a lány testvéreivel megkéselték a férfit, aki csaknem elpusztult a sebeibe. Gyurót négy évre ítélték. Ekkor tanult meg betonozni a sztálinvárosi építkezéseknél. Egyszer csak újból feltűnt a faluban, de már oda volt a vidámsága. Egyik este a kocsmában megverték, kórházba került. Ott ismerkedett meg az ápolónővel, aki most a felesége. Mikor a tanácsra indultak esküdni, akkor tudta meg, hogy a mennyasszonya a brigádvezetőnek a húga, aki Nataliát elcsábította. De tartotta a szavát, elvette a lányt. Két fiúk született, mindkettő kőműves és annál a vállalatnál dolgoznak, ahol az apjuk. Mostanában Gyuró az unokákat erőlteti, hogy az iskolában tanulják meg a horvátot. Mindjárt ki is jelenti, a gyerekek olyanok, mint a rossz katolikus, bebiflázzák a válaszokat a kérdésekre, és nem fogják föl annak az értelmét. Mármint a katekizmus tanulásánál. Hát akkor ki tehet róla? Mégiscsak a szülőknek kell fölkelteni az érdeklődést. Kell erre jobb példa, mint az amerikai magyarok esete? Ők valóban más népek tengerében élnek, és mégis, ha a szülők törődnek a gyerekekkel, milyen szépen megtanul az magyarul. Tudok olyan gyerekekről is, aki csak otthon tanult. Persze, mondják nálunk, ott nem járnak annyira dolgozni a családanyák, van idejük, erejük az ilyesmire. És még hozzáteszem, szándékuk is. Nálunk otthon talán csak a gyerekek egyötöde kap ilyen útravalót. Pedig a magyart úgyis megtanulná, így tehát kétnyelvű lenne.

Én mondom: Nemcsak megférne két dudás egy csárdában, de a muzsikájuk is szebb, erősebb lehetne.

Öregúr kalappal

*E mozdulatban benn van a hetven év
s az első új kalap
mivel tanárnak köszönt a diák
s a doktornak, ki az utca
másik oldalán haladt
és mind a többi fejfedő
minek lengetésétől megrezzent a nő
és tisztelet volt benn és hódolat
kegyelet körmenetnek, halottas-kocsinak
figyelem barátnak és öreg néninek
s feljebbvalóknak kimért tisztelet
s pályaudvaron, ha indult a vonat
vonat-füstbe foszló mozdulat*

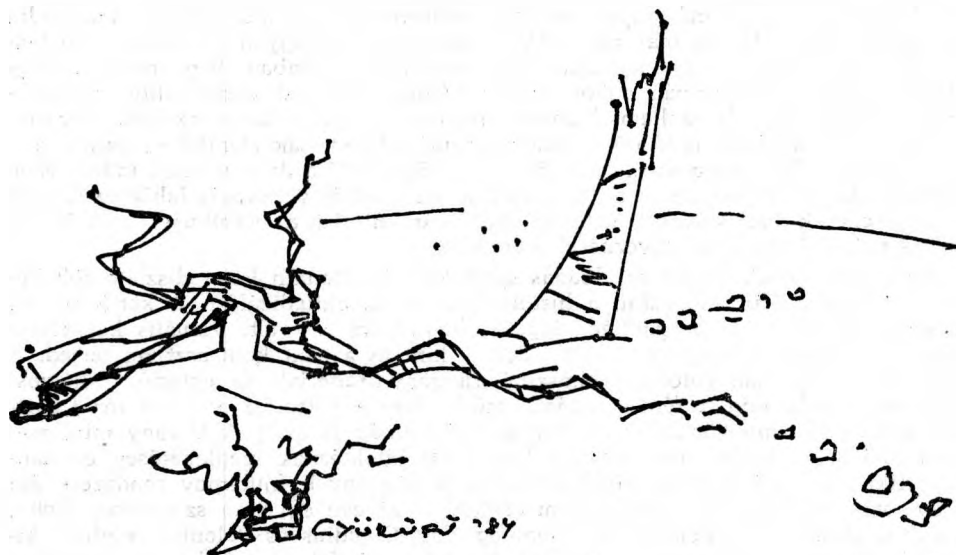
*ez mind s még több
irónia és hála
emelteti egy öregúr kalapját
ha besegítik
a télükabátba*

Hol vannak a faunok?

*Az óráshüllők itt maradtak
nyújtogatják hosszú gyík-nyakuk
a pálmakoronák felé (de hol a pálma?)
kinőtték világuk vagy az zsugorodott
állatkölyök kinőtt bőribe
nem jól érzik maguk az új világban
szűk, kemény, levegőtlen és bűdös
az ősök páránya, most szaglik mint a benzin
az ősök erdeiből olajkút
csorog a beton-uton, hulló-talpak izzik és sebes
a sűrűben, ahol a syrinx hangzott
most kattogóan kvartyog egy doboz
legjobb lenne iszapba bújni és várni míg a majmok
korából újra faunok kora lesz
de hol az iszap és hol vannak a faunok?*

Szobabelső távlattal

A lefüggönyözött, majdnem bedeszkázott
szoba-belsőn kívül vannak más szobák.
Pompei, hol a természet folytatja a freskót,
s az olaszok messze-sejlő hátterei,
amibe bele van tervezve az ember,
a függöny, a gyűrű, a gyöngy, a gyümölcs –
De mégis a messzi hívja a nézőt,
a nyitott drapérián át csalogató ég,
tere van vágnak, mehetnéknek,
az ember része, nem foglya az egésznek.
S elődeink, a franciák!
a tájra nyitott ablakok
elűzik a fülledt, kényelmes homályt,
a messzeségbe víz és zöld és levegő ragyog,
bármikor kiszállhatsz az ablakon –
mi ott tart, a reggelidnek maradéka,
egy fél alma, egy citrom, mellette tündzsa
s egy kék kancsó finom profilja.

EGÉRFOGÓ

Színházi esték Kaposváron

Shakespeare *Hamletje* Ascher Tamás rendezésében kétszeri látásra sem adja meg magát könnyen. Aschernál megszoktuk, hogy legjobb előadásainak erős intellektuális sugallatuk van, ami a gondolatok képi megérzékitése révén érvényesül. (Elég az *Ördögöket* vagy Ödön von Horváth *Mesél a bécsi erdő* című darabját említeni.) A *Hamlet* esetében, talán az első szellemjelenés kivételével, hiányzik ez a gondolatot hordozó vizualitás. Lukáts Andor Szellem-alakjának elsuhanása a hátsó horizont előtt markáns képi fogalmazvány, de az előadás egésze felől visszatekintve, kissé megtévesztő. A láthatatlan gépezetre szerelt, lebegni látszó „testetlen test”, amely arany palástjának esés nélküli, merev tömörszerűségével vakító látomásként emelkedik ki a fekete háttérből (mindvégig a legjobbnak bizonyul Szakács Györgyi ruhái közül), a későbbiekben folytatás nélkül maradó teatralitást előlegez. Mintha csakugyan egy transzcendens valóságból lépne elő szenvedőn ez a léptek nélkül vonuló Szellem, abba a másik valóságba, amely mélyen át van itatva a túlvilági misztikában való hittel. Marcellus (Karácsony Tamás) és Bernardo (Kamondy Imre) csakugyan a félelemtől – s persze a hidegtől – vacogva élik át az éjszakai rémlátomást; kis kézi reflektoraikkal riadtan hasítanak bele a vaksötétbe, és a hajnali kasszóra megkönnyebbülten ideges nevetéssel oldják föl az irtóztató éjszaka feszültségét.

Ekkor ér a meglepetés. A misztikus éjszaka után racionális nappalok következnek. A transzcendencia után lapos, köznapi utilitarizmusra épülő valóság. A második szellemjelenéskor Hamlet már nem látja a szellemet, csakugyan „a test nélküli léggel” áll szóba, ahogy anyja mondja. Gyanakodhatunk azonban, hogy ezzel a megoldással Ascher nem csupán ahhoz az évszázados filológiai vitához kívánt hozzászólni, amely a kétféle szellemjelenésre keresi a magyarázatot – az első alkalommal Horatio és őrtársai is látják a szellemet, másodszor csak Hamlet –, hanem élesen el akarta választani a visszakísértő múlt „előjátékát” a drámai jelen időtől. Nem tudhatom, hogy valóban ez volt-e a szándéka, de a nézői várakozás lehűtése az első szellemjelenések hangsúlyos teatralizáltsága után mintha a heroikussá misztifikált múlt és próza jelen közé helyezné el a cezúrát.

Erre vall többek között az előadás szcenikája is. Donáth Péter díszlete föltehetően két dolgot akart elkerülni, a historizálást és az aktualizálást. A kettő közötti „semleges zónában” a színpadkép eléggé jellegtelenre sikerült. Vizuális kapacitása a sötét és világos, a kényelmes és a rideg, a kint és a bent kontrasztjáig terjed. A színpadot vertikálisan betöltő, krémszínű függöny-drapériák az enteriőr lakályosságérzetét keltik, míg a fémes hatású, szürkésfekete háttérfa a külső tér lezártságát hirdeti. (Dánia börtön? ... „Ügy az egész világ is az.”) A látvány mint metafora sem sokatmondó, ám nagyobb baj, hogy játéktérnek meglehetősen egyhangú, statikus és gyakorlatilag világitathatatlan. A függönyök Ljubimov rendezése óta olcsóvá vált jelképszerűségét Ascher nem erőlteti – kivéve egyetlen szerencsés esetet, amikor a „Lenni vagy nem lenni” monológ alatt Claudius és Polonius mintegy kihallgatja Hamlet *gondolatait* –, enélkül viszont a díszlet nem indokolja önmagát: a drapériák ide-oda húzogatása megmarad az időmúlás és a kvázi-jelenetváltozás formális eszközének. A defunkcionálás jellegzetes példája a színészek „kirúgása”, ami néma tablóvá merevül a túlságosan puhán fölsíkló háttérfa előtt (Ascher kénytelen egy élő farkaskutyával vinni némi fenyegetést a jelenetbe). A betoldás nem-

csak fölösleges, hanem zavaró is, mert kizárja meglepetésünket az előadás hangsúlyos befejező képében, amikor Fortinbras operettes hatalomátvételekor *először* kellene észlelnünk a „vaskapu” zajtalan-könnyed föltárulását. (A norvég katonák ellenfényben betömrülő, zárt falanxa a kísérezene keringődallamára a mögötte húzódo gondolat olyan vizuális-akusztikus megérezkítése, amit mindvégig hiányoltunk.)

Az előadás kitöltetlen tere a Hamletet körülvevő „közeg” jellegtelen voltát, megfoghatatlanságát sugallja, ami – nyilvánvalóan nem függetlenül a rendező szándékától – eliminálja a fenyegetés légkörét a dán királyi udvarban. Claudius nem zsarnok. Önkényuralomban nem heverhetnének a portáloknál „odakészítve” holmi kardok és török, mert félni kellene, hogy valaki kapja magát, s kirántja őket a hüvelyükből. Jordán Tamás Claudiusa nem fél, vagy legalább nem mutatja, hogy fél, ebben az esetben azonban hazardíroz. Közte és hivatali apparátusa között a feszélyezett kedélyesség tartózkodó viszonya uralkodik. Ascher nem éppen eredeti módon „hivatali” poharazgatás és kávézás mögé rejtett gyanakvó pillantásokkal próbálja érzékeltetni az államtanács óvatos konformizmusát. Egymás reagálását figyelő tekintetek, bennfentes mosollyal fogadott királyi tájékoztató az államügyekről, a norvégiai diplomáciai küldetés bejelentését kísérő fölényes egyetértés... Az udvari jelenetek mindegyike ezt a konzolidált protokollt tükrözi; az italt fölszolgáló „titkárnő” még azt is megengedheti magának, hogy kihívó pillantásokat küldjön a csinos Rosencrantz (Spindler Béla) felé.

Hamlet helyzetét a hallgatóságos konszenzussal kibélelt helsingőri viszonyok határozzák meg. Ilyen körülmények között hangsúlyt kap a királyfi látszatot nem ismerő természete, hiszen föltehetően a dolgok mögé lát. A „közeg” azonban teljesen alkalmatlan mindenféle cselekvésre. Egy önelégült kor betegeként Hamlet maga is eltespedt, közönyéből csak rohamszerű undorkitőrései rángatják föl, amelyek az első monológ tanúsága szerint jó adag önmegvetést is tartalmaznak. Ebből a lelki habitusból érthetjük meg Máté Gábor játékának alapmotívumát: a *kivonulást*. Hamlet-jének „tanyája” a félreeső pad, amelyen kabátjába vagy szakadt takaróba burkolózva kuporog, esetleg éppen alszik. Első megjelenése, ahogy elnyűtten-álmosan kikászálódik az udvar jövetelére, a mihaszna nemzedék ingerlő látványát fogalmazza meg egy jólfésült, „derék”, de tökéletesen perspektívátlan világban. „Tétlenségének” oka nem a jellemében, hanem generációs helyzetében rejlik. Ebben az összefüggésben különös értelmet kap, hogy a királyfi visszakészül Wittenbergbe, Rosencrantz és Guildenstern királyi hívásra onnan érkezik, Laertes pedig Párizsba indul. A jövő nemzedéke valahogy nem érzi jól magát Helsingörben. Horatio (Gyuricza István) pontosan olyan unott lomhasággal tanúskodik provokatív ide nem tartozásáról, mint Hamlet.

A baj az, hogy ezt a Hamletet ez a Claudius valószínűleg nem marasztalná az udvarban, hanem visszaengedné Wittenbergbe. Csak egy „trónrakész” királyfi lehet annyira veszélyes rá nézve, hogy szem előtt kelljen tartani; ez a nyilvánvalóan alkalmatlan fiatalember, aki kilóg a sorból, és rontja a derűs összképet, pusztá ittlétével demoralizál. Azt hiszem, Ascher ezen a ponton nem elemez elég gondosan, holott éppen az általa megteremtett alaphelyzet volna alkalmas egy „fű alatti meccsre” Claudius és Hamlet – egy ravasz intellektuel és egy gyermekien naiv moralista – között. A kérdés az, hogy ki bírja tovább cernával. Máté Hamletje közönyt színelve „szakadtságával” provokál; örültsége nem más, mint magatartása ide nem illő, „udvariatlan” külsőségeinek eltúlzása (csizma helyett szandált húz, lyukas pokróccal takarózik, befőttes üvegből lekvárt kanalaz, egész megjelenése egyre elhanyagoltabb stb.). Jordán Claudiusának minderre arcizma sem rándul: nem hagyja magát kizökkenteni fölényéből. A vízvázasztó az egérfogó-jelenet, amelyben mindkét fél számára bizonyossá válik, hogy „a másik tudja”. Ascher ezt remekül oldja meg. Lemond a szokásos fáklás futkosásról, Claudius feláll ugyan, de ez a protokoll szerint csupán azt jelenti, hogy nem kívánja tovább nézni a darabot (Polonius ezért rekeszti be az előadást), lassan odasétál Hamlethez, és mélyen a szemébe nézve, a fenyegetés félreérthetetlen gesztusával királyian-atyaian tarkón veregeti.

Ez *kettős egértógó*: Claudius szemében Hamlet éppúgy lelepleződött, mint ő Hamletében, s a játszma kimenetele most már a taktikától, az eszközök megválasztásától függ. Innen kezdve világossá kellene tenni, hogy míg Hamlet képtelen a taktikázásra, addig Claudius fokozatosan belesodródik a „liberalizmusával” ellentétes megoldásba. Lennének erre támpontok az előadásban. Máté Hamletje például „nem tanul”; gyanútlanlansága változatlan attól a perctől, hogy rájön Rosencrantz és Guildenstern „ráállításának” céljára. Még a párbaj tőrmanipulációjának fölfedezésekor is egy világ omlik össze benne a csalódástól. A másik oldalon Jordán is érzékelteti a Claudius-féle hatalom egyre nyíltabb fenyegetését, egészen Bezerédy Zoltán „terrorista” Laertesének elfogadott, sőt túlcitált párbajajánlatáig. Mindamellett van néhány kérdéses pont a darabban, ami „zavarja” az értelmezést (ehhez a Claudiushoz például nem illik a diplomáciai úton, levélben kért gyilkosság), és Ascher nem is mindig teremt a folyamat kibontakozásához megfelelő szinpadi környezetet.

Az előadás némileg két részre szakad – Hamletre és a „többiekre”. Peter Brook említi *Lear király*-rendezésének kapcsán, hogy ellentétben a legtöbb Shakespeare-drámával a *Hamletet* „egyedül” is el lehet játszani (amire számos példa van, többek között a magyar színházból). Máté Gábor kivételes szuggesztíóval építi föl Hamlet „monodramáját”; egy fiatalemberét, aki kifelé elkülönül, de befelé is védekezik, amikor gyermeki mosolyának páncéljával óvja magát a dolgok dramatizálásától. Máté Hamletje szemérmes pátosztalansággal töpreng, filozófál, s tárja ki lelkét Horatio előtt, mint aki attól fél, hogy gondolatai életről, halálról – bármiről – vizenyőssé dagadhatnak. Róla csakugyan elhiszem, hogy „egy csigahéjban ellakna”; nagy szavak és nagy tettek, sőt szavak és tettek nélkül átaludná inkább az időt, amit, szerencsétlenségére, ő született helyretolni, s amire éppúgy képtelen, mint kiheverni anyjában való monumentális csalódását. Máté Hamletjének legsúlyosabb lelki traumája ez az „asszonyi gyarlóság”; szinte fizikai gyötrelmet él át általa, amikor anyja nemi mohóságának tudatában fölfokozott képét Opheliára is kiterjesztve mazochista kéjjel sértegeti mindkettőjüket.

Ennek megfelelően hangsúlyt kap az előadásban a Claudius és Gertrud közötti erős szexuális kapocs, hasonlóképpen a Hamlet–Ophelia és a Hamlet–Gertrud jelenet is. Lázár Kati – a bemutató után jelentősen följavult – alakításában Gertrud érzéki lény, akit Claudius erkölcsi lelepleződése súlyos érzelmi válságba sodor. Ophelia sorsával Ascher mintha a tartósnak hitt klasszikus elvek szerint élő „polgári család” tragédiáját is megvilágítaná. Polonius (Koltai Róbert) konformista óvatossága nem képes megvédeni önmagát és szeretteit, sőt kihívja a föl nem ismert körülmények bosszúját. Az idill, amit az első családi jelenet ábrázol a paradicsomi ártatlansággal pajzánkodó testvérpárral, lényegében intonálja Ophelia szexorientált szenvedéstörténetét. A szűz bakfis, akinek Hamlettől származó emléke egy rongybaba (egyszerre realista és „freudista” ötlet!), elfojtott női mivoltában sorozatosan brutalizálva, az örületben prostitúáltgesztusokkal szabadítja föl szexuális fantáziájának gátlásait. A folyamat pszichikailag indokolt, Básti Juli végig is viszi, de játéka bármennyire evokatív, a szereplők többségéhez hasonlóan ő is megsínyli az előadás markáns vizuális materiájának hiányát.

A részek jobbakként, mint az egész; Rajnald (Lugosi György) Polonius által való kioktatása, az igyekvően amatőr színészek professzionista némajátéka, Csákányi Eszter és Lukács Andor briliáns sirásó-clownjai (Szakács Györgyi a rongyoszsáktól több ihletet kapott, mint a szörmekollekcióktól), az ügyes vívójelenet (Pintér Tamás betanítása), Fortinbras (Kátay Endre m. v.) csaknem „szürrealista” hatalomátvétele. A többi, ha nem is néma csend, de a kelleténél halkabban szól.

(Ezen a helyen csak zárójelben lehet érinteni a fordítás kérdését. Az elméleti vita arról, hogy szabad-e „korszerűsíteni” Arany fordítását, ahogy Eörsi István tette, az Írószövetség műfordítói szakosztályának összeövetelén, ha milliméterekkel is, túljutott a holtpontra. De ott sem esett szó arról, hogy az évtizedek óta szokásos gyakorlaton kívül, amely a színházak házilagos kozmetikázását hallgatólagosan és némileg hipokrita módon tudomásul vette, történt már arra is nemes kísérlet, hogy költők végezzék el a feladatot. Amikor a harmincas években Németh Antalnak, a

Nemzeti Színház igazgatójának terve, hogy tíz év alatt a teljes Shakespeare-t újrarendíttesse Szabó Lőrincel, meghíusult, alkalmanként a költővel közösen vette revízió alá az egyes fordításokat. Éppen a legklasszikusabbakat: Arany *Szentivánéji álomját* és János királyát, Petőfi *Coriolanusát*. Bár a filológiai és pusztán megértési szempontból tatarozandó részletek számát csekélynek ítélték, az 1948-as Shakespeare-kiadás szerkesztő bizottsága – például a *Coriolanus* esetében – ezek jogosultságát sem volt hajlandó elismerni. Az 1955-ös összkiadásban aztán a beteg Szabó Lőrinc helyett Illyés Gyula végezte el „a szükségesnek látszó igazításokat”.

A tabunak számító *Hamlethez* mindeddig senki nem nyúlt hozzá „hivatalosan”, pedig a művelet szükségessége csupán a műsorfűzetben közölt „Lenni vagy nem lenni” monológ angol eredetije és különféle fordításváltozatai olvastán is vitathatatlan. Az Eörsi-változat első hallásra helyenként határozottan irritált, másodsorra egyáltalán nem, ami megerősít abban, hogy a megszokásnak nagy szerepe van a tudatunkhoz tapadt mondatok reklamálásában. Akadt szűz fülű néző, aki azt mondta, hogy most értette meg a Hamletet. Arra, hogy Eörsi kiigazítja-e vagy csak az eredetihez hozza közelebb a szöveget – a „Lenni vagy nem lenni” monológban mindkettőre van példa –, csak alapos filológiai és poétikai elmezés adhatna választ. Éppúgy arra is, hogy vajon költőtleníti és átpolitizálja-e Shakespeare-t vagy sem. Például amikor a monológban jelentésének megfelelően fordítja a „to sleep” – aludni – igét, s nem „elszunnyadni”-nak, mint Arany. Vagy amikor világfelfogó szándékunk gátjaként nem bölcselmünk, hanem filozófiánk – Shakespeare-nél: *philosophy* – végeségét említi. Mindenesetre a fordítás szempontjából kár, hogy az előadás vizuális-értelmezési kontextusa nem segíti eléggé az érvelést az egyes megoldások mellett.)

*

„Ez ám a kemény dió”, mondják E. T. A. Hoffmann *Diótörőjében* a mese logikája szerint, amikor az elátkozott királykisasszonyt megmentendő, többen is sikertelenül próbálkoznak a csodálatos csonthéjas – a Krakatuk-dió – burkának feltörésével. Nehéz dió a mese prózai színpadra állítása is. Akár Diótörő hercegnek az egerek hadával, a színpadi adaptálóknak meg kell küzdeniük a Csajkovszkij-ballett vasárnap délelőtti operaelméivel.

Hoffmann eredeti meséjének romantikája sokkal bizarrabb, mint a kissé megédesített (sőt: negédesített) Csajkovszkij-változat. Már a ballett délceg hercege sem azonos az eredeti torz kis figurával, aki csak Marika állhatatos kislányhűségé-ől nyeri vissza pompás külsejét. Lényegesebb ennél, hogy a hoffmanni fantáziavilág nem tündérkedő – Csajkovszkijnak, persze, szüksége volt az álmában felnőtt tündérré érő kislány és a herceg *pas de deux*-ire –, inkább boszorkányosan varázslatos, sőt helyenként egyenesen riasztó. Másrészt Hoffmann meséje minden fantazmagorikussága ellenére több kapcsolatot tart a hétköznapi realitással. Ahogy a történet „belseje” felé haladva a cselekményből egyre újabb és újabb mesék kacsaringóznak elő, valóság és képzelet mind bonyolultabb kölcsönhatásba kerül egymással. Furcsa módon minél távolabb jutunk időben és térben a karácsonyi alaphelyzettől, annál extrémebb logika szerint keveredik fantázia és realitás. Először csak a diótörő bábút hozó óraszakértő Drosselmeier tanácsos „névrokona”, az udvari órásmester kerül bele a történetbe, mégpedig a tanácsos saját meséjében, majd ennek a másik Drosselmeiernek egy rokona – a hasonló nevű nürnbergi bábukészítő –, végül még ez utóbbi fia is, aki nem más, mint a Diótörő. Ez a mesebeli Drosselmeier-unokaöcs a Hoffmann-mese legvégén a valóságban is megérkezik Marikához. A „mesebeli” és a „valóságos” figura itt eggyé válik, persze a hoffmanni *mesei valóságban*, ahol csak a gyerekek *érik* igazán a dolgok igazi értelmét. A novella érzékelteti a lehetetlenség lehetőséggé válásának fantasztikumát, de mindvégig bizonytalanságban hagy afelől, hogy hol lépünk át a határt; akár a szereplők egyike, mi is sejtjük, miről van szó, de nem tudjuk „világos szavakkal kifejezni”.

Kapecz Zsuzsa és Gothár Péter adaptációja nem a történet rétegeit kísérli meg fölfejteti, hanem a hoffmanni fantáziavilág vizuális megteremtésére kínál anyagot

a rendezőnek, aki természetesen szintén Gothár. A Gogol–Mejerhold-„vonalat” tekintve nem is csodálkozhatunk a választáson, hiszen Hoffmann esetében a *fantasztikus realizmus* egyik előzményéről van szó. Az előadás bámulatos képi leleményei, legalábbis a kivitelezés szempontjából, a flexibilis színpad nagymesterének, a díszlet- és jelmeztervező Pauer Gyulának, illetve a scenikus É. Kiss Piroskának köszönhető. A látomás alapelve – a *léptékváltás* – nyilván Gotharé. A karácsonyi előjáték helyszínét – a perspektivikusan nézett gyerekkszobát a gyerekággal és a szekrénybe rakott játékbabákkal – később, az álomjelenetben erős nagyításban látjuk. (Az eltúlzott perspektíva az álom félrebillent realitását is jelzi.) Az éjszakai egércsata, majd a sajtlyukacsos egérbirodalom – mindkettő a lázálmok vörös alapfényében – megteremti a hoffmanni valóságfölöttiség közegét. Hogy mást ne mondjak, Drosselmeier bácsi (Dánffy Sándor) kikakukkolása a hatalmassá nőtt kakukkosórából a novellai jelenet pontos leképezése, s egyben színpadi vízió.

A történetet nyilvánvalóan le kellett egyszerűsíteni. Eltűnt Drosselmeier bácsi meséje – a mese a mesében –, helyette folyamatos és egynemű cselekmény szerkesztődött, amelynek első felvonása a gyerekkszobai egércsata, Egériában játszódó második felvonása pedig a Krakatuk-dió sztorija. Az első felvonás központi figurája értelemszerűen a megelevenedett diótörő bábu, a másodiké pedig a „diómán” (úgy mint grafomán, anglomán, nimfomán stb.) Pirlipát királykisasszony, aki Marika álomvíziójában a karácsony estére érkezett egyik rokongyerekből, Piriből „tűnik át”. A történetnél magától értetődően fontosabb a történet *előadása*. Gothár mint vizionárius alkot, óraműves kavalkádot szervez, mozgalmas látomást, a lázálmok hajszolt tempójában, ami Selmeczi György ironikus-parodisztikus zenéjével és Gesler D. György koreográfiájával valóságos *minimusicallé* fajul. A mulatságos lidércnyomás gyerekeknek és felnőtteknek egyaránt szórakoztató, sőt az utóbbiak vájtfülkűbbjei külön élvezetet is találhatnak, például az egerek Krakatuk-slágerfesztiváljának atelier-humorában.

A fősorolhatatlan ötletek parádéjából kiemelkedik Csákányi Eszter *alakítása*: a dundi kis hisztérika, aki a karácsonyi vacsorán hamar megunja a bibelődést a diótörő bábuval, és csakhamar áttér a legegyszerűbb taposótechnikás diótörésre, különösebb jellemcsorbulás nélkül fejlődik Pirlipáttá, a diómán királykisasszonnyá. Kamondy Imre disztíngvált és elegáns Diótörő, aki hőiesen forgatja a wagneri Notungként fénylő kardot (igaz, hogy Gothár és a színpadi lézertechnika jóvoltából a gonosz főegérnek is ugyanilyen van). Az utójátékban, amikor mint „egy fiú a házból” érkezik az álmából ébredő Marikához (Németh Judit), kicsit megdöccen az előadás logikája, mert a bokorugrószoknyás kislány – az eredetiben hétt éves – minden előzmény nélkül eladósorba kerül, de ez tényleg csak elsietett apróság, és nem változtat a tényen, hogy a kaposvári műhelyben újabb felnőtt igényű gyerekelőadás született.

*

Spiró György drámája, *A kert* abba a darabtypusba tartozik, amelyben egy budai villából kilátás nyílik az egész városra. Nem állítom, hogy ez esztétikai kategória. Valószínűleg egyetlen dramaturgiai kézikönyv sem tárgyalja külön fejezetben, Kertdrámák, Terasz-drámák vagy Panoráma-drámák címszó alatt a hasonló topográfiájú színműveket, és a jövő magyar színháztörténetírói is mellőzni fogják ezt a szempontot, amikor fölmérik újabbkori drámáink legfontosabb jellemzőit. Ez a színdarabtypus mégis létezik, és egyes opuszai az elmúlt három évtizedben bizonyos történelmi pillanatokhoz kapcsolódtak. Gondoljunk csak Gáli József *Szabadsághegy* című színművére, amelyet 1956 októberében mutattak be. Talán kevésbé ismert Súlyom László *Holnapra kiderül* című „rózsadombi” vígjátéka, amely közvetlenül az 1953-as júliusi kormányprogram nyitásának szellemében született – egészen pontosan 1953. július 4-én, szombaton, a kormányülés napján és másnap játszódik –, de a hosszú „kihordási idő” miatt csak egy évvel később, 1954. június 3-án mutatták be a Vígsházban (akkor: Magyar Néphadsereg Színháza). A történelem groteszk fintora, hogy a bemutató idején már túl voltunk – igaz, alig több mint egy héttel – a pártkongressz-

szuson, amely után a pozícióját szilárdító Rákosi „jóvoltából” elkezdődött az 53-as programot visszavonó huzavona.

A kert 1954. május 24-én játszódik, aznap, amikor Rákosi kongresszusi beszédét tartja. Spiró darabját természetesen nem akarom összevetni sem a *Szabadsághegy*-gyel (a főszereplő mindkettőben frissen szabadul a börtönből), sem a *Holnapra kiderül*lel (mindkettő egy konkrét politikai esemény háttéréből emeli premier planba a szereplőket). Annál kevésbé, mert sok egyéb mellett A kert abban különbözik tőlük, hogy nem napi konjunktúraárfolyamon politizál, hanem a jelent próbálja megérteni a múlt faggatásával. A távlat, amely elválasztja tárgyatól a szerzőt – Spiró nyolcéves volt 1954-ben – történelmi távlat, amelyet nemzedékének számos tagja (Bereményi Géza, Nádas Péter, Kornis Mihály) próbál napjainkban „befogni”, az analízis közelítés szándékával. Ha valamihez hasonlít Spiró módszere, akkor Fassbinderéhez, aki a *Lolában* vagy a *Maria Braun házassága* utolsó képsoraiban az ötvenes évek Nyugat-Németországnak társadalmi struktúrájára tekint vissza a hetvenes évekből. Ahogy a *Maria Braun házassága* végén a 3:2-es NSZK–Magyarország világbajnoki labdarúgó döntő közvetítésére rákopirozódik Adenauer kancellár (és utódainak) negatív fotója, úgy mosódik egybe Spirónál 1954. május 24-ének esős hétfőjén az előző napi magyar–angol mérkőzés 7:1-es eredménye és Rákosi kongresszusi beszéde a rádióban. Ez a drámai alaphelyzet *hinterlandja*. „Mért pont ma kezdődik a pártkongresszus? – kérdezi Öcsi, a darab egyik szereplője. – Világos: bekalkulálták, hogy elkalapáljuk az angolokat! Itt ma akkora nemzeti egység van, de akkora!...”

A budai villa kertjéből Spirónál nemcsak a városra látni, hanem az ötvenes évek társadalommentésére is. „Nem is tudtam, hogy ilyen szép ez a város. Innen felülről” – mondja Anna, a női főszereplő, aki bekerül a „kert” egérfogójába. A darab legtöbb szereplőjének ez a felülnézet az életformája. Ők *fönt* vannak. A kert *fönt* van. A kert egyszerre realitás és szimbólum, valóság és egy kivételezett helyzet jelképe, „szolgálati kert” és birtok. A másik oldalon a lent, a város, a külvárosi házak egyforma szürkéje, egyszobás lakások. Innen jön Anna. Sematizmus? Az. Nyilván szándékos. És melodráma is. Anna, a tanítónő egyetlen délután beleszeret Jánosba, a híres költőbe és fősztályvezető „elvtársba”, lefekszik vele (a kertben!), majd amikor ugyanilyen hirtelen csalogódik benne, öngyilkossági szándékkal leugrik a repkényes villa tetejéről. A legócskább szerelmi dráma a legkonvencionálisabb szalon-dramaturgiával előadva. *Lát szólag*.

Spiró a felszínen átveszi a „víg színházi stílust”. A kert olyan, mint egy társalgási dráma. De csak *olyan*, és nem az. A stílust és a szerkezetet folyamatosan megkérdőjelezi, és időnként belülről szét is robbantja valami lélektani „meg nem felelés”, *action gratuite* vagy egyszerűen a cselekmény mögötti elhallgatások feszültsége. Mintha Anna, az „outsider” szemével látnánk egy idegen környezetet, de vele ellentétben végig gyanakszunk, hogy „minden másképp van”.

Anna a Tudós (más néven Dönci) menyasszonya. A Tudós három év után – rehabilitálás nélkül – szabadult a börtönből, és János hívja meg a budai villába. Összegyűlik a régi társaság, harminc és negyven közötti írók, költők, művészek, orvos, akik fiatalon – mint a harmincas évek végének baloldali értelmisége – együtt indultak, együtt csináltak nagy hecceket és közvetlenül a háború után történelmet is. Azóta viszont elvált az útjuk: kié a börtönbe, kié a kertbe. Ez persze így újra „sematikus”. Mint ahogy a ki-ki helyzetéből fakadó erkölcsi következmény is. A „kert” lakói bélszint esznek, valódi kávé és poncihterektől való bort isznak, élvezik az életet. János a „kurzus” egyik hivatalos költője, szolgálati kocsi, sofőrrel, fősztályvezetői rangban, írószövetségi funkcióval. Előadásokat tart Petőfi forradalmi költészetéről, és gátlástalan svádájával fekteti le az útjába kerülő nőket. Soros állandó szeretője, Cuki, foglalkozására nézve modell, a villában lakik a festőművész-feleség, Elvira hallgatolagos beleegyezésével. A baráti kör többi tagja a maga módján alku-dott meg. A Prof például azzal, hogy kiskorú lánya János miatt lett öngyilkos. Öcsi, János öccse (szintén költő) megjátszott infantilizmussal, a sebész Doki sima modorú közömbösséggel leplezi cinizmusát. A szakadást múlt és jelen között így fogalmazza

meg a Tudós: „Ezek itt a legjobb barátaim voltak egykor. Amikor még nem volt nekik hatalmuk.”

A néző sejtheti, hogy a kerti szalondráma erkölcsdrámát és politikai drámát rejt. (Ugyanez a néző, ha még nem múlt el harmincöt éves, történelemoktatásunk nagyobb dicsőségére nincs a birtokában elegendő információnak ahhoz, hogy értelmezze az Elvira-féle nagyságos elvtársnő, a Katika-féle népi származású háztartási alkalmazott, a Leporics-féle sofőr akkori társadalmi státusát, megértse a néprádió vagy akár az 1954-es „békebeli bélszín” helyi értékét.) Spiró figyelemreméltóan jelzi a korban tájékozott *értelmiségi* nézőnek a társalgási szint mögött meghúzódó erővonalakat. Darabját átszövik a politikai és irodalmi utalások. Mindjárt a játék elején egy elejtett megjegyzésben azt halljuk, hogy az angol-magyarok egy „főárvós” Nagy Imre mellé helyezkedett, és ez nem lehet véletlen. Az csak a legvégén hangzik el a Doki szájából, hogy János is a börtönből szabadult Tudóst fölhasználva szeretett volna kapcsolatot teremteni „velük” (nyilván a Nagy Imre-vonallal). Hasonlóan finoman adagolja a szerző az irodalmi élet bennfentes adalékait, a Babits-fölfogás vagy a Füst Milán- és Nagy Lajos-értékelés napi kurzus szerinti alakulását. A dráma talán két legjobb része egy fiktív hurraóptimista vers, ahogy a Tudós „elemzi” a Szabad Népből, és az ezzel párhuzamos jelenet, egy Milton-szonett műfordításpárbaja a Tudós és a Parancsnok között. (A Parancsnok a társaság egykor legtehetségesebb tagja, aki elborult elmével a sárga ház – egy másik kert! – lakója.) Spiró, a filológus, a költő, a paródiákat és pastiche-okat könnyű kézzel rögtönző műfordító itt elemében van; a sematikus, ám a kor átlagánál semmivel sem rosszabb versszórnyedvény széttrancsírozásába beleadja minden kaján dühét, hogy aztán a néhány soros Milton-remek boncolásával rögzítse a poétikáról és a politikáról vallott hitét. (Az utóbbi jelenet s a benne képviselt esztétikai álláspont sok tekintetben *Az imposztor Tartuffe*-elemző részére emlékeztet.)

A drámának két kérdéses figurája van: a Tudós és Anna. Ők azok, akik *action gratuite*-jeikkel „szétzüllesztik” a társalgási stílust. A Tudós egy séma antisémája: nem hitében megerősödve jön ki a börtönből, mint drámai-irodalmi elődei e szereptípusban, hanem megfáradva, keserűen, kiábrándultan. Számára annyi időt sem hagy Spiró, hogy megpendítse az egykori közös tréfálkozások hecchangulatát. Ez logikus; a szabadulás óta eltelt idő nyilván elég volt ahhoz, hogy illúziók nélkül jöjjön föl a „kertbe”. Látogatása talán nem egészen indokolt pszichikailag, és Spiró mintha szándékosan bele is fojtaná indulatának és mondanivalójának egy részét. Anna motívumai határozottabbak: benne három év rituális várakozása halmozta a feszültséget, és a katartikus viszontlátás jutalma helyett egy idegenné vált embert kapott, aki képtelen a magánéletre. Persze föltehető a kérdés: lehetséges-e, hogy egy fiatal tanítónő 1954-ben ilyen vak rácsodálkozással, ilyen tiszta naivitással sétáljon be a „kert” egérfogójába, különösen ha mindaddig a Tudóshoz tartozott? A nézőnek kedve volna megkérdezni: hol él ez a nő? A „társalgási színműbe” nem illik bele sem Anna szexuális föllángolása, sem a teraszon rögtönzött nemi aktus. A konvencionális dramaturgia itt törik szét végképp, a szereplőkön lassanként kiütköznek a deformáltság jelei, előbújik belőlük a torzszülött, hogy a legvégén „valóságosan” is a birtokukba vegyék a kertet a Parancsnok vizionálta szelíd őskori szörnyetegek. Amelyekben mintha több volna a humánus vonás, mint emberformájúra domesztikált újabkori leszármazottaikban.

Babarczy László rendezése igen jó; annak ellenére, hogy a színmű szellemi koncepciója lényegesen átütőbb, mint dramaturgiai levezetése, és annak ellenére, hogy néhány szerepet nem tudott megnyugtatóan kiosztani. Csákányi Eszter külső-belső alkata eltér Annától, és Pogány Judit sem talál könnyen utat Elvira elpolgáriasult művész-nagyasszonyiségéhez. Bár valamivel kisebb, mégis érzékelhető a távolság színész és szerep között a Cukit játszó Lázár Kati, illetve a Profot alakító Koltai Róbert esetében. Annál nagyobb az érdem – a rendezőé és a színészeké –, hogy részben az előadás stílár hangolásával, részben a szerepek fokozott belső hitelével el tudták tüntetni a diszkrepanciát. Csákányi Eszter például a finom lélektani játék magasiskoláját mutatja be Anna külsőségek nélküli belső forradalmának ábrázolá-

sával; nagyon vigyáz, hogy visszafogott legyen, s ennek abból a szempontból is jelentősége van, hogy odaadásával nem „játszik” tüntetően, hanem mintegy jelen nem levőnek tekinti a külvilágot. Pogány Judit viszont Elvira helyzetérzékkel reagálásával remekel: ahogy Cuki családbeli státusának megfelelően „viselkedik”. Lázár Kati szerepe szerint pontosan az ellentéte; harsányságában, tapintatlan, nyers, „primitív” megjegyzéseiben sokkal több az emberi vonás.

Az előadás első perceitől nyilvánvaló, hogy Babarczy még a kvázi-vigszínházi stílust sem akarja megteremteni. Az előadásban a konvencionális panelfigura – a háztartási alkalmazott és a gépkocsivezető –, Nagy Mari, illetve Hunyadkúrti György figyelemre méltó karakteralakításában, több önmagánál. Mindketten a kor sűrű levegőjét hozzák be a színpadra, a természetes valóságnál kiélezettebben, „gesztusértékben”. De már ezt megelőzően, Szegő György diszlete is szándékosan „torzít” a valóságon, amikor a zöldben pompázó májusi kertet *kaposvárszürkében* (v. ö. cinóbervörös, ultramarinkék, püspöklila stb.) jeleníti meg, elvadult, embermagas növényzetével, az utolsó jelenetet megelőlegező dzsungel-reminiszcenciaként. Ez a stílári elemelés a játékokban is jelentkezik, például Bezeredy Zoltán (Öcsi), Spindler Béla (Doki) és Koltai Róbert (Prof) hármában, és megteremti a lélektani *grand guignol* specifikus légkörét, amelynek jellemzője a politikai cinizmus, az életöröm és a privilegizált jogok zászlajaként lobogtatott, skrupulusok nélküli moráلتalanság, illetve – felszíni tünetként – a verbalitás tüntető drasztikuma (ami tehát Spirónál korántsem a divatnak szóló hódolat).

Babarczy rendezésének különleges érdeme, hogy a *valóság irreálisának* ezt a borzongató – naturalizmuson inneni és túli – hangulatát tökéletes egységbe tudja hozni. A színpadon végigsöprő nyári zivatar idejére a teraszról ki-be hordozott néprádió, amely a Rákosi-beszédet közvetíti, „anyagszerű” háttér a viszolyogtató konfliktussorozathoz. Hárman emelkednek ki belőle korjelző mementóként. A Tudós monumentális undorát eljárászó Jordán Tamás, a János behízsgazemberségét démoni charme-mal közvetítő Máté Gábor, és a szörnyeihez menekülő kataton angyal, a Parancsnok, Lukács Andor karizmatikus előadásában.

SZÍNHÁZI ELŐADÁSOK BUDAPESTEN

(Spiró György: *Az imposztor*; Weöres Sándor: *A kétfejű fenevad*.)

A múlt század elején a lengyel lakta Litvánia és fővárosa, Vilna a Szent Szövetség döntése folytán Oroszországhoz került. A vilnai színháznak tehát nemcsak művészi feladatai voltak ebben az időben, hanem többszörösen hazafias küldetése: a lengyel nyelv és kultúra, valamint a lengyel nemzeti, hazafias érzés fenntartása, ápolása.

Ebbe a színházba érkezik Boguslawski – az imposztor –, a legendás, valahányszor zseniális, de mára megöregedett, talán ki is égett színész Varsóból, vendégjátékra.

Az alaphelyzet tehát többretegű közléslehetőséget rejt magában: a művészet, elsősorban a színház és a politikai hatalom, továbbá a nemzeti kisebbség és az államhatalom egymáshoz való viszonyának a megjelenítése mellett lehetőség nyílik a tehetség és a tehetségtelenség (a vilnai színészek tehetségtelenek), továbbá Boguslawski alakja révén a legenda és a valóság egymáshoz való viszonyának a megformálására is. Sőt, még többre. Mivel Boguslawski az előadás után azonnal visszamegy Varsóba: fel lehetne őt használni az érvényesülés, a lengyel fővárosba való kerülés létrájaként is; illetőleg a „lelki személtáda” szerepét is betöltheti, hiszen jön és megy, és ezért neki lehet, talán érdemes is panaszkodni.

A dráma és az előadás ezen közléslehetőségei mindegyikét meg akarja valósítani.

A színház és a politikai hatalom viszonyát akként, hogy a színház a cári hatalomtól nem kap szubvenciót, ezért a csőd szélén áll, a színészek nem vagy alig kapnak gázsit; évekig kell harcolni pl. a *Tartuffe* bemutatásáért. Ennek a helyzetnek a jellemet szétrágó hatása is felvillan: Boguslawskinak ketten is bizonygatják, ők harcolták ki számára a *Tartuffe* bemutatásának engedélyezését. A politikai hatalomhoz való viszonyt mutatja, hogy az igazgató-rendező az előadás utolsó mozzanatában a cárt akarja dicsőíteni; ami a drámában XIV. Lajosnak tulajdonítható, az itt a cárnak, akinek a képét is láthatóvá teszi, az előtte térdreboruló színészekkel. Az igazgató-rendező ezzel két dolgot akar elérni: a szubvenciót, és saját helyzetének karrierjének szilárdítását.

A nemzeti kisebbség és az államhatalom közötti viszony azáltal jelenik meg, hogy halljuk, a csendőrség egy-két napra beviszi a lengyeleket, megverik őket, aztán kiengedik; illetve, hogy egy ifjú színész szégyenli magát, amiért neki az előadás végén a Rendőrhadnagy szerepében cári testőrtiszt egyenruhában kell bejőnnie és a cárt kell dicsőítenie. De igen sok szó esik a lengyel nyelvű színháznak a lengyel nemzeti érzés fenntartásában való szerepéről.

A tehetség és tehetségtelenség a *Tartuffe* próbáján kerül egymással viszonyba. A helybeli színészek a darabot, az egyes alakokat, egymáshoz való viszonyukat a lehető legegyszerűbben értelmezik, mígnem Boguslawski némely alak és jelenet kapcsán el nem magyarázza nekik a mélyben működő áramlatokat. A darab ezen szálán lehetőség kínálkozik, hogy olyan szövegek is elhangozzanak, amelyek talán a mi mai színházművészetünkre és közönségünkre vonatkoznak. Az egyik színész elmondja Boguslawskinak, hogy közönségük nem szokott hozzá a jellemek és helyzetek mély, differenciált megformáláshoz; ők a jót nagyon jónak, a rosszat nagyon rossznak szeretik látni, s ha ezt kívánják, nem az-e az ő kötelességük, hogy ekként játszanak?

A legenda és valóság találkozásakor kiderül, hogy az „élő legenda” korántsem eszmei vagy művészi okokból és/vagy célért jött ide, hanem kizárólag pénzért. Mivel saját operájának egyik szerepére szerződtették, de most a *Tartuffe*-öt kell eljátszania, és mivel minden jegy elkelt, sőt maga a Gubernátor is megnézi az előadást, a kényszerhelyzetben lévő igazgatót zsarolni kezdi, s ezerrel többet kér, mint amennyi az eredeti szerződés szerint megilletné. Nem nagyon törődik tehát kollé-

gáinak anyagi helyzetével sem. A színészek panaszkodásait unalommal hallgatja; a csinos, ifjú színésznő ajánlkozásait, hogy vigye magával, visszautasítja.

A legendából azonban valami mégis megvalósul, „menetközben” kipattan Boguslawskiból régi énjének kicsiny szikrája, s „imposztorkodik” valami olyat, ami a továbbiakban növeli legendáját. Az ezt hordozó eseménysor indít el előrehaladó cselekménymozgást, mert eddig az előbb említettek bemutatása történt meg, a statikus alaphelyzet körüljárásával.

Az utolsó felvonás előtti szünetben a Gubernátor fogadást ad a színpadon, s az előadás színvonala alapján, valamint azért, mert megtudja, hogy a végén a cárt fogják dicsőíteni, megígéri a szubvenciót. Ezek után Boguslawski, személyesen a Gubernátornál, feljeleníti azt az ifjú színészt, aki szégyelli eljátszani azt a szerepet, amelyben a cárt kell dicsérnie. Teszi ezt két okból: hogy az ifjú színészt megmentse az önutálatától, de főként azért, hogy az előadás ne az igazgató-rendező által eltervezett módon, hanem meglehetősen ironikusan fejeződjön be: Tartuffe–Boguslawski monológjával, amelyben bevallja bűneit. Az ifjú színészt az utolsó felvonás elején el is viszik, következésképp nem jön be, amikor kellene. A cár képe a háttérben megjelenik, de a tehetségtelen vilnai színészek nem tudnak mit kezdeni a Rendőrhadnagy hiányzásának kinos pillanatában. Ekkor következik Boguslawski eltervezett monológja, amivel megmenti az előadást, és mégiscsak szolgálja a lengyel nemzeti érzés ébrentartását. Hiszen azzal, hogy a hatalommal éppen a cár dicsőítését kifejezendő színészt vetíti el, kitűnő taktikai érzékkel a hatalom nyakába varrja önmaga dicsőítésének elmaradását. Ezért aztán a Gubernátor nem tagadhatja meg az ígért szubvenciót. Azonban az ifjú kartárs pályáját ezzel Boguslawski kettőtörte.

Az ő legendáját elsősorban a színház – állandóan részeg – díszletezője és kelékeése beszéli ki, s a végén is ők növelik-dagasztják tovább. Ők mondják ki, hogy az ifjú színészt Boguslawski vitette el, hogy az egészet ő tervezte el, mert – s itt ugrik a dolog a legendába – Boguslawskinak még a cár közelében is vannak „emberei”, s így packázhat a hatalommal.

A dráma kétségkívül érdekes és jó, s több asszociációs lehetőséget tartalmaz hazai viszonyainkra vonatkozóan, bizonyos drámák eljátszásának engedélyezésével kapcsolatban; illetve a magyar nemzetiségi színházak összefüggésében is. A problémakörök azonban nem mélyülnek el eléggé; inkább csak az elmondott mondatok tartalmának a szintjén maradnak, mintsem mély jellem- és helyzet-bemutatás révén ábrázolódniuk. Kissé didaktikusak a *Tartuffe* szerepeinek elemzései; és Boguslawski – megegyezően némely mai, hazai elképzeléssel – egy etikai kategóriát, az őszinteséget akarja esztétikaivá avatni.

Meglehetősen nagy csalódás azonban az előadás. Olyanok szerint, akik az októberi bemutatót vagy a nem sokkal az azutáni előadásokat látták, akkoriban igen magasszínvonalú, kitűnő produkció volt. Február elejére azonban valamiképpen kihűlt vagy „szétment”, noha furcsa módon: részleteiben majdnem minden jó, az egész mégis eléggé érdektelen addig, amíg Boguslawski említett manővere elkezdődik. Rajhona Ádám, Végvári Tamás és Szacsvey László voltaképpen kitűnőek a *Tartuffe* előadásán mint tehetségtelen színészek, avagy – különösen Rajhona Ádám –, mint okoskodó és buta színészek-emberek a próbákon, illetve a darabbeli privát élethelyzeteikben. Van egy-egy remek pillanata – többre nemigen van lehetősége – Máté Erzsinek, Olsavszky Évának, Csonka Ibolyának, Udvaros Dorottyának. Sőt, a végétől eltekintve – akkor túlságosan „részegek” – Horváth József és Helyei László kitűnő karakterfigurát teremtenek a kellékes és díszletező szerepeiben. Sinkó László pedig – maradéktalanul jó értelemben – „látványos” alakot formál a hatalomnak kedvezni akaró, de azért valamiképpen honfitársainak is kedvében jární kívánó igazgatóból; és egészen magasrendűen jeleníti meg a rendező tehetségtelenségét. Az előadás egésze mégsem vált ki igazi színházi élményt; valahogyan az hiányzott most, amiről a *Katona József Színház* és *Zsámbéki Gábor* rendezései híresek voltak: az együttes össz munkája. Az előbbieken utalásszerűen említett jó, sőt némely esetben kitűnő részletek nem álltak össze egységgé. Leginkább talán azért, mert ennek a február eleji előadásnak iszonyatosan lassú tempója volt, rengeteg fölösleges szünettel.

S mindez talán Major Tamás alakításán múltott. Mintha nem Boguslawski, hanem ő lett volna nagyon fáradt, következőképp még igen halk és játékmódjában igen lassú. Egyetlen pillanatot kivéve – amikor Tartuffe vallomását mondja Elmírának – inkább csak a mondatokat mondta el. Az egész előadás tempóhiánya miatt elsikkadt a legfontosabb pillanat is; az, amikor a Rendőrhadnagy bejövételének elmaradása miatt megfagynak a vilnai színészek a rémületől, s nem tudnak mit kezdeni a kínos pillanattal. Márpedig ez az előadás egyik legfontosabb jelenete; de az említett ok miatt ez a szünet csak az egyik volt az előző „szünetek” sorozatában.

*

Weöres Sándor *A kétféjű tenevad avagy Pécs 1686-ban* című drámája akár 1968-ban született – miként az életműkiadás *Színjátékok* c. kötete feltűnteti –, akár 1972-ben – miként a műsorfüzetben olvasható –, mindenképpen hosszú várakozás után került színpadra a *Vígszínház*ban. Az I. részt a Jelenkor közölte már 1973. tavaszán, és a Pécsi Nemzeti Színház is tervezte bemutatását.

Köztudott, hogy manapság az írók az alcímekben egészen különböző minősítésekkel látják el saját drámaikat. Ez a mű azon ritka kivételek közé tartozik, amelyeknek alcíme pontosan fejezi ki az ábrázolt-megjelenített világszerűség jellegét; Weöres Sándor „Történelmi panoptikum”-nak minősítette. Valóban nem történelmileg hiteles alakokat, hanem sajátos látásmóddal megteremtett „viaszfigurákat” látunk.

A vallási türelmetlenségnek, a népi-nemzeti ellentéteknek, az élet rend hiányában feltámadó bizonytalanságának, a nagyhatalmak vezetői manipulációinak, valamint az ezen helyzetben lábrakapó árulásoknak, harácsolásoknak a megjelenítését szolgáló ürügyidőszak Buda vára töröktől való visszafoglalásának éve – 1686 – s a helyszínek zöme: Pécs.

A fent említett témák együttese, akár egyvelege, különböző írói látásmóddal írható meg; sarkítva: a tragédiától a fergeletes komédiáig. Ebben a műben e két szélső minőségnek csak halvány nyomai találhatók. Egyfelől mindent szeliddé olvaszt, másfelől mindent átítat a bölcsen látó felnőttben megőrzött kamaszfantázia; és a mű világszerűségében megjelenő alakok ettől válnak a gyerekképzeletben élő viaszfigurákká. A Bornemissza Ambrus diákkal történők *lényegét*, a körülötte felbukkanó alakok *tartalmait* a bölcs és az érett felnőtt látja meg a világban, de őket a kamaszfantázia mozgatja és megjelenési formájukat a gyermek látásmódja teremti meg. Ha világ- és magyar irodalmi előzményeit keresnénk, A. Jarrytól G. B. Shaw ironikus történelemszemléletén keresztül talán Örkény István *Pistijét* idézhetnénk emlékezetünkbe a mű más és más aspektusainak előzményeiként. De miként ahogy ezek az előzmények nem az idevezető út egy-egy gyengébb, vagy kifejeletlenebb állomásai, ez a mű sem az említettek szintézise. Weöres Sándor egyéni látásmódjában mindenképpen új minéműség született.

Az események elindítása, valamint a további „fordulópontok” olyan egyszerűek és naivak, ahogyan egy kamasz elképzeleli. Ambrus diákot egy Evelin nevű lány beajánlja Sárvarra Nádasdy grófhhoz. Megszeretik egymást, talán az Ambrus által rendezett színdarab próbáin. Mivel a lányt a császári komisszárius is szereti, kiadja ellene az elfogató parancsot, hogy eltávolítsa a lány közeléből. Ekkor Evelin már nem fordul Nádasdy grófhhoz. Ennek következtében ezen az egyszerű módon Ambrussal együtt a darab eseménysora is elindulhat a maga útján. Azonban már ebben az első jelenetben megtalálható az említett kettős látásmód. A császári komisszárius még sosem látott törököt, noha naponta harcol ellenük. A gyermeki fantáziának ez a „nemtörődömsége” azonban több olyan dolog megjelenítésére ad lehetőséget, amelyet a bölcs, tapasztalt felnőtt akar érvényre juttatni. Ambrus ugyanis mohamedán színdarabot rendez, amelynek világát csak a törököt még sose látott német komisszáriusnak lehet ily szépen jellemezni, miszerint az „egy másik világ”, és „Hiába strázsálnak egy kőhajításnyira, mégis messzebb honolnak a másvilágnál”. A felnőtt még azt is el tudja mondani, hogy a komisszárius – miként minden elvakult ember – felháborodik egy remekmű miatt is, ha azt az ellenség oldalán írták.

Az események továbbra is a kamaszgyerek fantáziájának csapongása szerint –

és, szeretnénk hangsúlyozni: korántsem a mese kanyargása szerint – kerülnek elének, de a bölcs felnőtt tapasztalatait nyilvánítják ki. Rabló és „menyecskéző” bencés papokat látunk, akiknek apátja megmenti a diákokat a másik rabló papcsapattól, de apró darabokra szaggatná, amikor megtudja, hogy református. Ettől az menti meg a diákokat, hogy az apátot saját szövetségesei, a janicsárok hurcolják el éppen abban a pillanatban, amikor az apróra szaggatás bekövetkezne. Ambrust Pécsre való megérkezése után ismét meg akarják ölni; most a kamaszfantáziából előkerülő cigányhóhér akarja felakasztani, csak azért, mert nincs baksíra való pénze. Am ismét csak az akasztás pillanatában menti meg a serdülő kajánságából megszülető újabb „viaszfigura”: egy Pozsonyból való olasz-zsidó, aki Pécsen Ibrahim néven török főbíró. Rögtön ezután a kettős látásmód – a kamaszé és a tapasztalt felnőtté – „hadi tanácsot” ugat elének, amelynek ugyancsak „áltörök” résztvevői vannak, s akik a „jegyzőkönyv számára” a legmégesebb szavakkal dicsérik, azon kívül ocmányul szidalmazzák egymást. Köztük van egy „janicsár aga”, aki mindenkit fel akar akasztatni, aki a Korán előírásaitól eltér. Persze – az ironia egyik rétege nyilvánul meg ebben – a végén kiderül róla, hogy magyar, aki üzenetet küld Leopoldnak, miszerint ő is volt olyan hív magyar, mint ő, az apostoli király. Ez a vadjanicsár is fel akarja köttetni Ambrust, méghozzá ugyanazért, amiért Sárváron a német komisszárius; itt ugyanis olasz szindarabot rendez, amikor az itteni ellenség soraiban, a császári seregben sok az olasz. Ebből a helyzetből is a kamaszfantázia menti meg őt és lendíti tovább a darabot. A pozsonyi olasz-zsidó, most török, kádinak varázsgömbje van, amiben láthatókká válnak a távoli események. És máris előttünk van Mehmed, a török szultán és Lipót, a német-római császár, egyben magyar király, amint Buda leendő ostromáról tárgyalnak. Ők a pécsi hatalmasságokhoz viszonyítva fordítva tárgyalnak: hivatalosan a legotrombábban szidják egymást, maguk között nagy szerelemmel megegyeznek. Mehmed szándékosan elveszti Budát, hogy a csatavesztés miatt felkoncoltathassa azokat a hadvezéreket, akik trónjára törő testvérével szövöztek. Lipót pedig attól tart, hogy ifjú hadvezérei, ha csatát nyernek, a fejére hágnak. És hiába nincs köze az ezután következő jelenetnek az eddigiekhez, a kamaszfantázia ide csapong: négy, különböző helyekről menekült, az olasz-zsidótöröktől menedéket kapott igazi hőbörgő, egymással marakodó magyar főurat látunk, akiknek benső tartalmait, viszonyait a bölcs felnőtt élettapasztalata fogalmazza meg. Az I. rész azzal ér véget, hogy megérkezik a hír: a császáriak elfoglalták Budát.

Ennyiből is látható, valóban nincs itt hiteles történelem, csak a játékos kamasz fantáziájába beépített bölcs felnőtt világlátása, és néha egyoldalú történelemszemlélete. Ezzel összefüggésben meg kell jegyeznünk több dolgot. Nyilván nem lehet elvárni, hogy az említett módon összeálló világszerűségben pontosan és hitelesen jelenjenek meg a történelem általánosan igaz és érvényes mozgatórugói; hogy eként jelenjen meg pl. Buda vára visszavételének az okhálózata. Vagyis kérdezhető: hiteles lehet-e minden tekintetben az a jelenet, amelyben a történelem mozgató erővonalai – egy varázsgömbben – akként jelenítődnek meg, hogy ezek kizárólag az uralkodók egyéni érdekeivel azonosak, s az ő személyes hatalmuk megtartását szolgálják. A kérdés magában rejti a választ. A nagy és kispolitikában kétségkívül igen erős mozgatóerő a személyes, egyéni érdek; ám az is kétségtelen, hogy ezt a tényt itt a kamaszfantázia abszolutizálja. Igaz továbbá, hogy ezt az abszolutizálást az csökkenti csak részleges igazsággá, hogy ezt éppen a kamaszfantázia látja így. A valódi, mert itt adekvát kérdés éppen ezért ez: tudja-e ezt minden néző, közülük igen sokan nem tekintik-e teljes igazságnak a csak részlegesen igaz történelmi-egyéni erők ilyen abszolutizálását? Erre már nem lehet egyértelműen válaszolni, s ezért – véleményem szerint – a *Vígszínház* műsorfüzetének a mű történelemszemléletével is lehetett volna foglalkoznia, illetve látásmódjának azzal az aspektusával, amely értelmezi a történelemszemléletet.

Miként említettük, az eseménysorokat a kamaszfantázia állítja össze, de tartalmukat a tapasztalt felnőtt fogalmazza meg. Ez a mű absztraktnan meghatározható egészére is érvényes: Ambrusnak mindenholonnan vallása, illetve a dogmatikus-türel-

metlenek miatt kell elmenekülnie, akiknek esetében azonban mindig ott találhatjuk a szubjektív, egyéni érdeket is. Ugyanakkor mindig nők mentik meg, szerelmes éjszakákat kérve és adva, bőven. S itt áll előttünk a kamaszvilág: nagy kalandok, állandó életveszélyek – nem komolyan véve –, s ezeknek közepette a nagy és végletes szerelmi összeborulások.

Az így összeállított eseménysorok rendszerint, általában is mozaikokká törnek szét, aminek következtében az események annál inkább válnak egyre érdektelenebbé, amennyire előrehaladnak. Sajnos itt is. A II. rész már jóval kevésbé érdekes, hiszen több jelenete az I. rész valamelyikének módosított változata, megismétlése. A bűvös gömbben ekkor a császári seregek vezérei válnak láthatókká, akiktől most egy újabb igaz, de ismét egyoldalú történelmi erő jelenlétét tudjuk meg: ez a háború nem a német-római császárnak a török elleni háborúja, hanem két bankháza. A két ifjú hadvezér, Buda visszafoglalói pedig fenékre rugdossák egymást Franciska, a kantinoslány miatt. A vallási ellentétek most a zsidó Lea és a református Ambrus szerelme kapcsán kerülnek elénk; ismételtén újabb szindarab próbáit láthatjuk; majd bevezetődik a kamaszlelek vágyasszonya: a már nevével izgalmakat kiváltó, minden bűnre kapható Báthory Susánna, ama hírhedt Báthory Erzsébet unokahúga. Pécszet elfoglalják a horvátok, majd a császáriak; előkerül az I. rész zalavári apátja, most pécsi püspök, aki irgalmatlanul beszedi a tizedet a parasztoktól. Végül Báthory Susánna, egy gyerekkel megtévezve visszaadja Ambrust eredeti szerelmesének, Evelinnek, s az eseménysor ezzel marad abba. Ha ugyanis egy dráma eseményei asszociációk révén kerülnek egymás mellé – vagyis ha nem a cselekmény kezdetekor kialakult viszonyok változásának a szükségszerűségét jeleltik meg – a jelenetmozaikok egymásutánisága bármeddig folytatható. Ebben az esetben az események nem lezárulnak, hanem abbamaradnak.

Az is majdnem mindig bekövetkezik, hogy az ily drámák előadásában a részletek válnak fontossá és jóval kevésbé az egész. *Valló Péter* rendezése elsősorban a mű játékosságát, időnként ironikusságát hangsúlyozza, ám jóval kevésbé juttatja érvényre a *bölcs* felnőtt látásmódját, s ennek mélységét. Miként pár évvel ezelőtt Örkény István *Pistijének* előadásakor a Pesti Színházban, most is az a benyomásunk: első nekifutásra nem sikerült megtalálni az ehhez a darabhoz adekvát előadásmódot. Nem elég könnyed és nem elég komoly, s a mű világszerűségének színpadi világszerűséggé formálása meglehetősen egyszerű, egysíkú. Az előadás legfőképpen látványos, már csak Fehér Miklós díszlete miatt is, amely a mű minden vallási, politikai stb. tartalmi mozzanatát megjeleníti, láthatóvá teszi egy-egy díszletelemben.

Valló Péter ugyanazon színészekkel játszatja a pécsi, török „haditanács” résztvevőit és a négy, hóbörgő magyar urat – Szilágyi Tibor, Balázs Péter, Kern András, Szombathy Gyula –; közülük Kern Andrással és Balázs Péterrel még Bádeni Lajost és Savoyai Jenőt; Szombathy Gyulával pedig még egy részeges janicsárt is eljátszat. Továbbá Tahi Tóth Lászlóval alakíttatja a zalavári apátot, a pozsonyi olasz-zsidó-török kádit, Papp Verával Evelint és Leát. Ezzel színészeinek ad lehetőséget képességeik megmutatására, persze csak a karakterszerep lehetőségén belül. Ugyanakkor azonban ezzel a megoldással a mű történelemszemléletét tovább abszolutizálja, de egyszerűsíti is, azt a sugalmazást hozzatéve, hogy mindhárom oldalon – török, osztrák, magyar – ugyanazok az erők és lényegében *ugyanúgy* működnek. Ám ennek a megoldásnak az előadást tekintve is van következménye: csak gondolatilag, mondhatni gondolatban szolgálja csak az írott szöveg mozaikjainak egységesítését; gyakorlatilag éppen széttöri, a mozaikokat hangsúlyozza. Így ismét nem az egész lesz a fontos vagy akár az érdekes, csak a részletek, amelyek eluralkodnak az egészen. Ezért hiába jó némely alakítás külön-külön – pl. Szombathy Gyulának mindegyik figurája, Tahi Tóth László Mandellije – egyik színésznek sincs módjában egységes karaktert vagy magatartást átfogóan – és ezen a réven mélyen – megformálni, elének állítani. Szükségszerű tehát, hogy az alakítások is mozaikok legyenek, s a színészek ezen belül ún. karakterfigurákat teremtsenek.

A mű adekvát színpadi megformálásához azonban ez az előadás is hozzájárulhat; hiszen részleteiben, különösen az első felében, érdekes és élvezetes.

MITÉR

(Filmlevél)

A cím ötbetűs szava kitalált falucskát jelöl, de épp olyat, amilyen az ország többi falucskája. Bacsó Péter új filmjében (*Te rongyos élet*) a főszereplő, az üde, kedves, léha színész – reménybeli operettszínész – érkezik meg ide. Nem saját jószántából, s nem egyedül: a hajdani kitelepítések villámparancsa egy-két nap késülődést, ötven kilónál nem súlyosabb csomag összepakolását engedélyezi neki. Családi állapotát tekintve elvált grófné, hiába volt hát gyermek- és bakfiskorában proli lány, sorstársaival – levitézlett arisztokratákkal, származásuk miatt egyszer már meghurcolt gyárosokkal, asszimilálódó aranyifjakkal és másokkal együtt „költözködni” kell az Isten háta mögé. Palotából kunyhóba. Villából istállóba.

Vajon szikraként pattant-e ki a falunév, vagy egyes községneveink (például: Litér) rokon hangzása vezette Bacsó Pétert a keresztelezésben? Netán Kölcsey Ferenc *Husztján*ak közismert memoritersora tolult föl az emlékezetből? Ha igen, akkor már történeti, esztétikai tartalma is van a híres kérdésnek: „Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?”

A februárban Budapesten megrendezett XVI. Magyar Játékfilmszemle alkotásainak nem csekély hányada a múltba nézett. Sólyom András *Szegény Dzsoni és Arnika*, valamint Rózsa János *Boszorkányszombat* című művei egyenesen a mese kútjába. Koltay Gábor *István, a király* és Kardos Ferenc *Mennyei seregek* című víziója az államalapítás évtizedeit, illetve a Zrínyi-kor sűrűjét idézte. Történelmi tárgyakkal és külön-különféle műfajukkal nem függ össze, hogy mind a négy balsiker, még ha egyes részeikben a költészet, az ötlet, a zene, a látvány kárpótol is az egész kudarcért. Mészáros Mártától a *Déliabok országa*, Elek Judittól a *Mária-nap* a XIX. századot festette a vászonra (ez utóbbiról a későbbiekben még szót ejtünk, a Szemle fesztett tempójában és kényelmetlen körülményei között ugyanis lehetetlen volt valamennyi filmet végignézni. Meg kell várnunk a hivatalos mozibemutatót. Kíváncsiságunkat élesztgeti, hogy a legellentmondóbb előzetes hírek, vélemények keringenek a „Szendrey Júlia-filmről”). Bár már a XX. századot – némi megszorítással mégis a „régikort” elevenítette meg Bokor Péter *Királygyilkosság*, Maár Gyula *Felhőjáték*, valamint a Gyöngyössi Imre-Kabay Barna alkotópáros *Jób lázadása* című műve (a *Jóbot* éppen akkor választották be az Oscar-díjra esélyes öt külföldi film mezőnyébe, amikor idehaza „szépelgő népszínmű-történetnek” bélyegezte az egyik zsűritag. A filmművészet mai világában egyáltalán nem furcsa, hogy mindkét értékelésnek megvan a maga igazsága). Errefelé kereshetjük a Révész György rendezte *Hanyatt-homlok* helyét is. Tudván tudom persze: a „régikorral” a mai korhoz kívánt szólni a művész. Csakhogy ha *merengésre* sikeredik a dolog... Márpedig az említettek nagyobb fele ebben a „vétségben” marasztalható el.

A Filmszemle minden esztendőben fölteszi a kérdést: *mit ér* a jelen pillanatban a magyar filmművészet? Most a jó átlagos európai színvonalat üti meg – vélekedett a zsűri, s egy-két *jogosan* mogorvább utólagos áttekintést nem számítva, osztották e nézetet az újságírók is. A megbízható szakmai tudás, a gazdag színészi játék, a közéletiségre való törekvés, a mind személyesebb hang dominanciája, a probléma-érzékenység látszott igazolni, hogy nincs aggodalomra ok filmünk házatáján. Öröme se – ám manapság hajlunk arra: öröm, ha baj nincs. Erdem lett az átlagosság. Jó pozíció a középhely. Siker, ha csak annyian vannak előttünk, mint utánunk. A szorító gazdasági nehézségek – melyekről a filmesek igencsak tudnának mesélni – kiter-

melték és kiterjesztették búvszavukat: célunk a *szintentartás*. Kényszerű – de káros és hamis szemlélet. A pusztá megőrzés (még ha sikerül is): romlás, lemaradás. Kizárólag a magyar filmművészetnél időzve: a Szemle annak szomorú bizonyossága volt, hogy a közelmúltban még reprezentatív művészeti ág ma sincs a hatvanas évek „aranykorának” szintjén, nem nő föl a hetvenes esztendőök hullámmozgóbb teljesítményeihez, nem mérhető a környezetéből magányosan kiemelkedő *Mephisto*, *Megáll az idő* és még egy-két alkotás jelentékenységehez. A XVI. Magyar Játékfilmszemlén, 1984. február 10. és 15. között *egyetlenegy maradandó, teljes műegészsként föl fogható hazai filmet sem vetítettek*. A díjak nagyobb részét egyszerűen nem szabadott volna kiosztani. Ezt a szakkritika pontosan érezte, füstölgött az *István, a király* KISZ-koszorúja, a legjobb első filmként honorált *Eszkimó asszony fázik* (Xantus János) elismerése miatt. Pedig a zsűrorok nem döntöttek rosszul: más munkáknak végképp nem nyújthatták a babért. Ezeknek sem kellett volna; s Mészáros Márta *Napló gyermekeimnek* című művéért sem a fődíjat. Valószínűleg többet használ a magyar film ügyének, ha a díjak hiánya késztet számot vetni. Igazam van-e, nincs-e? – a kulcsszerepű filmek elemzésével kísérlem meg alátámasztani a mondottakat (néhány jobb-rosszabb darabról már esett szó e hasábon, a korábbi filmlevelekben).

Szokásos évi fesztiválunk most a *vissza* fesztiválja volt (a helyszín is visszaközös: idén Pécs lett volna soros a rendezésben). A vígjátékrendezők új hangú, friss tömegszórakoztatás helyett visszatértek a mindig bevált komédia-sémákhoz (Szalkai Sándor: *Elcserélt szerelem*; Mészáros Gyula: *Házasság szabadnappal*). Ezt a nyelvet folyékonyan beszélik; de főleg Szalkai szótárából sokkal összetettebb, mélyebb jelentésű szatirikus mondatra is futná! A rendezői kar élvonalának tagjai közül ketten szerepeltek, és sajnos mindketten nagyot léptek vissza legjobb filmjeikhez képest. Kovács Andrától a *Szeretők*: szünetjel. Tudottan azért jött létre, „hogy kitöltse a holtidőt a Károlyi Mihályné-film forgatásáig”. Nem tekinthetjük tehát másnak, csak is annak, ami. Majdnem olyan szokványos, mint minden szünetjel; meg a címe. Fábri Zoltán viszont a tőle megszokott hatalmas energiamennyiséget, tehetséget ölte *Gyertek el a névnapomra* című új művébe. Karinthy Ferenc pár éve nagy port fölvert, általában *Házszentelő* címen ismeretes, két novellából kisregénnyé szervesülő írása volt az alapanyag. A forgatókönyvíró Fábri a dramaturgia sokat emlegetett csapdájába sétál bele, amikor egyfelől módosított a lineáris időkezelésen, másfelől pedig képszerűvé próbálta tenni a publicisztikusan célratörő elbeszélést. A tömörítés reményében veszni hagyta azokat az epizódokat, amelyekkel a história finoman kötődik Karinthy Ferenc epikájának a Marich-szereplőcsalád köré épített ciklusához. Máris szegényebb a jellemzés; és nem sűrítettebb a történet. A filmen az egyes szám első személyű előadásmód is szükségképp áldozatul esik a műfaji sajátosságoknak: nem Péteri Luca, a végzetes lövés után nyomozó agilis, fiatal újságíró beszél (és vívódik, izgul, medítál), hanem róla beszélnek (és heroizálják). Hiába azonban az amerikai típusú vonalvezetés, a „magányos hős” leleplező akciója, izgalom sincs a filmben – mivel akit lelepleznek, Bíró László vezérigazgató magamagát adja föl a törvény előtt, s öngyilkosságával – e teátrális epizód nem szerepel a kisregényben – az ítéletet is kimondja saját fejére. A névnap kanmurival fölavatott pazar nyaraló megyei kiskirály vendégei – többségükben egykori ifjúkommunisták, szakembernek kitűnő vezetők – között ő az egyetlen, akiről kezdettől tudni: belőle a nagy jólétben nem lett morális hulla (Karinthy ezt a figurát is sokkal árnyaltabban ábrázolja, például sűrűn kezébe adja a poharat, míg itt, puritán jellemként, csak belekortyol a fröccsbe). Az időbontásos szerkesztés is visszajára fordul. Igaz ugyan, hogy a *tettet megelőző* vallomások szembe-fényképezése furcsa érzetet kelt: nekünk vallanak, mi ülünk a bírói székben, nekünk kötelességünk az ítélezés – ám ettől az „előreszaladástól” a tényleges cselekmény még vonatottabbá válik. A háttérarajz sematikussága, enyhe avultsága teszi, hogy ma már nem vált ki különösebb érdeklődést, mért ló a vezérigazgató lánya borzas hajú és gondolkodású udvarlójára, mért vállalja át a „véletlen” tettet a házigazda cimbora, s mért kezdi bogozgatni a szálat a fiatal újságíró.

Visszalépés Maár Gyula *Felhőjátéka* is, nem tagadottan az. *Ha már* szórakoztatni kell – nagyjából ezt nyilatkozta a rendező –, akkor szórakoztasson Déry Tibor. De hol van ez az artisztikus ironizálás, ez a *képelgés* a *Déryné, hol van?* Maár Gyulájának vibrálásától?!

Nem folytatom a visszalépések számlálását, bár azon még el lehetne gondolkodni, miért kelt csalódást Vitézy László *Reformgondolatokja*? Miért lett ez a címében *előre*-film sokkal érdektelenebb a rendező korábbi, bátrabb és elevenebb munkáinál? S érdemes lenne elemezni a leginkább megérdemelten díjazott *Földi paradicsom*, Schiffer Pál dokumentumfilmje esetét is. Ez a korrekt, pontos híradás arról tudósít: nem mind arany, ami a fólia alatt terem. S hogy valami is teremjen, ahhoz sok-sok hitel szükséges. Előnytelen föltételek között. Szociológiailag meggyőző, társadalmilag hiteles játékfilm-verseny társra nem akadt – nem akadhatott – ez a dokumentumriport. Egy kissé más helyett kapta az elismerést. Ez az az eset, amikor a *helyett is vissza*.

A Szemle alighanem legnagyobb érdeklődéssel várt három filmje a negyvenes-ötvenes évek fordulójára pillant vissza. E kor ábrázolása – visszahatásként a korábbi, hosszan tartó, kényszerű némaságra – olyannyira elharapódzott, hogy már közhely arról értekezni, mennyi közhellyel is ábrázolják. A személyi kultusz – az előtte-utána egy-két esztendővel – nem régi kor még, de árny. Két *fényes* és egy *fekete-fehér* film készült róla.

Gazdag Gyula *Bástyasétány '74-e* – a címben ott a keletkezés dátuma – most visszatoroklik a magyar film folyamába. *Nem bele*, bárha tízévi dobozfogságra itélő, érthetetlen szigor után most vetítették először nyilvánosan. A legendájával azonban benne volt újabb filmtörténetünk megiratlan naplójában. Nimbuszát azzal fosztja szét, hogy – rossz. Csakhogy a tízéves megkésés miatt nem tiszta, nem becsületes dolog így nyilatkozni róla! Ez a karikatúrisztikus korábrázolás, ez a kacagtató operettparódia akkor készült, amikor még nem volt divat a könnyebb műfajok perszifláló sorozatjátászása színpadjainkon, s amikor az ötvenes évek komédiás ábrázolásában jószerivel csupán a – szintén be nem mutatott – *A tanú* című Bacsó-filmet tudhatta előzményének. Amit mára már „ezerszer láttunk” – például Gazdag Gyula színházi műhelyének, a kaposváriaknak az *Állami áruház*-előadásában, mely leplezetlenül utal az egykori operettfilmre is –, azt talán a *Bástyasétány*tól láthattuk volna először. Kár, hogy a *sétány* éppen úgy megkésétt, mint *Bástya* elvtárs, *A tanú* egyik főszereplője (aki visszajön ugyan a *Te rongyos életben* is, de most már nem megkésve: lekésve).

Gazdag filmjének vannak megrendítő, szívszorogató képsorai – az alélt robotosok szabadtéri körképe a kezdéskor, a pengeéles horizonttal és a vészterhes csönddel; a romházzá robbantott romhalmaz visszafelé-szimbolikája stb., a sejtés: holnapra visszafelé forgatjuk a világot...) – ám bármennyire hálás is az operettjátás stupid jelrendszere, kevés idő teltével már sem újdonságot, sem elvi mélységet nem találunk a fülig húzott mosolyokban, buzgón lengett karokban, a futószalagon szállított dalokban. Még akkor sem, ha a dalófkát éppen futószalag szállítja, alagútból ki, alagútba be. Még akkor sem, ha rózsaszínbe úszik át a filmvászon. Vitathatatlanul működnek az erős – és a kamerának kitalált, képi – metaforák, például a *rom építésének*, az építés zűrzavarának a látványa, ám mondjuk ez is túlságosan primeren, árnyalatlanul fordul vissza verbális jelentésébe. Nem analízis, csak kijelentés: amikor lelkes fiatal férfiak és nők építeni véltek, romot alkottak.

A *Bástyasétány '74* hosszabb a kelleténél: önmagát nem győzi erővel. Meglehet viszont, hogy rövidebb is a kelleténél. Végleges változatából olyan jelenet is kimaradhatott, amely lényeges volna az egész szempontjából.

Gazdag műve tehát jóval kevésbé tetszett, mint amennyit reméltünk tőle. De benne egy jó koncepciójú és föltétlen tehetséggel elkészített film nem tetszett. Egy olyan film, amely hibáival együtt is azt mondatja: szerencsétlen gyakorlat a problematikusknak tetsző alkotásokat (a közelmúlt-beli vígszínházi bemutatósor párhuzampéldáját ideírva: a *Pistiket* – Örkény István –, a *Deficiteket* – Csurka István –,

A kétfejű tenevadakat – Weöres Sándor) „váarakozásra” szorítani. Hiszen megőrzik magukat. Épp annyira jók – vagy kevésbé jók – tíz év múlva, mint tíz év előtt.

Bacsó Péter újabb filmjei egyikét-másikat visszabogozza *A tanú*-hoz. A *Tegnapelőtt* után most a *Te rongyos életet* is. Az egykori operettkritikus – ezzel a műfajjal is foglalkozott szerteágazó ifjúkori íróházában –, a mai operettlibrettista nem „tisztá” operettfilmet forgatott, csak olyat, amelyben primadonna a főszereplő. Vagyis e népszerű, elpusztíthatatlan műfaj leginkább kultivált személye, legmegtapoltabb figurája. Bacsó remek forgatókönyvíró, pillanatok alatt tudja mozgásba lendíteni az eseményt és a szimbólumot is. Hősnőnk egy termelési parasztoperett váratlanul átvett szerepe, a hirtelen jött siker után erotomán rendezőjének rebegne csúfondáros hálát a gyanúsán nagyúri lakás nagyúri ágyában, nagyúri csipkehálóingét levetve – ha nem épp ekkor történék rá a kitelepítés ügyeit intéző szakemberek. Így penderül a beszédes nevű Mitérre. Tudja, ér annyit, hogy visszakerüljön a színpadra; akár ágyakon keresztül. Ha valakit – ítt: igazságtalanul – kiostált a társadalom (s épp *annakidején*), milyen út vezethet vissza a társadalomba, vissza a normális életbe? Erre a kérdésre felelne a film színes, mozgalmas eseménysora. A kis színész nő természetszerűleg fiatalemberek közt forgolódik. A snájdig arisztokrata-ivadék (szerepében Rubold Ödön nagy elődökre hasonlító, mégis új alkatú filmhőst ígér) tartózkodó eleganciával és ironikus eréllyel fogná pártját. A körzeti rendőrpapancsnok, aki háborús tárgyú filmekből tanulhatta az egyenruhaviselést, a művésznői ágyékra is kiterjeszteni hatalmát. A mitéri tanítócska, ez az elfuserált *ezerkilencszáznegyvennyolcas* Petőfi derék szegényparasztokat javíthatna bele a színelőadásra szánt János vitézbe és csak meregeti a szemét Thália kacér papnője felé (Bezeredy Zoltán és Szacsavay László is egymást mülják fölül a befelé nézni képtelen bárgyúság agresszív, illetve birkaszelíd változatának ábrázolásában). A szépreményű rendező, aki letolt gatyával dolgozik sűrűn változó színházaiban (Kern András remekli a karikatúrát), mindig és mindig a ruhagombolásra tér. Csupa buffó, aki maga is primadonna. Bacsó mindegyiküknek teremt is nagyjelenetet. A (kitö-mött) magas lovon ágáló rendőr, a cséplőgép tetején szónokló tanító-párttitkár a nagyáriát vágja ki, s él, beszél a kép: le kell szállni (létrán) a magas lóról. Nevetünk. A buzdító szóra beindított gép bedarálja petőfit (ahogy a *Tegnapelőtt* hősnő-jét is elnyelte nyomtalanul az izzó vas: kor a gyermekét). Nem sírunk.

A film, pazarul mulatságos részletei, remek alakjai ellenére sem hagy jó benyomást. Felszínes, és ráadásul mélyértelműnek szeretne tűnni. Közelebbről szemlélve szerepeinek többsége vígjátéki séma, alig van közülük a korhoz. Mindent egy kicsit szebbnek láttat a valóságosnál. A kitelepítettek új „otthona” szegényes, de emberi. A begyűjtést összeszűkült szemmel, és mégis mű-indulattal nézik, tűrik a parasztok. A rendőrpapancsnok, aki légyottra számított, s helyette a saját pisztolyától kényszerítve, egy szál fütyiben kell dalra fakadnia, kedélyeskedve tér napirendre a színésznői bosszú fölött. Az a rongyos, toprongyos élet csak-csak győz mindig. Primadonnánk akkor tér vissza a színpadra, mindig diszelőadásra: a *Csárdáskirálynő*-re, amikor már semmi kedve sincs ehhez. Nem akar föllépni, nem akarja megmen-teni a nagy húhóval összecsapott produkciót, amelyet pedig maga Bátya elvtárs is megtekint. Elállják a távozás útját, belövik a színre, reflektor ejti rabul heverő tes-tét.

Ha most nem szólal meg, ha nem jön ki hang a torkán, ha összepréseli az ajkát, ha némaságba fojtja az össznemzeti operett diszkiadását: akkor átmínsül az egész film. A *mégse-morál* filmjévé. Mélységet kap, hogy az említett arisztokrata sarj mint egyenruhába bújtatott kínai tolmács ül a diszpáholyban. Mélységet kap, hogy a kis, vak tanító, akit begyűjtő buzgalmát megbosszúlandó vörös festékbe is bemár-tottak a gazdák, búza közé keveredve nyugodott el. Mélységet kap, hogy egy hisz-térika-előkelőség fölakasztotta magát a padláson, hogy a kitelepítés miatt, hanem mert iskolázott énekhangját csepülték.

A primadonna azonban lassacskán énekelni kezd. Udvaros Dorottya, aki súllyal forogja, könnyedséggel libegi végig a filmet, énekel. Az élet mégis, mindeneken

győz. De előzmények híján, hiteles korkép híján, a mégist provokáló eseménysor híján nincs mégis-morál.

A Filmszemle vitáiban Bacsó Péternek kellett kiállnia a legtöbb támadást, szemrehányást. Szinte még vádak is.

A Szikra moziban hetek óta vetítik filmjét. Hetek óta nem lehet jegyet kapni.

Nem hatásvadász szembeállításra törekszem. A mai magyar filmeket nézve, az összképet ismerve a bírálóknak is igazuk van, a közönségnek is igaza van. És tévedés ne essék: Bacsó Péternek is van igaza. Csakhogy valamely ponton kiszaladt a kezéből a maga-pörgette szál. Operettet mond, pedig csak az operettel akart mondani. Azt pedig mégsem hihetjük – Bacsó sem ezt akarta hitetni –, hogy az ötvenes évek elejének *főszereplője* maga is csak primadonna volt, s hogy *csak az ő* operettjét játszották.

Mészáros Márta mintha beleunt volna, hogy itthoni kritikusi folytonosan publicisztikusságáért, feminizmusáért, olykori giccsességéért leckéztetik. A *Napló gyermekeimnek* valóban más, mint eddigi művei voltak. A gyermekzszeniből ígéretes kamaszszínésznővé érett Czinkóczi Zsuzsára bízva az önéletrajzi megszemélyesítés mindig kényes földadatát, Mészáros Márta a maga személyes élményeit vitte vászonra. A hit-, az igazság- és a társkeresés pubertáskori indulatát, ami a tisztességes emberbe életre szóló szenvedélyként ég bele. Nagyon tisztességes film született az emlékezésből. Film arról, hogy egy gyermeklánynak egyszere több apja, anyja viseli gondját, valójában mégis árva. A fekete-fehér képkockákon előadott, erős atmoszférát teremtő történet a „szülőkhöz” az eszmét láttatja. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján vagyunk, s az ő generációjuk – a francia emigrációból hazatért antifasisztától a kommunista meggyőződésű államvédelmi tisztig, az elegáns férfitől a zubbonyba bújt asszonyig, a halk mosolyú nevelőtől a rideg szeretetű parancsnokig – az életbe indító ideát képviseli. Szubjektíve valamennyien tisztességesek, múltjukban kijárták az emberség, az önfegyelem, a félelem, a fájdalom iskoláit. Mindegyikük tanítómestere a történelem volt, szükségképp az a történelem, amelyet kinek-kinek megélni – és értelmeznie – rendeltetett. Ezek a *különbéletek történelmek* nem hajlandók egyetlen történelemmé békülni az adott történelmi pillanatban; az ő eszméik nem tudnak renddé békülni a kislány lelkében. Az értékek összeadódása helyett csatájuk következik be. Egyik a másikat kioltja.

A film becsületes szembenézése, tisztázó radikalizmusa föltétlen érték. Am nem újdonság; így a lehetségesnél kisebb érték. A gyermek, a kamasz szemszögéből bemutatott ötvenes évek-kép újabb epikánkban, filmművészetünkben igen gyakori. A nemzedékitől az esztétikaiig sok oka van annak, hogy ez az archetipikusnak mondható ábrázolásmód ma ennyire kedvelt. Az egyetemes filmtörténet is jól ismeri e megoldást. Francois Truffaut *Négy száz csapásától* mondjuk Nádas Péter *Egy család regény vége* című könyvéig – huszonöt év előtti filmtől a közelmúltban keletkezett regényig – rengeteg műre asszociálhatunk. Mészáros Márta *Naplójában* őszinte és hiteles, elgondolkodtató és fölrázó a személyes, az egyedi. Annak a foknak az áthágása várat magára – s ez talán inkább formanyelvi kérdés –, amely után már a maradandó új minőség ragadna el.

A *Bástyasétány '74*, a *Te rongyos élet* és a *Napló gyermekeimnek* a felszabadulás utáni „első nemzedék” ifjúkoráról tudósított legfőképp. Xantus János *Eszkimó asszony fázik* és Dárday István–Szalai Györgyi *Átváltozás* című filmje (Szomjas György jópofa *Könnyű testi sértése* mellett) a mai fiatalok bizonyos rétegeinek életéről.

Az elsőfilmes Xantus a szakmai tudást illetően jól vizsgálzik. A leképezés nyugalma, a történetmondás higgadtsága, az ironikus és tragikus látásmód együttes képessége jó rendezőt ígér. A játék extremitása már okoz némi fejtorést, a hiba mégsem itt van. Másutt: a kimódoltságban. Itt különösen helytálló, amit az egyik zsűritag, Kardos G. György író fejtegetett: de jól jönne centire kiszabott filmjeinkben némi „slendriánság”!

Hagyományos szerelmi háromszögről lévén szó, a furcsaság nem is árt a szituációnak. A külföldön élő, világjáró magyar zongoraművész – a csábító – és a süket-

néma állatkerti gondozó – a férj – küzd a hidrogénszöke lány *megbízható*, azaz kizárólagos szerelméért. Ő lenne az „eszkimó asszony”, a hideg (és didergő) északi. A tudata, lelke is hidrogénezett. Üres. Morális vagy egyéb értékrend nem kormányozza. Létezik. Vegetál. Mindig azon férfi mellett fázik, aki épp perzselni igyekszik őt.

A két férfi: a nyelven túli és a nyelven inneni kifejezés párbajhősei. A zongoraművész zenében beszél; ezt a lány nem érti. A süketnéma jelekkel beszél; ezt csak a lány érti. A művész az étterben honos (mivel alkotó, s mert szeszektől bódulékony), az állatgondozó az állatok között. Töprenghetünk immár, melyikük élete a legkevésbé emberi?

Nem túl nehéz dekódolni az „újhullámosnak”, „avangardistának” kikiáltott filmet. Xantus a kommunikációképtelenséget érzi és érzékelteti. Szó bennszakad, hang fennakad, szeretet megszegik, mondhatjuk a parodizáló, morbid, mulatságos vizuális, akusztikus idézeteket kedvelő filmről. Az otthontalanság is világosan szimbolizálódik: sem a nagyvilág, sem a ketrec nem lehet színtere létünknek, aminthogy az elutazás sem megoldás (a szöke asszony ugyanis elhajózik az ismeretlenbe: addigra már egyik szerelme végzett a másik szerelmével). Még némi szociális háttérrel sem tagadhatunk meg a látottaktól. De az egész nem az életből vétetik. Tehetséges spekuláció. Innen majd az élet felé érdemes lépni, nem vissza.

Dárdai István és Szalai Györgyi ezt teszik. Talán túl közel is lépnek. Hagyják, hogy az élet elődjék kamerájuk előtt. Vagy alatt: mintegy mikroszkóp alatt, metszetként, amíg kiburjánozza magát, folyamatos megfigyelés közben.

A metszet kiterjedése időbeli: négy és fél óra. Nem egészen értem, az eddigi kritikák miért siettek a lehető legkisebb ellenállás, az időtartam felől támadni a film koncepcióját?! Kifogásolnivaló akad elég, de nem a hossza. Mivel az idő – mely tudvalevően lassan elszivárog – kulcskérdés, a film nem is lehet rövidebb (hosszabb lehetne, s ez már kompozíciós hibára vall). Sőt, időkezelésével fordított a gond. Kellő büszkeséggel elűjsághatam, hogy a hangommal magam is szerepelek benne: a filmbeli Pásztor Gábor költőről (Csordás Gábor játssza) a filmbeli rádióban mondom az adott összefüggésben meglehetősen bárgyúnak tetsző szavakat. Vagy háromszor magnószalagra mondtam e pár sort; remélhetőleg sikerült olyan bárgyúvá gyakorlatoznom szövegemet, mint amit a film – és a filmbeli költő – el is vár a tömegkommunikációtól. A Filmszemlén zajos sikert arattam. Nem mintha egy-kettőnél több néző rám ismert volna – de utánam jött az első szünet. Másfél óra múlva a második.

Az *Átváltozás* vetítésében nem szabadna szünetet tartani. Nyilván a rendezők is csak beletörődésből, a moziszokásoknak engedve járnak el így. Holott a nézőnek kellene ki-be járnia, ha fáradt vagy egyéb teher nyomja. Szinte mint a Shakespeare-kori színházban. *In medias res* kezdődik az értelmiségi történet; az lenne jó, ha így is végződne. Itt ugyanis csak *nem birtokolt folyamat* létezik, annak viszont mi szabhat határt? A változás is csak annyiban igaz, hogy az *át-: vissza*.

Dárdaiék egy buja kertű villát választottak laboratóriumul. Két nemzedék él együtt, a szülő-gyerek „intergenerációs ellentét” képest viszonylagos újdonságként: nagyszülő és unokák (férjjel, udvarlókkal, barátokkal. Lényegében mind unoka.). A kilencvenéves öregnek már mindenre van ideje. Vaskövetkezetességgel írja bármely apró múltbeli tényről hosszan állomásozó naplóját. Kuttyáját sétáltatja, s ha betegsége miatt erre nincs módja, legalább mesél a sétáról. Kenyeret pirít, tükörtojást süt – és a felvevőgép kívárja a feketedő héj szép füstölését, a mértani formává és színekompozícióvá átlényegülő tojás(-szimbólum) pulzálását.

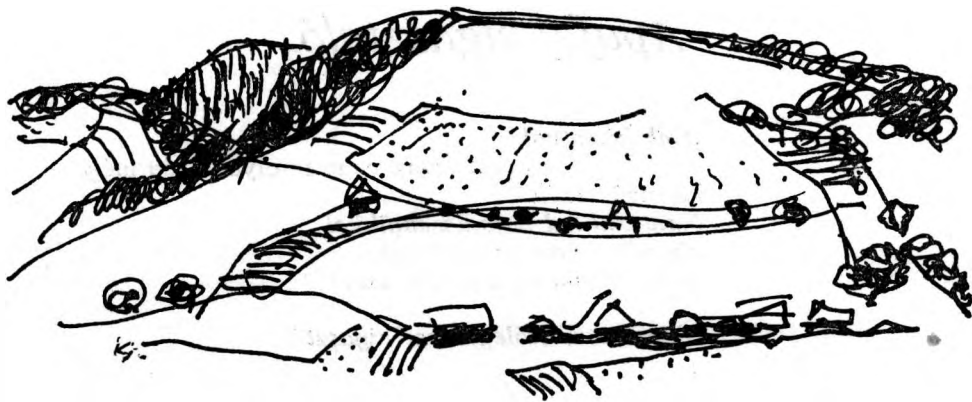
Ehhez a rituális ritmushoz képest maga a hiány a költő és felesége ünnepet nem ismerő aritmiaja. Elébe sietnének az időnek, vagy lemaradnak róla. Az asszony (az unoka) egyre sürgetőbben szeretne gyereket, a férj érvek nélkül is tiltakozik. A nikotintól, vörösbortól és szócsépléstől serkentett baráti kör lapot alapítana – semmit nem haladnak előre. Pásztor Gábor gyakorta Oblomovként heverészik, a telefoncsörgés hozza vissza nagynehezen az átaludt időből a valóságosba. A „valóságosba”. Az idő telik, s ezt leginkább a kert mutatja. A könyvekkel bélelt lakás

talán időtlen szeretne lenni, ha már *idős* nem lehet. A fák, a virágok zavartalanul engedik át magukat a természet józan tempójának, körforgásának.

Dárday és Szalai a *kizökkent idő*ről forgatott filmet. A négy és fél órás időtartammal maguk is kizökkentenek: belezökkentenek a filmbeli fiatalok életformájába, ebbe a hol kétségbeesetten, hol kaján vigyorral szemlélt irodalmi létbe. Csak azzal tudják *helyretolni* az időt, hogy legalább figyelmeztetnek: óránk együtt jár a szereplőkével. És ugyanott jár. Közép-Európában. Közép-európai időt mutat. Az idő – azaz a birtoklása – az *Átváltozás*ban függvénye a térnek. Mint a homályos író-eszmecserékből kiderül – inkább kisejlik –, Pásztorék a *térrel nem tudnak elszámolni*, ezért sietnek vagy késnek az idővel. Meg a műveikkel.

Az irodalmi kifejezés, a szavak jelrendszere sok funkcióval bír a filmben. A kordában nem tartott fecsegéstől a celluloidot ezúttal jól tűrő nyers káromkodáson át az írógép billentyűi alól oldalszám előbukó (középképen láttatott-olvasatott) szövegekig, az öregember kedves-komoly-avittas naplójának prelegálásáig több tucatnyi a *megszólalás*, az ellenőrizetlen és a cizellált végletei között. Míg itt a *mondás* gondot okoz, a házban élő fiatal táncművésznő számára a jelzés, *megérezkítés*: boldog és természetes átlényegülés. Figyelemreméltó a tehetetlenkedő író(k) és a kemény akaratú táncosnő mindennapjainak párhuzama. A fentiekben tán arra is magyarázatot lelünk, hogy – dramaturgiailag igencsak váratlanul – mért egyesül Pásztor Gábor és a balerina meztelen teste. Az *amatőr élet* – a költő – és a *professzionista élet* – a táncosnő – a szerepalakítók személye miatt még inkább konfrontálódik. Csordás Gábor színészként szükségképp amatőr (író- és költő-nemzedéktársaival együtt az is kell legyen a filmen!), Rimóczi Márta valóban táncművész. De arra már nem érkezik felelet, vajon az amatőrök nyomán támadó *káosz*, vagy a professzionisták hagyta *úr* ér-e többet? Az öregember meghal, a táncosnő eladja örökségét és üres szobából távozik. Van ereje kiszakadni a házból. Pásztorék zilált tárgyak és zilált érzelmek között bár, de még várakoznak.

Sokszor háborogva, mégis alapvető rokonszenvvel követem az *Átváltozást*. Amikor mesterkélt az ellesettségek, amikor már nem tartalma a szószaporításnak, hogy csak szószaporítás, amikor fölösleges mellékalakok tévednek a filmbe, amikor önmagukat fitogtatják a bombasztok, káromkodások – eltávolodunk a műtől. Midőn újból fölizzik a jobbára kallódó fiatal értelmiségért érzett felelősség és aggodalom, elfeledkezünk a szokatlanul hosszú időről. Kérdés, hogy a közönség hajlandó lesz-e erre az elfeledkezésre (vagyis megváltja-e a jegyét mindenki, akinek ez a film készült), és sikerül-e majd általánosítani a lényegében tisztán művészi-problematikát. Bármennyire partikulárisnak tetszik is az *Átváltozás* handabandázó fiatal íróival, az alkotásról és a teremtésről való merengésével, olyan gondokat hömpölyget, melyek nemcsak fiatal írók gondoljai. Egy szélesen értett, még fiatal nemzedéké, melyről mostanában már végképp kiderül, mit ér.

Egy régi vers némi időszerűséggel

*Kihagynak ebből abból mondod
sorolod mint a tiz csapást
nincs a neved állószedésben
kibirtál minden kihagyást
nem vagy az örök névsor tagja
na és – az mondd meddig örök
hány évig gilt az arany névsor
gyalúlt deszkán dobol a rög*

*Persze ez csupán moralista
savanyú-szőlő-szóbeszéd
riszálja közben fént a fényben
ünnepelt nő a fenekét
izmai finom ritmusával
seggét riszálja a divat
majd lesz belőle rokkant isten
majd lesz belőle büntudat*

*Ne lesd a névsort nagyon kérlek
egyértelmű légy mint a kés
mint a fémtorgácsoló szerszám
s bonyolult mint a szenvedés
túléled majd elhallgatóid –
nem szabadulsz tőlük soha
két hónap alatt ivarérett
tehát a patkány szapora*

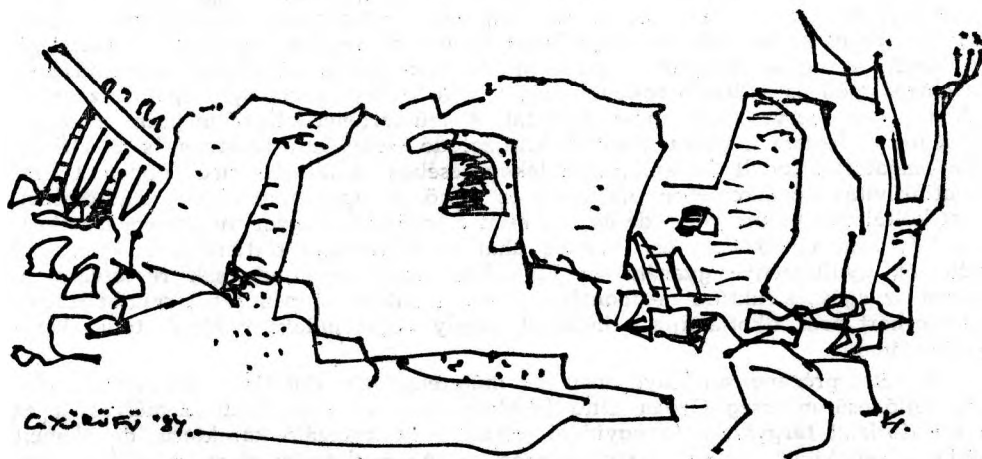
Apafej vigasztaló

*Ítjak biztatnak
apafej nem vagy te olyan öreg még
könnyű nekik –
őzfutásukkal hajnalszemükkel
oly vibrálóan nagylelkűek
mint voltam vala valaha én is*

Magamnak előlegeztem vigaszt?

Mitológia 1949

Sem aranycsillagos kékbársony sátor alatt
sem gipszmáriás oltár gyertyái előtt
sem papnak sem rabbinak –
egy porszagú szobában mondta ki az igent
Budán a Széna tér egy kis hivatalában
V. E. és Dlabola Margit
halandó a halandónak egy pillanat
örökkévaló önkívületében
és aláírta a papírt két tanu is
két alkalmi idegen
sok maligánra hitelesített hitelesítő
miközben Isten tehér keze a fejük fölé úszott
s egy eltévedt felhő is mint menyasszonyi fátyol
s ők elindultak ketten a Városmajor felé
a Nyárelő meggyhabos virágai alatt
és villamos villamost követve részcsöngetéssel
őket üdvözölte a sinek fordulóin
és őnhallgatással hallgattak a kupolák
és ökörfej álarchan jöttek a Fény utcai mészárosok
s egy virágárus bódé teljes készletével
a levegőbe szállt

SZEMLÉLETTÖRTÉNET VERSPRÓZÁBAN

(Orbán Ottó: *Helyzetünk az óceánon*)

Annak, aki figyelemmel kísérte Orbán Ottó költészete alakulását a hetvenes években, első pillantásra nem ígér igazi felfedezésélményt a *Helyzetünk az óceánon*. A gyors tempóban szemlélő napi kritika reakcióin pontosan le is olvashatók ennek a megbecsülő, de inkább csak konstatáló fogadtatásnak a jegyei: mintha pusztán az epikai karakterben, a „versek regényében”, élmény és tematika részleges közegváltásában volna a kötet titka. Magunk ezzel szemben irodalmi eseménynek tartjuk ezt a könyvet, még ha mai líránk „válsághelyzetében” a kijelentésnek netán viszonylagos is az értéke. Orbán lírájának absztrakt tárgyiassága, illetve neoromantikus-metatófikus díszítettséggű alakzatai a hatvanas évtized második felében, de mindennekelőtt a hetvenes években folyamatosan tisztuló, kiegyensúlyozódó szemlélet jegyében kezdtek „klasszicizálódni”. Nem az alapvető alkotói beállítódás változott meg, hiszen a lírai alany itt is a költészetté lényegítés, az alakítás hangsúlyosan irodalmi igényével közelít a tárgyahoz. Legáltalánosabb értelemben továbbra is így kapcsolódva a világot esztétikai fenoménként értelmező költészeti hagyományhoz, a Nyugat líraeszményéhez. A *Helyzetünk az óceánon* ráadásul korábbi prózaversek hordozóerejére támaszkodik, nem tekinthető tehát par excellence új költői műnek. Mégis az, mégpedig könyvként, műegészként új.

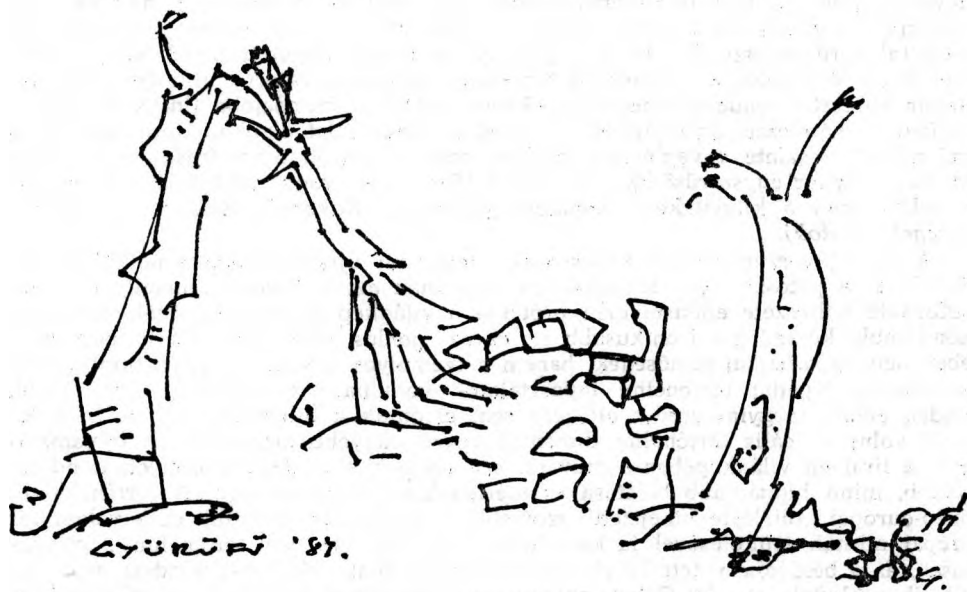
Alkotói szándékra még a szöveg többszöri olvasása nyomán is kockázatos következtetni, így csupán feltételezhető, hogy Orbán azt vette észre jó érzékkel: a műalkotásnak az egyedi esztétikai dimenzió túl is lehetnek önálló struktúráképző funkciói. Az időben egymásra következő alkotások önmaguk történetét is, jelentésüket megformáló történetüket is létrehozzák, folyamatot rajzolnak elő, önmaguk evolúciójának reflexív szerkezetét formálják meg. A „versregény” műfaji megjelölésként nem fed tehát egyebet, mint az Orbán alkotásmódjából egyébként is adódó összefügghetőség közös nevezőit: a szövegek erős metaforikus alakíttatóságát, a konkrét és elvont között villódzó képalkotás formáinak azonos logikáját, a szabadabb recitációt, s a beszédhelyzet, a nézőpont hasonlóságából következő egyneműséget, az előadásmód és a dikció rokonelvűségét. Mindezek a minőségek együtt szavatolják a könyv szervességét, egész mivoltát. A mű történet-jellege mégsem a „regényiségben”, hanem a prózaversekből kirajzolódó szemlélettörténetben és az Orbán-féle magatartásmodell folyamatszerű leképezésében ragadható meg. Éppen a lírai indefinitivitás következtében olvasható ez a könyv úgy, mint lírai családtörténet, mint költői curriculum vitae, de úgy is, mint a legújabb magyar történelem tragikus-ironikus lírai epizódosora, sőt, esetleg akár az egyetemes történelemre vonatkozó reflexiók gyűjteménye gyanánt is. Egyenként azonban mind csak részolvasatok, hiszen az egész struktúra megbontása, „történetesítése” éppen azt a szimbolizációs jelentéskört nem alkotja újra a költővel, amely végső indoka e könyv teljes kompozíciójának.

A kötet prózaverseit lényegében két műteremtő elv alakítja, s mindkettő endogén fejlődésű minőség Orbán Ottó költészetében: az önéletrajzi személyesség és a metaforizált tárgyszerűség egyidejű jelenléte az ironizáló karakterű, de elemeit tekintve rendkívül összetett hanghordozásban. Az önéletrajzi elem, s vele a versbeszéd személyessége különös módon nem az én kiemelését, kitüntetését szolgálja, de nem is az objektivizmus híres Michaud-féle elvére („Az ÉN nem egyéb gyensúlyi helyzetnél”) rimel: ha lehet, a legbensőbb lírai tartalom hordozója ez Orbán-

nál, csaknem azzal a lélektani logikával, amellyel Emil Staiger határozta meg líraiság, belsővé válás és emlékezet (Erinnerung, „Innerlich-Werden”) egybefonódását. Persze, ez a személyesség inkább a jelentéssé emelt emlékkép, epizód lírai hitelességének letéteményese, ugyanakkor, funkciója szerint a szubjektív alanyiség ellensúlya is; mintegy ellenőrzése alá vonja, reflektálja a közvetlen beszédhelyzetet. A tárgyiasság – noha nem változatlan alakban –, kezdetektől egyik különböztető sajátága Orbán Ottó lírájának. Nem az a fenomenologikus tárgyiasság ez, amelyik néhány pályatársánál Tandori példája nyomán uralkodóvá lett. Orbánnál a tárgyiasságban a szimbolizációs tartalom az erősebb, s ez a hatás elsősorban a részletek izolációs, elszigetelő, elvont jelentéskapcsolatokban való megjelenítésére épül. Szinte tökéletes ellentétben a századvég/századforduló líraelveivel, amelyek – a whitmani *Egész*, vagy a baudelairei teljes átértékelés mintájára – épp a kiterjesztő, általános jelképiséghez vonzódtak. „Én nem írok költeményt, ami a részekre vonatkozik” – hirdeti Whitman *A kor bizakodó előhangjában*, Orbán viszont – bármennyire híve is ennek a költészethitű beállítódásnak – más logika felől közelít a vers hivatásához: „Az isteni bennem épp a földszag; ők, akiket faekével és traktorral láttam szántani; meg-megzissen a szálás óceán, és körben a végtelen arc vonatkozási pontjai... fák, a kátyúk az úton, egy suszterbogár... a világ verse a részletekben él.” Orbán lírájában az absztrakt tárgyiasság képletei gyakorta társulnak metaforai képiséggel. Számos kötöttebb formájú verse e kettős alakitottságnak köszönheti az összetett jelentésségész megszületését. Mégis, a prózaverseknél nemegyszer visszájára fordul ugyanez a technika: megesik, hogy a metaforai alakzat pusztán az erőltetett „formulárahozás” példája marad („Rögeszmék színpadán közönyös függöny a halál”), olykor csupán a verbális allegorizmus képzetét kelti („már fött a földfazékban a tüzes leves, a vérük, hogy szerelmükkel sózzák el a sír-ízű időt”), máskor meg a szecesszió díszei ütnek át rajta („Az idő korsója tele a napsütés arany sörével”). Itt már bizonyára a prózavers epikus karaktere, a lírai struktúrával bizonyos feszültséget létesítő történetyszerűség szab szűkebb határokat a metaforai stilizációnak. E rövid prózaversek ugyanis rendre azzal a nem egyszerűen technikai feladattal kerülnek szembe, hogy a portrék, az élesen rögzített képek vagy példázatértvényű történetek a csökkentett terjedelem gyors, egyszerre lírai és epikai áttételein keresztül rendeződjenek üzenetképes esztétikai formációba (ld. *A kék Duna partján*). Orbán ezzel az eljárással – mivel a versmondat alapkaraktere mindvégig lírai marad – szinte a végletekig próbára teszi a szöveg teherbírását, nem csoda hát, hogy olykor egyszerűsödik a struktúra (*Szekéren*), vagy szentenciás-tételes zárlat állítja meg a kibontakozó jelentéssugallatokat (*Rokonok*, *Rekviem*, *Királyok, hercegek, grófok*).

A líra univerzumteremtő képességébe vetett hit újrafogalmazása nélkülözi Orbánnál azt a pátozt, vagy legalábbis a pátoznak azt a formáját, amellyel a századforduló költészete ellensúlyozni próbálta a világkép megrendülésének élményét. Csöndesebb, kétkedőbb, ironikusabb itt ez az igenlés, elsősorban azért, mert ellenében nem metafizikai minőségek, hanem a személyes szférát is érintő tragikus tapasztalatok, éspedig történelmi tapasztalatok vonulnak fel. Orbán költészetének minden elvont tárgyiasság eredet ellenére sem elvontak a dilemmái. Egész lírája leírható volna e reális történelmi dimenzió egyre mélyebb megértésének folyamataként: a lírai én világképében a művészi szó esélyeit a történelmi esélyek mind tagoltabb, mind higgadtabb belátása és mérlegelése határozza meg. A történelemtől közép-európai „túlélésre kiképzett” személyiség logikájába torkollik ez a valamikor európai minták átültetésével is kacérkodó költészet. Ha van történelmi „optimizmus”, az a beszédbe vetett hittel mondható azonosnak. Mármint mindezt nem úgy kell elképzelnünk, mintha Orbán prózaversei szüntelenül valamiféle nagybetűs Történelmet faggatnának, hogy azután a transzparens tételesség formuláit sorakoztasák fel a költői létértelmezés összetevőiként. Ez a belátó, a következtetésekkel számot vetni képes magatartás sokszor nem is a plakatív formákban jelenik meg a maga igazi összetettségében: vannak a kötetnek olyan darabjai, amelyek szinte áttételesen, néha képi közkhelyekkel célozzák meg ezt a skizoid közép-európai értel-

miségi-alkotói szituáltságot. A jellegadó versekben mégis a szöveg nagy jelentésterhelésű megformáltsága, a létértelmezés elvont nyelve fejezi ki leghitelesebben a költő világhoz való viszonyát. Tárgytól, témától, sőt, élményiségtől függetlenül – líra és próza egymásbaépített alakzataitól egészen a versmondat bújtatott, többnyire jambikus lejtéséig. Mint minden jelentékeny lírában, az jószerint itt is másodlagos, *miről* beszél közvetlenül a vers, ha szólamában felismerhető a léthez való viszony centrális szemléleti minősége. Szólhat a vers a gyermekét egy pillanatra magához emelő apáról vagy (némi neoromantikával is akár) a történelem szegényeiről: a legsikerültebb kompozíciók attól a furcsa, rejtett pátoszú, de az érzelmiséget fegyelmező emelkedett iróniától kapják egyéni karakterüket, amely éppen a pontos kidolgozású, összetett modalitás – tehát a tárgyiasított magatartás – nyomatékával tartja fenn a szóművészet egy itt és most lehetséges változatának hitelét. Ha van „leírható”, „megfogható” történet Orbán „versregényében”, az e szemlélet kialakulásának története. A költő prózaversei valóban esetleges kontextusokból, más-más keletkezési feltételek közül léptek át eme új könyv közegébe. De nem a pusztán műfaji hasonlóság okán, hanem mint a tragikumnak tudatában levő, de távlatot remélő életigenlés költészetének „előidejű” emlékezete: „a legfőbb emlékem nem a nyersen fölfalt hús, hanem a pórusaimba beivódó, smaragdragyogású pára, az édes és fullasztó emberi jelenlét.” Orbán Ottó el tudja hitetni az olvasóval, hogy a térség történelmével a hátunk mögött mindez nem is olyan magától értetődő vallomás. Ezért mélyen és igazán közép-európai költő. (Magvető, 1983)

A kancellista ablakából nézve

*Szellemügyeket intézve e romos kancellárián
mind gyakrabban találom magamat a senkitől:
ködülte könyvkupac az íróasztalon,
a géppapíron olvashatatlan szöveg...*

*A fiatalság az éles határvonal,
ahogy a valóságban soha, jó és rossz között;
a kezdőcsapat arcán
a vallásalapítók metsző mosolya,
e kétélű de egyoldalú penge,
mely kettévágja az élet csomóját
s a vér alvadó szirmait jelszóvá préseli:
minél rosszabb, annál jobb! haza vagy halál!*

*Majd ellobban a rumlángos roham,
s a sorskígyó fagyos szél képében sziszeg.*

*Az érett férfikor? Fényes rögeszme:
a tizenhetedik századi Erdély,
kis ütközőállam a valóság s az utópia közt,
S egy gyertyaárnyas zugolyban a Nagy Fejedelem,
barázdált arc, keserű ráncok,
a janicsárszartól bűzlő mező kockáit járva képzeletben,
utánozhatatlan stratégiával
de vesztő állásban és lépéslehetőség nélkül sakkozik.*

KÖNYVEK ÉS ÉJSZAKÁK

– Olvasónapló Fenyő István és Nemeskürty István könyveiről –

Olvasmányaimat többnyire éjszakai sétáink után veszem elő mostanában. Szeretjük az éjszakai várost, mely a szürkén derengő égbolt alatt a gyér hőszállingózásban komor és csaknem szép. Alsó emeleiteit látjuk a házaknak, mert lépteinkre vigyázunk a rossz járdákon, és ilyenkor, a magányos utcán, jobban vonzanak a ritka, kivilágított kirakatok. Így a Fő utca sarki virágüzlete, mely kerteket terít szét kirakataiban, cserepes primulákat, hóvirágok kis csokrait, szalmavirágból font ábrákat, melyek a magokból, száraz növényi részekből, mák tokjából, kukoricacsövekből összeállított, játékos barokk szobrocskákra emlékeztetnek. Az útkeresztezések felett „sárgán villognak” a lámpák, cipészünk üzletének mélyén függöny mögött lámpa ég, és beszélgetésünk hangja kicsalja őt a bolti rács mögé: rövid beszélgetésünk az éjszakában barátságossá változtatja az utcát. Odahaza, az összehúzott függönyök mögött is, az éjszaka térségét érzékelem, az imént látott utcát, nyálkás kövezetével, a sötétben rejtőző folyót, és túlparti nagy teret, láthatatlanná vált bokraival, a gépkocsik lassan körbeforgó lámpáival.

Mostanában irodalomtörténeti műveket olvasok, és Béládi Miklós poszthumusz tanulmánykötetét, mely kritikák gyűjteménye ugyan, de ezek a kritikák már áthajlanak az irodalomtörténetbe, vagy méginkább, az irodalomelméletbe. Fenyő István könyve (*Haza s Emberiség*, Gondolat) a reformkorba visz el, helyesebben, annak kezdetéhez, a magyar romantika megszületéséhez, melynek folyamatai mindig annyira érdekeltek, s melyekkel magam is foglalkoztam. Nemeskürty István az egész magyar irodalom történetét írta meg 1945-ig, (*Diák, írj magyar éneket*, Gondolat). Eközben a magam irodalomtörténeti témámon is gondolkodom: a Világos utáni korszakról szóló könyvemet „hangszerelem át” esszévé s közben nem alakulhatok át egészen olvasóvá. De a nyarat is várom, amikor csak azokkal az elbeszéléseimmel fogok foglalkozni, melyeknek témája egy ideje foglalkoztat. Egyelőre még a megírás környezetét jobban érzékelem, mint magukat a témákat: látom asztalomat a dunaparti ház teraszán, a szőlőlugas és a vadmimózák sűrű csomói felett, és szinte a talpam alatt érzem az utat, egy mondat keresése közben, éjszaka a kertkapuig.

Meg-megmerülni az irodalomtörténetben, vagy tartósan kilépni belőle: valami máig megmaradt abból a vágyakozó kíváncsiságból, mely néhány évtizede irodalomtörténeti munkáimat életrehívta. Akkoriban valósággal áttelepültem egy-egy régi korszakba, és ez az áttelepülés semmiben sem különbözött attól, mely egy regény vagy egy elbeszélés világát zárta körém. Az írói alkotás egy-egy világnak megalkotása is. És a mű minősége e világ megalkotásának intenzitásán múlik. Az író mindig átlép egy másik világba, s néha még menekül is, amikor ezt megteszi, vagy legalábbis szembefordul a

ténylegesen létező világgal. Az írás olyan, mint egy ajtó, melyet bezárunk magunk mögött. Az írói alkotás a semmiből teremt valamit, az irodalomtörténeti munka pedig egy már meglévő anyagból. Amikor kedves irodalmi korszakaimmal kezdtem foglalkozni, (legkedvesebb a Világos utáni két-három évtized volt), azoknak a korszakoknak szereplői és művei úgy vettek körül, mint valamikor, vagy azóta, a regényeim alakjai, környezetei. Volt egy mostoha korszak, amikor mintha még védelmet is nyújtott volna az a távoli idő, melybe áttelepültem, s melyet Arannyal és Eötvössel, Keménnyel és Jókai-val vagy Madáchcsal oszthattam meg. Ők teremtettek körém világot, egy magyar világot, de én is teremthettem őket, amikor sorsukat, akaratukat újra felidéztem. Milyen otthonos világ volt az, mennyire a sajátommá válhatott, és mennyire jólesett belőle minél többet felfedeznem. Igazából csak a művek érdekelték, és a velük érintkező eszmék, az életrajzokra vagy a művelődéstörténetre kevesebb ügyet vetettem.

Fenyő István könyvében épp az tetszik nekem, hogy olyan jól ismeri korszakának emberi és művelődési viszonyait. Az irodalmi életet, a sajtót, a színházat, a cenzurát, a könyvkiadást. Az irodalmi életnek ma sem tudok különösebb fontosságot tulajdonítani, mert azt hiszem, hogy az írók közt alakuló barátságok inkább múlnak véletleneken vagy egyéni hajlamokon, mint eszmék és esztétikai elvek azonosságán. Arany János volt az, aki elsőnek ismerte fel és értette meg a Tragédiát, de amikor Madáchcsal találkozott, akadozott a társalgásuk. Kölcsönös feszélyezetséget csak levelezésükkel tudták feloldani. Mégis, érdeklődéssel tudom követni Fenyő alapos adatait arról, ahogyan korszakának irodalmi barátságai kialakulnak, vagy megszakadnak. Néha úgy érzem, hogy annak az irodalomnak személyes kapcsolatai elsősorban Kazinczyhoz viszonyultak. Kazinczy egyéniségének a vonzó, illetve a taszító erejéről még a művei sem adnak teljes képet. Máig akadnak, akik gyűlölni tudják őt, ami a legjobb bizonyítéka annak, hogy a ma is élő meseterek közé tartozik. Fenyő könyvének talán legjobb részletei kapcsolódnak Kazinczyhoz, holott itt önálló portrét nem is kaphatott, de irodalmi elveivel állandóan jelen van. A könyv szétszórt részleteiben Fenyő újból és újból igazságot tud szolgáltatni Kazinczynak, az ő klasszikai ízlésének, műigényének, irtózásának a magyaroskodó provincializmustól. Kazinczy prózájának tökéletessége magasabb szintet képvisel, mint utódaié, a Jókai előtti, romantikus prózairóké. A prózának olyan nagy művésze, mint Babits, vissza-vissza-nyúl Kazinczyhoz, akinek írói, művészi igazsága nem reked meg egyetlen korszakban, és Fenyő néha talán túlzott jelentőséget tulajdonít annak, hogy Kazinczy klasszikai eszménye a fiatalabb nemzedéknél már divatja múlttá vált. Hiszen a még fiatalabbak, mint Eötvös és társai, siettek igazságot szolgáltatni Kazinczynak. A reformkort sokan azért szeretik annyira, mert az eszmeiség, melyet ma *elkötelezettnek* szoktunk nevezni, oly mélyen áthatotta akkor a legjobbakat. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy az akkori bizakodások és reménységek váltották ki a későbbi meghasonlásokat és pályatöréseket. A reformkor eufóriás eszmeiségét tehát bizonyos óvatossággal kell tudomásul vennünk.

A könyv lelkiismeretesen veszi sorjába a műveket, egyenletes ütemben halad végig egy-egy író alkotásain. A reformkori irodalom folyamatos kommentárává válik ez a könyv, és ezek a magyarázatok, elemzések mentesek a

bőbeszédüségétől, nem fárasztóak, hanem arányosak. Tulajdonképp a széles összképet nyújtó bevezető fejezetek után – ezekben a sajtóról és főleg a cenzúráról tudjuk meg a legérdekesebb adatokat – néhány portréból és pályaképből áll össze az egész kötet. Természetesen a négy legnagyobb portré emelkedik ki, Katonáé, Kisfaludy Károlyé, Kölcseyé és Vörösmartyé. Különös, hogy a kisebb portrék viszonylag értékesebbek és többet nyújtanak: Fáy Andrásé, Szemere Pálé, – ez utóbbit nem lehet csak „literátornak” említenünk: olyan költő volt Szemere, akit érdemes lenne újra felfedezni. A pályaképekben híven rajzolódnak ki a fejlődés drámai fordulói (pl. Kölcseynél a péceli tartózkodás hatása, Kisfaludy Károlynál eltávolodása Kazinczytól stb.) és a fejlődésképek az egyéniség rajzaivá is válnak. A Kölcsey-portréban elgondolkoztatóak a költő közéleti szerepének adatai. Van valami szívszorító abban, ahogyan ez a nagy költő működési terepet keres a vármegye közéletében, aljegyzőséget (!) vállal, tehát elkeveredik egy olyan tömegben, melynek silányságáról Eötvösnek, Petőfinek, Aranyinak, Jókainak csak szatírárt lehetett írniok. Ha magányos volt az udvarházában, úgy csak a közéletben lehetett még magányosabb.

Az egyes művek elemzéseinek már említett érdemei sem feledtetik azonban, hogy egyetlen műnél, a Bánk bánnál a mű méltatására fordított figyelem és terjedelem nem elégít ki bennünket. Behatóbb tárgyalást érdemelt volna a Bánk bán, és ha nem is lett volna szükség a dráma körüli viták ismertetésére, olyan kérdést, mint a tragikumé, nem lett volna szabad megkerülni. Ezért a hiányért nem kárpótolnak a Katona jelentéktelenebb műveinek szentelt lelkiismeretes elemzések.

Ha valóban teljesnek érezzük is a pályaképek többségét, úgy vélhetjük, Vörösmartynál tovább kellett volna időzni az első romantikus elbeszélő költeményeket követő fordultnál. Éreztetni kellett volna, hogy az út, melyre Vörösmarty a Zalán után lépett, nem volt veszélytelen, és ezen az úton jobban eltávolodott a valóságtól, mint valaha is Kölcsey és Kisfaludy. Ez utóbbinak allegóriájára gondolva, a délibábot kergető és végül zátonyra futott hajós sorsa fenyegethette még a Tündérvölgy és a Délsziget Vörösmartyját. Döntő pályafordulatán erről az útról letért, – bár az is bizonyos, hogy utolsó nagy korszakának remekművei nem születhettek volna meg, az egyszer elhagyott út benyomásai és emlékei nélkül. Ha erre a fordulatra gondolunk, úgy a Csongor és Tündét nem csupán a romantika kétségtelen tovább folytatásának, hanem a romantika kritikájának is tekinthetjük. Nem a mű realista elemei hordozzák ezt a kritikát, hanem a költő klasszikus, sztoikus életbölcselete, mely oly nyomatékosan szólalt meg a Merengőben, s melyre e nagy költő legszebb költeményei is tanítanak.

Fenyő István könyvének talán legérdekesebb eszmetörténeti hozadéka: a népiesség értelmének, tartalmának és szerepének gondos, aprólékos feltárása. Érdemes itt felfigyelnünk az irodalomtörténész nézőpontjára, melyet a szerzőn kívül nem igen vettek igénybe. Fenyő egyszerre kéri számon a nemzeti és az európai igényt, mely a reformkor óta mindmáig annyiszor szakadt el egymástól a magyar gondolkodásban. Nemzetiségnek és európaiságnak egységbe kell ömlenie a magyar kultúrában, és ennek az egyensúlynak bármelyik oldalról történő megbontása az egész kultúrára veszélyes. A szerző tehát nem mond le Kazinczy európai igényéről a későbbi nemzedékeknél sem, akik a széphalmi klasszika esztétikáját akár félre is teheték. A népiesség csak úgy ér valamit, ha az európaisággal meg tud férni, és Fenyő ezt az egymással

megférést következetesen számontartja. Meglepő éleslátással ismeri fel mind a népiességeknek, mind az európaiságnak elfajulásait: az egyiknél az áthajlást a provincializmusba, a másiknál az elidegenülés veszélyét. Ilyen összképben a reformkor valóban aranykornak látszik, – vagy csalóka délibábnak inkább? A költészet tündérvölgyi álmának, melyre Világos után keserű felébredés következik?

Bravúros vágta: egyetlen iramban a középkortól a felszabadulásig, pontosan betartott útmenet, szerencsésen vett akadályok, a kifulladás látható jelei nélkül. Ezzel a gyönyörködtető látvánnyal szolgál Nemeskürty István magyar irodalomtörténete, mely körülményes címére (*Diák, írd magyar éneket*) egész ütemével rácafol. Évszázadoknak nemcsak az irodalmát, hanem a történelmét és a művelődéstörténetét foglalja tömör summába ez a könyv, és nemcsak a nagy eseményeket, hanem az apró részleteket is, például azt, hogy Clemenceau menyje csallóközi magyar lány volt, akit vízimérnök fia magyarországi munkái közben ismert meg. Fontos az ilyen adat? Stendhal szerint a részletek a legfontosabbak. Tehát az ilyen apróságok felelnek a nagy egész hiteléért. Nemeskürty könyvének az értesültsége is lebilincselő, mert ezzel tartja ébren az olvasó érdeklődését. Ám a kivételes teljesítmény láttán ez az érdeklődés kajánsággá is válik, az olvasó rajta akarja kapni a szerzőt legkisebb tévedésein. Kevés ilyen örömmel szolgál Nemeskürty könyve: például olyasmivel, hogy Arany János nem az akadémiai bérházban lakott, mint ő említi, hanem a mai Tudós Klub helyiségeiben, melyeket valamikor rövid ideig Keresztury Dezső bírt lakásául és ő még azt az ablakmélyedést is megmutathatja, melyben utolsót lélegzett Arany. Rajtakapni a szerzőt, hogy a Brunswickékat meglátogató Beethovent Martonvásár helyett Kismartonba küldi, ahol csak Haydn üres házát találná, és magyar királyok mellszobraival az Esterházy kastélyt: ennél több tévedést ne találjunk magyar irodalomtörténetben!

Mi a módszere Nemeskürtynek, mellyel eléri lebilincselő teljesítményét? Mert ez a könyv úgy olvastatja magát, mint egy riport, melynek minden fordulata lebilincsel. Felületességen, a nehézségek megkerülésén is szeretnők rajtakapni a szerzőt, de azt kell látnunk, hogy az irodalomtörténetírás homályos zugairól sem feledkezik meg, s az 1870-es évtized fiatal és félbemaradt költőpályáit éppúgy nem mellőzi, mint Pázmány korának protestáns hitvitázó írásait. Módszerének titka: a montázs, monumentális montázs, méltatások helyett idézetek, melyeket szűkszavú elemzés köt össze, magának az írónak bemutatása saját szövegei által, az értékelés pedig a legjobb szakvélemények idézésével. Ez utóbbiak nemcsak a méltatott írónak, hanem a méltatónak a korát és az egyéni szemléletét is érzékeltetik. Mikszáthot pontosan lehet jellemezni Schöpflin Aladár idézésével is, Jókairól pedig Péterfy nem árul el annyit, mint önmagáról. Kompiláció mindez? Semmiképp sem! A szerző a maga ízlései és ítélete szerint célzatosan válogatja ki a montázs darabjait és ettől az egész könyv változatosabbá, élénkebbé válik.

A tárgyalt anyag maga segít Nemeskürtynek feladata megoldásában. Berzsenyi öt jól megválasztott sorával érzékeltetni lehet azt, amit egy hosszabb elemzés feleannyira sem tudna érzékeltetni. A verselemzések mai divatja annyira elriaszt az elemzéstől, hogy már eleve kedvet ad az elemzés helyett – a vers olvasására. Modern poétikai módszereink így szolgálják a

versolvasást, és nem tehetünk szemrehányást Nemeskürtynek, amiért ezekhez a módszerekhez sohasem folyamodik. Nemeskürty könyve ilymódon bevezetőül szolgálhat egy „szakmaibb” irodalomtörténethez, és én mégis azt kívánom, hogy magához az irodalomhoz, a régi és az új szerzők olvasásához szolgáljon bevezetőül, – étvágygerjesztőül.

Egy irodalomtörténet minőségét a szerző értéktételei döntenek el. Nemeskürtynek jó ízlése van, értékelései többnyire helytállóak. Több köze van a művek közéleti mondanivalójához, mint poétikai és esztétikai sajátosságaihoz. Ezért van az, hogy Mikszáthot kimondatlanul bár, de észrevehetően többre becsüli Jókainál, mégpedig ama helyek miatt, ahol Mikszáth a publicisztikába áthajlik. Jókai volt annyira társadalomkritikus, mint Mikszáth, csak hogy Mikszáthénál korábbi korszak kritikus volt, mely nem volt még olyan végsőkéig érett, mint Mikszáthé. Mikszáth elég gyakran érzelmes, (gondoljunk a Szent Péter esernyőjére). – Jókai csaknem mindig költői. Amit Krúdy-nál szeret Nemeskürty, azt szeretnie kellene Jókainál is. Az is szemmel látható, hogy Vajda Jánost többre tartja Arany-nál, és Vajda ugyan nagy költő volt, de sem a formában nem éri utol Aranyt, sem pedig egy olyan költőiségnek a kimunkálásában, mely a huszadik századot készíti már elő, s melynek előkészítését a Toldi szerelmében és az Arisztofanész-fordítások nyelvezetében is fel lehet ismerni. Persze, Vajda volt a közéletibb, Arany azonban a bonyolultabb, nehezebben megközelíthető költő, még olyankor is, amikor egyszerűnek látszott. Ugyanakkor Nemeskürty jó szemmel fedez fel kevésbé méltatott, de fontos műveket: felismeri Tömörkény értékét, valósággal újra felfedezi Harsányi Kálmán Kristálynézőit. Viszont Kemény Zsigmond művei közül talán a címe miatt (a legszebb regénycím a magyar irodalomban) emeli ki a Ködképek a kedély láthatárát, holott a Rajongók, az európai történelmi realizmus egyik legtokéletesebb alkotása, külön írás annál, de még a Zord idő darabos krónikája is külön. Igaza van, amikor úgy látja, hogy Justh Zsigmond írásművészete visszalépés az előtte járt nemzedék, Asbóth János és Toldy István írásművészetéhez képest. (Mindkettőjükéről tömör és együttérző portrét nyújt az „Apákról és fiúkról” szóló fejezetben.) Arra is rátapint, hogy a fiatal Herczeg művei közül az Andor és András a legjobb regény, másrészt viszont többet érdemelt volna Ambrus Zoltán Midas királya, melyet ugyan leront a második rész, amikor elveti az epikus formát. Az Új Időket nem nevezném „körültekintő gonddal” szerkesztett hetilapnak: a neobarokk Magyarország illúzióiról és nyomasztó kisszerűségéről levelezési rovata többet árul el, mint szépirodalmi anyaga. Nemeskürty elfogulatlanságát külön ki kell emelni: nincsenek előítéletei, tehát nem riad vissza gróf Károlyi Imre könyvének idézésétől, megdicsérésétől sem. Sajnálatos, hogy nem értékeli azt a kivételes kultúrát és magas szellemiséget, amit Péterfynél a „tanáros” minősítés jelent: tulajdonképpen Babits előtt ő az első „nem tanáros” gimnáziumi tanár. Azt sem hinném, hogy Eötvös Károly A nagy per miatt érdemel figyelmet. Ennél a könyvnél, melyet inkább ügyvédként, mint íróként írt, külön a Deák Ferenc élete, a gróf Károlyi Gábor feljegyzései, de ragyogó anekdotái miatt a Balatoni utazás is. Amíg anekdotázik, addig elbájol és lebilincsel Eötvös Károly, de tüstént elromlik, mihelyt elbeszélésbe fog.

Nemeskürty korszakokat mutat be, igen szemléletesen és hitelesen: több kötet lexikon adatai sűrűsödnek össze tényközléseiben, anélkül, hogy valaha is lexikonszerűvé válnék. A korszakokra helyezett hangsúly következményeit vonja le, amikor a nagy írókat nem egyöntetű pályaképekben, hanem kor-

szakonként újrakezdődő pályatöredékeiben mutatja be. Ez a megoldás az igényesebb és az újszerűbb, ehhez azonban a folyamatosság intenzívebb érzékeltetésére lett volna szükség. Amikor Aranyt és Babitsot részekre kényszerül szabdalni, a bemutatott korszakot tulajdonképpen nem gazdagítja, hanem szegényíti, mint egy folytatásos regény, melynek heteken át maradnak ki a folytatásai. Egyébként korszakai közül legkevésbé a két világháború közti korszak panorámájában tud rendet teremteni; itt mintha lankadna a mind- eddig oly bravúros iram, de az is lehet, hogy Nemeskürtynek legmélyebb köze a régi irodalomhoz van, amiről az első kötet pompás portréi, Zrínyiről, Gyöngyösiről és Pázmányról ugyancsak tanúskodnak.

Nagy és méltó tett volt ennek a könyvnek a megírása, és az irodalom- történész, aki tudományát sem szereti kevésbé mint az irodalmat, szeretni fogja Nemeskürty István könyvét is, melyben a tudomány éppúgy nem korlátozza az irodalmat, miként az irodalom sem a tudományt.

A RÉSZVÉT VERSE

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: HALOTTI BESZÉD

*Látjátok feleim, egyszerre meghalt
és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt.
Ismertük őt. Nem volt nagy és kiváló,
csak szív, a mi szívünkhöz közel álló.
De nincs már.
Akár a föld.
Jaj, összedőlt
a kincstár.*

*Okuljatok mindannyian e példán.
Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.*

*Nézzétek e főt, ez összeomló,
kedves szemet. Nézzétek, itt e kéz,
mely a kimondhatatlan ködbe vész
kővé meredve,
mint egy ereklýe,
s rá ékirással van karcolva ritka,
egyetlen életének ősi titka.*

*Akárki is volt ő, de fény, de hő volt.
Mindenki tudta és hirdette: ő volt.
Ahogy szerette ezt vagy azt az ételt,
s szólt ajka, melyet mostan lepecsételt
a csönd, s ahogy zengett fülünkbe hangja,
mint vízbe süllyedt templomok harangja
a mélybe lenn, s ahogy azt mondta nemrég:
„Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék”,
vagy bort ivott és boldogan meredt a
kezében égő, olcsó cigaretta
füstjére, és futott, telefonált,
és szötte álmát, mint színes fonált:
a homlokán feltündökölt a jegy,
hogy milliók közt az egyetlenegy.*

*Keresheted őt, nem leled, hiába,
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
a múltba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem.*

*Többé soha
nem gyűl ki halvány-furcsa mosolya.
Szegény a forgandó, tündér szerencse,
hogy e csodát újólag megteremtse.*

*Édes barátaim, olyan ez éppen,
mint az az ember ottan a mesében.
Az élet egyszer csak órája gondolt,
mi meg mesélni kezdtünk róla: „Hol volt...”,
majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt,
s mi ezt meséljük róla sirva: „Nem volt...”
Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra,
mint önmagának dermedt-néma szobra.
Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer.
Hol volt, hol nem volt a világon egyszer.*

Egy régi értelmezés

Az irodalom általában, mint az individualitás, a személyiségetika versét tartja számon ezt a *Pesti Napló* 1933. április 16-i számában közölt költeményt; úgy, mint ami az ember egyszerűségére, megismételhetetlenségére, értékére int, arra, hogy minden egyes egy zárt külön entitás: vele egy világ vész. „*Ilyen az ember. Egyedüli példány*” – könyvelődik el, mint a költemény kulcssora. S az ezen való meghatódottságban véli meglegelni ez a szemlélet a művészi szépség eszmei forrását, a katarzis kiváltót. Annak idején azonban – a negyvenes években, a Kosztolányi-házban, akkori vitázó éjszakáinkon – mi másképp magyaráztuk. Nem az egyéniségre, az én pótolhatatlanságára való rácsodálkozást véltük lényegesnek benne, de a részvétetikát; az ember-sajnálatot. A magunk akkori, szellemtörténeten iskolázott, művészi-művelődéstörténeti analógiákkal élő jellemzősmódjában, mint „dosztojevszkij-es” műről beszéltünk a versről. Oly Dosztojevszkij-képek villantak fel bennünk vele kapcsolatban, mint a *Feljegyzések a holtak házából* egyik jelenete, mikor is egy végsőkéig megalázott embert maga előtt látva megjegyzi valaki: ennek is volt anyja. Vagy Karamazov Mitya figurája jutott az eszünkbe, midőn az örült, örvendező, mulató éjszaka után, annak hajnalán, zsandárok között a kocsin fent ülve, már letartóztatottan, rácsodálkozik az emberi létezés tragikus voltára, egy síró gyermekhangra, s kiszakad belőle a céltalan kérdés: miért sir a gyermek. Legfőképp pedig a *Bűn és bűnhődés* sokat idézett, híres jelenete merül fel bennünk, ahogy Raszkolnyikov ott térdepel Szonja ágya mellett: leborul az emberiség szenvedése előtt. Az emberlét tragikumát, az értékpusztulás szót hozzánk a *Halotti beszéd*-ből, a meghatódottság a közös embersorson, az embertestvériség.

Talán az is belejátszott a befogadói visszhang ily alakulásába, hogy Urbán Ernőnek volt ez kedves verse akkor közöttünk. Élete mélypontján, az Aggtelki utca egy szűk albérletében, éjjeli csehókban, kallódó figurák, eltévedt életek, csavargók közt élve, ő értelmezte így ezt a költeményt. Önmaga tragédiáját vitte be a műbe: az emberi szándékok s a megvalósult élet fájó ellentét, a reménytelenségben érzett testvériség érzést, az önsajnálatot. Azt a csöndes kérést: bocsássuk meg egymásnak, hogy emberek vagyunk.

Az első befogadói élmény messzeható voltát, mélységét jelezve, ma – más értelmezéseket tudva, ismerve is – még mindig ez a hajdani, Urbán-féle

magyarázat él tovább bennem. A részvétetika költeménye elsősorban számomra a *Halotti beszéd*. Három kölcsönhatásban s egyben hierarchikus viszonyban álló strukturális szintje van innen tekintve számomra a versnek. Két melléktémát egy főtéma fog egybe. Az egyik melléktéma: *az emberlét érték*, erre felel a másik: *ez az érték pusztulásra ítélt*. S mint főtéma fölcseng – ebből a kettős felismerésből felnövevő s a vers egészét áthatva – az emberi szolidaritástudat, önmagunk sorsán, az ember sorsán a meghatódottság, azaz: a *részvét*.

Az emberlét: érték

Az emberlét érték: ezt volt hivatva jelezni kiélező helyzetben – a halál fénytörésében – megjelentetett hős. Hisz mint Osvát halálakor Kosztolányi írta: „Nincs teremtmény, bármily jelentéktelen is, aki ne válnék jelentőssé végső perceiben”. Jelentőssé vált így a *Halotti beszéd* szerepeltetettje is, noha hangsúlyozottan antihősként ábrázolódott. A mindennapiság szférájában – evés, ivás, cigarettázás, telefonálás stb. közben; oly emberként, akinek – mint Hankiss János rámutatott erre – a vers szerint szinte egyetlen jó tulajdonsága sem volt, a „küzdve tört a jobbra” kitételt lehet elkönyvelni csupán ilyenként. Egyébként azonban a jellegtelenben, az átlagban veszett el. Tizenkettő belőle éppen egy tucatot tett ki.

Mintha csak a *Neue Sachlichkeit* regényeinek semmit mondó hőse vagy a Kosztolányi-novellák kisémbere lépett volna be a költészet fénykörébe a *Halotti beszéd*-ben. Az elbeszélések és a karcolatok hűvös, distanciateremtő iróniája is ott érződött némileg az ábrázolásban. Egy normál sirbeszédben szinte sértés lett volna, ha azt jegyzi meg a szónok csupán az elhunytól, hogy olcsó cigarettákat szívott, szerette a sajtót, ebédhez bort ivott, sokat telefonált és „édes fiacskám”-nak hívta feleségét. Az eltúlzott köznapiság nem pusztán az átlagjellegét húzta alá, de mint a túlzás annyiszor, egyben az iróniának is eszköze volt. Bizonyos fölénnel nézte a narrátor a vers kis ügyködő, lóto-futó hősét. Oly krokiversekbe illő mesterkélt, játékos rímekkel kacskintott le rá, mint például *hő volt-ő volt, meredt a-cigaretta, telefonált-fonált*. Villant a csendes gúny. De ugyanakkor érvényesült a költészetnek az epikáétól eltérő műfaji természete is: a jövőirányultság, a lehetőségre koncentrálo beállítottság. Átpoétizálódott az emberi szürkeség. A novellák „szürke glóriájából” inkább csak a glória érződött, mellékessé vált a szürke szín. Jellegteleniségében s ironizáltságában is szimbólummá magasodott a hős: az ember jelképévé.

Lehet, hogy pusztán véletlenből, de a Hofmannsthal-tól újjáélesztett hajdani misztériumjáték- illetve moralitáshősnek, az *Everyman*-nek, a *Jedermann*-nak, *Akárkinek* a nevével volt aposztrófálva egyhelyt a *Halotti beszéd*-ben is a versi hős. „*Akárki is volt*” – hangzott róla a szó. Véletlenszerűségében is poétikai adalékként lehet elkönyvelni ezt az egybeesést. Éppúgy mint a hofmannsthal-i *Jedermann*, azt volt hivatva érzékelteni a maga hangsúlyozott köznapiságával a *Halotti beszéd* „akárkije” is, hogy nem egy kivételes emberről, de általában az emberről van szó. Nem egy személyiség, de – a scheler-i kategóriával szólva – az általános személy, az ember, mint olyan, jelenítődött meg. Mondandót közölt ez a különbségtéves.

Hiszen egy kivételes lény esetében egy percig sem lehetett kétséges a veszteség. Ahogy Jules Renard halálakor a fiatal Kosztolányi írta: „Valami mélyen tragikus van egy igazi író halálában. Nemcsak egy ember halt meg,

hanem még valami. Egy kedély aludt ki, egy sajátosan egyéni látás veszett el, egy világ szűnt meg örökre, mindörökre. Nincs mód pótolni. Az író egy univerzum, és Jules Renard is az volt... ha ez az ember egyszer lecsukja a szemét, vége a művészetének is, és az örökkévalóság határtalan messzeségében soha-soha se születik hozzá hasonló". Mint elsőként Kiss Ferenc felfigyelt erre: a *Halotti beszéd* gondolatai tűntek fel ebben a nekrológesszében majd negyedszázaddal a vers megírása előtt. De épp az által, hogy a közben felgyúlt tapasztalatok okán nem egy kivételes lénnel, de egy „akárkivel”, egy antihőssel kötődtek össze ezek a gondolatok, mélyült, gazdagodott az eszmei jelentés. Kiélezetten szuggerálódott a hősválasztáson át a megélt igazság: nemcsak a különös tehetséggel megáldott egyén, de általában az ember, az ember, mint olyan, az egyes személy érték. Ahogy egyik prózai cikkében írta a költő: „Mutassanak nekem egy átlagembert. Ilyenek pusztán távolból, elméletben vannak. Közélel és valóságban minden ember kivétel és csoda”. Egy ember se pusztán „valaki”, „Minden ember király”. S az volt a *Halotti beszéd* „akárki”-je is: szürkeségében is kivételes lény. Az európai kultúra nagy öröksége éltette a verset: az emberi méltóság tudata; annak a tudata, hogy az ember öncél, önmagában érték.

A kivételességet, a személyiség rangját érzékeltették már egymagukban a verset átható kizárólagos fogalmazások: „*Mindenki tudta és hirdette: ő volt*”; „*akárki megszülethet már, csak ő nem*”; „*homlokán feltündökölt a jegy, – hogy milliók közt az egyetlenegy*”. A nagy számok poétikája érvényesült. Kitágították ezek a szemléleti s a gondolati tért. A nemmindennapiság szférájába, ünnepi szintre emelt a jellemzés. Mintha csak saját kedves tételét akarta volna bizonyítani Kosztolányi: „A valóságnak is megvan a maga tündériessége”. „Áttündérierített” egy hétköznapi lényt. Éppúgy mint Joyce *Ulysses*ében, Eliot *Atokföldjében*, nemcsak a triviálisban, de egyben a csodában, a mítosz szintjén élt a versi hős. Két szinten játszódtott végig a költemény.

Már maga a stílus tanúskodott erről: a hangsúlyozott köznapisággal feleselt a végig jelenlevő mesei és biblikus színezés. Érvényesült a Kosztolányira oly igen jellemző – Karinthytól észrevett – „lóugrásszerű” ábrázolásmód: „két lépés – egyenes lépés – a logika irányában; egy ugrás oldalt, a képzelet felé”. Még a rimelésben is ott tükröződött ez. Rosszallta például Babits a hangsúlyos helyen – zárásban – levő *vegyszer-egyszer* rímpárt. Arról beszélve, hogy Kosztolányinak még „legszebb verseit is olykor elrontják a rimek” – ezt hozta példának. A pátosz nem értette az ironizált pátoszt, a Kosztolányi-féle ünnepit s triviálist keverő tartást. Nem vette így észre mily kifejező erő volt a kifogásolt rimben. Kiélezően, sűrítve jelezte, amit sugallt az egész ábrázolt emberkép: köznapiság és kivételesség együttlétezését.

A kivételességről – a *csodáról*, a *feltündöklő jegyről* – hozott hírt a térs időkezelés is: a kitágult tér s a kitágult idő. *Fokföldről*, *Ázsiáról*, *nagy időről*, *ősi titokról*, *múltról*, *gazdag jövőről* beszélt a költemény. S főleg érzékeltette az ünnepieséget a nagy számú, műalkotásokra való hasonlatbeli és képi utalás. *Kincstár*, *ereklye*, *szobor*, *ékirás*, *templom* idéződött. Sugallódott mindezen keresztül: az ember legyen „akárki”, még oly köznap, jelentéktelen, még oly antihős is: mindig remekmű. Azzá teszi (legalábbis a vers sajátos költői definíciója szerint) egyrészt pótolhatatlansága: individualitása, másrészt pedig a benne rejlő élet: a vitalitása.

Az esztéta modernség ars poeticájának elkötelezettje volt mindig Kosztolányi. S mint az őst jelentő művészi mozgalomnak, a preraffaelitáknak, Ruskinnak, Morrisnak útja mutatta: a modern ipari tömegtermelésnek uniformizáló, jellegtelenségbe süllyesztő világa ellen tiltakozva bontakozott ki ez a művészi áramlat. Hozzátartozott egyfajta romantikus antikapitalizmus, az elgépiesedő, technikauralta világgal való szembeszegülés. Legfőbb értéké lett az *individualitás*.

A modern kor egyik legnagyobb problémájának érezte Kosztolányi már rögtön a világháború élménye nyomán, hogy eltűnt „a múlt pazar énkultusza, az a csodálatos számtan, mely szerint két embernél mindig több az egy”. „Ha majd egyszer lajstromba vesszük, hogy mit veszítettünk a háborúban – írta – ... akkor a veszteséglistán első helyre kerül ez a rövid és becses szó: én”. Ahogy másutt megfogalmazta: a háborúban „az első hősi halott az *egyénség* volt. Az emberek figyelmé elterelődött arról, hogy mit gondol és mit érez az *egy ember*”. A művészetet úgy fogta fel mint vétőmondást ez ellen az eltömegesítő, elsekélyesítő, énmegszüntető tendencia ellen. A modern költőnek „egyetlen kicse – ahogyan írta – az egyénisége lett, az, hogy teljesen különbözik másoktól”. „Különbözöm, tehát vagyok” – ez jelentette számára az új descartes-i szót.

Antropológiájában így természetszerűen az európai gondolatnak az a vonulata állt közel hozzá, mely nem az általánost, az énefletti eszmét, a kollektivitást, a nembeliséget, hanem az egyest, magát a személyt érezte fontosnak, s kinek számára nem a szolgálat, de az önmegvalósítás volt a legfőbb cél. Éppúgy mint Montaigne, az emberiséget „utópiáival”, „napállamaival”, forradalmaival, háborúellenességével, szociális programjaival, megváltás-hiteivel együtt semmibe se vette. Egyetlen dolgot értékelt csupán: a reális embert, az egyéni létezőt. Ahogy barátja, Karinthy Frigyes írta róla halála után: „az Egyén Öfelsége bátor, igaz katonája volt”.

Ez a személyiségközpontú etika tükröződött a *Halotti beszédben* is. A személyiség önészlelésének, önértékűségének, önkultuszának költeménye volt ez. Az ember érték, mert – a vers szavaival szólva – „egyedüli példány”. Már egymagában a narrátori hozzáállás tanúskodott erről. A szokvány nekrológ arról beszél mindig, amit az egyes a világnak, a társadalomnak, nemzetnek, családnak s más kis és nagy közösségeknek jelentett. Innen ered többnyire a sajátos, érzelmes nekrológlíra. A Kosztolányi-versben minderről szinte célzás sem esett. Pusztán a halotról volt szó, a magányos énről, az egyedi személyről. *Egyedüli, ritka, egyetlen, egyetlenegy* – fogalmazódott meg szinonimák révén is a hangsúlyozott individualitás. Hol rímszerkezetbe, hol pedig enjambementba kerültek be ezek a szavak, illetve a velük kapcsolatos szintagmák. A rím és az enjambement kiemelő, hangsúlyadó funkciója érvényesült. Beveste a befogadói tudatba az egyedüliség súlyát, fontosságát, a személyiségetika bevett értékrendjét.

De mélyre véste azt a művészi leírás sajátossága is. Nem közvetlenül, hanem közvetve – elhatárolással jellemzett többnyire a versi narrátor. Negatív meghatározást adott a pozitív helyett. „*Nem élt belőle több*”, „*a nagy időn se lesz hozzá hasonló*”, „*nem leled, hiába*” stb. – hangzott. A többitől, a mástól való elhatárolódást szuggerált már egymagában is ez a fajta – litoteszekkel történő – jellemzés. Szuggerálta az egyediséget. S ezt hozta hírül a leírásnak egy másik jellegzetessége is: az érzékletesség.

Az egyik legfőbb esztétikai érték volt Kosztolányi számára általában is a művészi empirizmus: a kis konkrétságokban való gazdagság, az érzékletesség. Mint Illés Endre figyelte rá: még tanulmányait is ez határozta meg: „a »kancsal emlékezés« érzéki élményei”, a taine-i „kis tények” halmozódtak bennük. A *Halotti beszéd*ben azonban a szokottnál is felfokozottabban jelentkezett ez a sajátság. Színekdokhikus volt a leírás: a részleteken át látszott az egész. Szinte nagyító alá helyeződött ezzel a másság, az egyedüliség. Az egyén elvont idézése helyett a kis részleteket: a *főt*, a *szemet*, a *kezet*, a *hangot*, majd a külső szokásokat (*evés, ivás, cigarettázás, stb.*) végül pedig a belső, lelki ismérveket (*álmot, mosolyt*) vette sorra a költemény. S nemcsak a litoteszszerű körülírás, nemcsak az érzékletesség: az egyedüliség hangsúlyozója volt a leírásnak egy oly jellegzetessége is, mint a fokozás-szerűség. A kevésbé fontostól – a külső testi jegyeiktől – haladt a leírás az igazán lényeges, a belső, szellemi-lelki ismérvek felé: a *főtől*, a *kéztől* a *halvány-furcsa mosoly* irányába. Mind teljesebben mutatott fel a vers egy egyedül álló, külön emberi lényt.

Az egyedüliség, az egyszerűség, a megismételhetetlenség hangsúlyozódott a *Halotti beszéd*ben, mint legfőbb személyiségérték. Az, hogy minden ember egy kis univerzum. Ez tette *csodává* a vers főszereplőjét. Ez volt a *jegy*, mely köznapisága, antihős volta ellenére is a kiválasztottak – a megjegyzettek közé sorozta. De az individualitás, az egyszerűség mellett volt egy másik értékjelzője is: a *vitalitás*, maga az életény.

A bergson-i filozófia mechanizmus ellenessége s általában az életfilozófia jegyében fejlődött az esztéta modernség. Az elgépiesedés ellen tiltakozva nemcsak az uniformizálódás, a jellegtelenné válás jelentett számára veszélyt, de a merevvé, elidegenedetté, pusztá tárgygyá válás, az élettelenység. Az igelendő értékek sorába bekerült így a *Halotti beszéd*be, mint minden holtat, gépit, élettelen tagadó ismérv: a vitalitás is. A személyiségközpontú világképekre oly igen jellemzőn önmagában, belső tartalmától függetlenül érték lett az élet, a pusztá létezés. Igaz: el sem hangzott a versben ez a szó, hogy *élet*. De a jellegzetes – ösztönösen is behaviourista – a konkrét, testin keresztül történő Kosztolányi-féle jellemzés mégis elsősorban erről tudósított. A megjelenítő mozzanatok belső logikáját keresve a vitalitás szuggerálódott, mint értékhordozó.

Jó szemmel figyelt fel rá Kiss Ferenc: Kosztolányi számára mindig a schopenhauer-i szemlélődő élet, az esztéta élet volt eszmény, itt mégis a sűrű-forgó, ügyködő életet jelenítette meg. Csupa mozgást jelentő ige társult a felidézett főhős alakjához: *szeretett, szólt, mondott, evett, ivott, meredt* a cigarettafüstre, *futott, telefonált, szötte* álmát. A vitalitás szuggerálásának igénye magyarázta ezt az egyberendelést. Hiszen az élet és így a személy lényegét mindig is a mozgás, a cselekvés adja. Minden személyiségfilozófia tanúskodik erről. Elég utalni a fichte-i *Tathandlung* avagy a scheler-i *Aktzentrum* gondolatára. Az életet érzékeltetőn a *Halotti beszéd*ben is a mozgás volt a főhős. Ezt egészítette ki, tette teljessé a *de* nyomatékosító kötőszóval hangsúlyozott *fény s hő*. „Akárki is volt ő, de fény, de hő volt” – hangzott. A *hő* minden életnek lényegi ismérve. Felidéződtek az ezt tápláló, a vegetatív létezést érzékeltető mozzanatok: a sajtevés, az ivás, az ételszeretet. S megjelentek a *fényt*, a csak az emberi életre jellemző vonást, a lelket, a tudatot szuggeráló jegyek: a *kedves szem*, a *zengő hang*, a *feltündöklő halvány-furcsa mosoly*, a *küzde törés a jobbra*. Hangsúlyozódott (a veszteség súlyát érzékeltetve) az élet ténye maga, mint lényegi érték.

Kosztolányi írt róla egyszer, hogy a művészet „önccsalás”, „tudatos ön-ámitás”: elfogadtat olyasmit is, amit a józan ész egymagában sosem fogadna el. A *Halotti beszéd*ben is ott élt ez a sajátos káprázat. Értékké, pozitívummá varázsolta a mű, ami valójában csak negáció volt, pusztá nemet mondás. Hiszen ha valaki az élet felől nézte a vers központi hősét, inkább szatíra-tárgynak ítélte volna s nem ódai hősnek, annyira az átlagot, már-már a nyárspolgárt testesítette meg. Nem volt más értéke csak az individualitás és a vitalitás, azaz: olyasmi, mi önmagában semmiképpen sem kitűnő dolog, hisz minden élő – fű, fa, virág, rovar – rendelkezik vele. Csak egy viszonylatban – a halttal, a merevvel, az élettellel szemben lehetett az érték; mint pusztá tagadás. Varázslat történt: egyént minősítő értékke változott a vegetatív létezés pusztá, üres ténnye. De épp ezen a „káprázaton”, értékke változtatáson át jelenítődött meg kivételes erővel az embersors lényege: a sorsszerű elmúlás. Alig néhány szó hangzott el a versben a halálról, mégis (nem utolsósorban az értékteremtés adta kielezés folytán) mint egyik központi motívum magasodott az fel. Feleselt egymással a vers egészén át a kétfajta létige, a *van* és a *nincs*. Szuggerálódott a mű „önccsalásán” át, hogy a *van* csodája, az élő személyiség a *nincs* ürességével, az értelmetlennel, a halállal szemben élt. Ez volt a lényege.

A Kosztolányi életmű egyik alapvonulatát, szinte-szinte már érzelmi bázisát jelentette ez a felismerés. Szükségszerűen alakult ez így az istenhitet s vele a túlvilági transzcendencia reményét elvesztő huszadik századi ember esetében, s ott is kiváltképp azoknál, akik személyiségközpontú világgal éltek. A társadalomban, emberi nemben gondolkodó élet (mint például Ady pályája mutatta) túl tudott emelkedni a vég kérdésein. Túlelte rajtuk a nembeliség elve; annak a tudata, hogy ami az egyénben értékes és jó, tovább él az az emberi egészben. Létezik az emberi történelem, így egy evilági transzcendencia: névtelenül, személytelen bár, de létezik egy halál utáni lét; a József Attilai képet idézve: a csepp a folyóban soha el nem vész. A személyiségközpontú szemléletnek azonban nem volt ily élménye. Az ember lényegének az individualitást, a mindenkitől különbözést véve, törvényszerűen feloldhatatlan tragédiának tűnt az egyéni vég. Nem őrizte itt semmi sem az embert, legföljebb (mint a *Halotti beszéd* befejezésében) az átmeneti, tűnő emlékezés. Nem volt emberiség. Az ily tudat számára, mint végleges megsemmisülés jelent meg a halál. Megfellebbezhetetlen, katarzis nélküli tragédiaként.

Igy volt ez Kosztolányi esetében is. Senki sem írt irodalmunkban annyi halálverset, mint ő. Igaz: Adyt is mélyen foglalkoztatta ez a probléma. De csak a szubjektív, anarchisztikus lázadás – az érzelmi forradalmiság – időszakában, a társadalmi forradalmiság verseinek megjelenése előtt. Kosztolányi azonban végigkísérte egész életén. Mint Rónay György rámutatott erre: *álarc-halál-arc* – ez volt az egyik legjellegzetesebb Kosztolányi-rím. Életműve tanúskodott róla, milyen szorosan egybetartozott személyiségközpontú látás és a halál gondolata. A „bölcső és koporsó” közé, az egyéni sorsba bezárt, a nembeliséghez át nem lépő élet alapérzése jelent meg benne: a létabszurditásé. „Nem, az élet nem ésszerű folyamat” – hangoztatta Kosztolányi többször. A modern költő egyik legfőbb ismérvének vélte, hogy – amint írta – „minden sorában a létezés egész tragikumát keresi”. A *Halotti beszéd*nek is ez jelentette nemcsak címbe kiemelten, de tartalmilag is egyik

lényegi vonulatát. Megjelenítődött a halálnak a ténye, s rajta keresztül a nihil érzete, a reménytelenség.

Nemcsak a már címmel is jelzett választott vershelyzet s rögtön a nyitásban megnevezett halál („... *egyszerre meghalt*”), de a tragédiát érzékeltette számos más versi elem is. Arról hozot hírt a külső megformálás: a benne ott ható *raposzódikusság*. A jambuszok laza kezelésében, a pirrichiuszokkal, spondeuszokkal, ciklikus anapesztusokkal s anaklaziszokkal érzékeltett szaggatottságában éppúgy megmutatkozott ez, mint például a fordított, zökkentő ekhórimékben (László Zsigmond műszavával: illúziós rímekben): *ételt – lepecsételt, hangja – harangja*, avagy a sorkezelés 3–11 szótag közt ugráló szabálytalanságában s nem utolsósorban a rövid sorok poétikájában. Kiáltásszerűen közvetítették ezek a történt tragédiát. „*De nincs már*”, „*Akár a föld*”, „*Jaj, összedőlt*”, „*kővé meredve*”, „*Többé soha*” – hangzott ily verssori kiemelésekben.

A tragédiára utaltak a sorjázó katasztrófaképek. *Összedőlt a kincstár, összeomlott a szem; egy vízbe süllyedt templom* képe rémlett fel s *rázuhan* a hősré a *mázsás, szörnyű mennybolt*. Mint a katasztrófák esetében mindig, a váratlanság volt úr. Megsokasodtak a hirtelen történést jelző határozók: *egyszerre, egyszer csak* estek meg a dolgok. A tragédiáról tudósított a versre jellemző időkezelés is: élesen nyílt fel az időszakadék. Váltogatta egymást a jelen és a múlt. A folytonos szembesítés poétikai hangsúlyt adott a törtétneknek, a *voltnak*, a *sodró időnek*. Nem véletlenül ismétlődött nyolcszor is a *volt*, mégpedig négyszer külön nyomatékkal: rímbe került. Egyszer önrimként, kétszer pedig monoton négyes rímláncba helyezve. A szóban rejlő hangulati erő, az apodiktikus lezáró jelleg maradéktalanul felszabadult. A múlt s a jelen mellett – az időképzetet kiteljesítőn – feltűnt (s minden esetben tagadással együtt) a jövő képe is: „a múltba sem és a gazdag jövőben” „a nagy időn se lesz hozzá hasonló” – hangzott. Megsokasodtak az időhatározók (*egyszerre, már, nemrég, többé, soha, egyszer* stb.). Érezette mindez az idő fontosságát, annak tragédiát okozó, *sodró erejét*.

A történt katasztrófa tartalmát konkretizálva, irányát jelzőn felelt egymással értékelítettség és értékelvesztés. Ennek jeleként az életre jellemző állapottal, a mozgással szemben halálhoz illő szituáció – mozdulatlanság lett uralkodó. Feltűnt az elidegenedett, a dologszerű lét. Holt anyagként – *akár a föld, kővé meredve, dermedt néma szoborként, lepecsételten* – puszta tárggyá váltan létezett az egyén. S nemcsak a tárggyá váláson, az élettelen-ségen, a dologszerűségen át, de közvetlenül is – mind morálisan, mind intellektuálisan – megfogalmazódott az értékelvesztés. Morálisan nézve erkölcsellenes tett volt a beköszöntő vég. Ha az élő *küzdve tört a jobbra*, a halott (egy utóbb a József Attila-i *Kései siratóban* is kísértő képet előzve) *csaló* volt: „... *itt hagyott minket magunkra. Megcsalt*” – ahogy a vers írta. Csődöt mondott itt az etikai mellett az intellektuális érték is: az ész, a megismerés. A *kimondhatatlan ködbe*, az ésszerűtlenbe veszett bele a holt. „*Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer*” – hangzott róla a szó. Minden emberi cselekvés – érzés, gondolat, tudomány – tehetetlen volt. S végül az értékelvesztést, az értékhiányt kiteljesítve a *nihil* rémlett fel. Megsokasodtak a tagadó elemek: a *nincs*, a *nem*, a *sem*, a *se*, a *soha*, a fosztóképzős jelzők. Feltűnően nagy 7,2%-nyi volt az arányuk a vers szavai között. Szétáradt hangulatuk a költemény egészén. Érzékeltetődött a semmi uralma, a teljes értékelvesztés. Kibontakozott a történt tragédia lényegi tartalma: az értékesből

az értéktelenbe, a *vanból*, a *nincsbe* zuhanás. Az emberlét érték tételére rácsapott az ellengondolat: minden emberi érték hiábavaló. S e fölött az ellentétpár fölött a kettőt egybefogva megjelent a mű központi motívuma: szétáradt a részvét.

A megoldás: a részvét

Nem a személyiség értékességének tudata, s nem is a reménytelenség, a tragédiaérzet, de a kettő együttesétől kiváltott érzés: a *részvét* volt a *Halotti beszéd* központi szervező elve; a részvét, ez az oly igen jellemző Kosztolányi-vonás, ez az álcázott közösségi érzés: a halálban adott embertestvériség. Ahogy egyik 1929-es prózai cikkében megfogalmazta a költő: „Hirdetni is kell a hitemet, mely múltó életemmel egyre erősödik bennem, az irgalmat, a gyöngédséget, a részvétet, mely összefűz minden társammal, akár jó, akár rossz, akár fekete bőrű, akár fehér. Hirdetni kell a szent közösséget, melyet a természet alkotott meg, azt a magas hazafiságot, mely magába ölel minden teremtményt, bárhogyan is nevezzék, minden lélegzőt, minden élő, aki egy napon erre a világra született, és egy napon nyomtalanul el fog tűnni, mint mi.” Ennek a mélyen emberi krédónak volt művészi hírhozója, egybe-sűrítője a *Halotti beszéd*.

Tisztázatlan még, hogy honnan került be ez a gondolat, a részvét hitvallása a Kosztolányi-műbe, hogy lett az annak egyik legfontosabb érzelmi összetevője. Az irgalmasságot oly fontosnak tekintő katolikus-keresztény neveltetésnek valószínűleg éppúgy szerepe volt ebben, mint a schopenhauer-i filozófiának, s a nem utolsósorban azon keresztül megismert buddhista tanoknak. Schopenhauerrel együtt felfedezte ugyanis ezt a filozófiát is. Ugyanannak az 1904 augusztusi levélnek a szomszédságában melyben arról írt, hogy Schopenhauer az, „kit most mindennél nagyobbra tartok”, szól már a buddhizmus iránti érdeklődéséről is. Közli barátjával, Babitscsal a vágyát: „Szeretném Buddha életének legendáit... egy könyvben megírni”. Élete végéig vonzotta ez a vallás, talán nem utolsósorban azért is, mert központi helyen állt benne a részvétgondolat; annak hirdetése, hogy nem lehetséges maradéktalan boldogság addig az egyén számára, míg egyetlenegy szenvedő is van a világon.

Közrejátszhatott a részvétetika felnövekedésében a század eleji orosz hatás is, a Dosztojevszkij-kultusz, kiváltképp pedig a Csehov vonzalom. Nem mellőzhető – mint Rónay László rámutatott erre – az expresszionista líra kisugárzása sem. Hisz centrális motívumot jelentett abban a részvét igénye. Oly cikluscímeket tartalmazott például a reprezentatív Pinthus-féle antológia, mint *Erweckung des Herzens*, *Liebe den Menschen*. S ezen belül is kiváltképp ösztönző lehetett – mint elsőként Tóth Árpád felfigyelt erre – a Franz Werfel hatás. „Lírájának fő motívuma a részvét, mindenkivel, aki él, részvét, együttérzés, jóság” – írta Kosztolányi már 1913-ban Werfelről. S szükséges számbavenni azokat a személyes, emberi szájakat is, melyek az unanimitás oly képviselőihez kötötték az írókat, mint Jules Romains, Duhamel. Hankiss János még a *Halotti beszéd* mögött is ott érezte Jules Romains 1911-es kisregényének, a *Mort de quelqu'unnek* ihlető hatását. A téma hasonló volt: közösséggé váltak egy közönyös bérház lakói egy haláleset nyomán. Végül, de nem utolsósorban közrejátszhatott a részvétgondolat kiteljesedésében a század végi, század eleji hazai részvétdivat is. Bródy Sándortól, Thury Zoltántól kezdve Juhász Gyulán s Szép Ernőn át a *Tanításokat* író

fiatal József Attiláig (nem is beszélve a Földi Mihály-féle sikerírókról) jellegzetes motívumként húzódott végig ekkor ez az irodalmunkon. Szép Ernő 1928-as *Jó szó* című kötetéről írva például mintha saját művészetét is jellemezte volna Kosztolányi: „Csupa... kis semmiségből, egyszerre, észrevétlenül, kirakódik valami nagy élmény, mindnyájunk gyarlósága, testvérisége.”

Közvetíthette Kosztolányihoz a részvétetikát a filozófia és az irodalom számos alkotása. De legföljebb mint felszabadító, tudatosító, bátorító élmények játszottak ezek szerepet. Nem filológiai-történeti, de sokkal inkább analogikus-tipológiai volt a kapcsolódás: egyirányba vitt – nem közvetlen hatás, de az alkatrokonság és az azonos kor. Már-már szükségszerűen el kellett jutnia a részvétgondolathoz a huszadik század első évtizedeiben egy oly emberi alkatnak, melyre jellemző volt a nagy érzékenység, s így az emberi nyomorúság mély átérzése is, de melyhez ugyanakkor nem a forradalmiság, a változtatni tudás, hanem a tehetetlenség érzete tartozott hozzá.

Az emberi szenvedés megrázó erejű dokumentumaival kérdezett ez a kor. Ugyanakkor azonban – legalábbis a személyiségközpontú világkép jegyében gondolkodó élet – nyomasztón érezte az emberi cselekvés problematikusságát, a dezillúziót is. „Mert valljuk be – jegyezte fel egyhelyt Kosztolányi – a háború és a forradalom megvénített mindnyájunkat, fanyarrá és okossá tett, olyan közel hozott bennünket a dolgok mivoltához és keserű gyökeréhez, mint még soha”. Ez a nihilérzethez közelítő dezillúzió céltalanul láttatott immár minden tettet. Nem maradt más emberi mozdulat csak a közös tragédiatudatból jövő együttérzés. Nem véletlen, hogy épp a háború alatt szakadtak ki a költőből először oly a *Halotti beszéd* előző sorok: „Akárki is volt, ember volt, lélek volt, egy testvérünk” – írta egy baleset kapcsán. Megjelent a részvét, a szociális helyett ez az etikai kiút.

Schopenhauer a részvétről beszélve azt emelte ki, hogy saját szenvedésére ismerte az egyes a másik fájdalmában a lényeket érzi meg: a közös ember-sorsot, a vak akarattól vezetett világba való vetettséget. A lények látása pedig felülemelkedést, megtisztulást hoz, kiszakadást az esetlegesből, az akaratfogságból. A részvét épp azért volt alapvető morális érzés a bölcseletében, mert hozzátartozott egyrészt a *másik* tudata, a közösségi jelleg, másrészt pedig a *lények* értése, a felülemelkedés. Ezen a két vonáson – a *másiktudaton*, az így értelmezett *közösségi jellegen* s a *felülemelkedésen* – át konkrétizálódott a részvét érzése Kosztolányinál is.

A részvétetika összetevői: közösségi érzés és felülemelkedés

József Attila hangoztatta először az individualistának, asszociálisnak hírlt Kosztolányiról, hogy „költészetének vannak szociális elemei”. S ő határozta meg ezek sajátos jellegét is: „ezek azonban – írta róluk – láthatóan egy társadalmon kívüli, azaz hogy a társadalmi elvbe belehelyezkedni nem tudó, ösztönös társiasságból fakadnak. Tud együtt érezni szenvedőkkel, szenvedőn természeti és nem társadalmi szenvedőt értve, nem is embert, hanem zoológiailag felfogott emberi lényt, ki az operáló kés alá fekszik”. Elválasztotta József Attila a tudatos és az ösztönös „társiasságot”; azt a fajta közösségi érzést, amely az emberben a társadalmi lényt látja elsődlegesnek s azt, amely a természetit; „a zoológiailag felfogott emberi lényt”. Aki elsődlegesen erre az utóbbira figyel, lehetetlennek érzi, hogy ki lehessen szakadni valaha is az embert befogó nyomorúságból, hogy javítani le-

hessen az emberi sorson. Éppen ezért céltalannak vél minden cselekvést. A tudatos társiassággal, az emberben a társadalmi, a nembeli lényt látó s így az emberi sorsot a történelem, a politikán át formálni kívánó szemlélettel szemben nem adhatott mást ez a fajta látás az embernek vigaszként csupán a részvétet, a csöndes együttérzést.

A tudatossal, a cselekvővel szemben tehetetlen s spontán közösségi érzés volt az így létrejött lelki tartalom, de mégis közösségi érzés. Ha nem is az együttes cselekvés, de a közös elszenvedés formájában ott hatott benne az embertestvériség. „Minden értelmes és jó embernek háborún, fajtán, valláson túl lévő egyformaságát” vélte Kosztolányi a részvét lényegének. *Ars poeticát* diktált ez számára: „Én azt hiszem – írta – a művészetnek csak az a célja, hogy részvétet keltsen bennünk. Meg akarja velünk értetni mindig önző emberekkel, hogy mások is élnek rajtunk kívül”. Képesít ez arra – ahogyan írta –, hogy kikapcsoljuk „életünkéből a célra törő mohó akaratot”. Megéreztetette ez a közös embersorsot, a nonszensz világban az érték elvesztést. „A halál az egyetlen múzsa – írta egyik cikkében Kosztolányi Dezső – ... Mérték, amely nélkül hamisan mérünk. És fájdalom, amely nélkül hamisan érzünk. Általa találjuk meg helyünket a világban és egymás között. Gondolj arra, hogy száz év múlva, mi lesz itten, ezen a helyen és künn az utcán, a lakásodban, tenélküled, tinélkületed, minélkülünk, hogy micsoda arcok emelkednek majd a nap felé és nézik az eget, s akkor hirtelen megérted, hogy minden hazugságon túl ez az a testvériség, mely összeforraszthat bennünket”. Ez az érzés adta végső soron a *Halotti beszéd* belső pátoszáat is. Az egy halottnak szóló gyász közösségi érzéssé: az embersors egészének szóló meghatottsággá vált. Versformáló elv lett a megérezett tragédiával szemben felnövő szolidaritástudat, testvériségérzés.

Erre utalt már egymagában a címmel, a *halotti beszéd* kiemelésével is jelzett vershelyzet. Egy temetési szertartást jelenített az meg, s egy feltételezett gyászoló gyülekezetet. Hangsúlyossá tette ez a szituáció a sajátos, József Attilától „társadalmon kívüli, ösztönös társiasságnak” nevezett közösségi érzést. Mert a szociális jellegű közösségtudattól eltérően sosem valamely nagyobb közösségnek – emberiségnek, nemzetnek, osztálynak – szólt ez, de mindig az egyesnek, a másiknak, a másik embernek. A *másik* volt ennek a paradox, asszociális, individualista közösségérzetnek a kulcskategóriája. S egy gyászszertartás kiemelten a halál felkiáltó jelével ellátva ezt a *másikat* jelenítette meg. Egy emberről volt szó, de ez az egy mégis közösségteremtő erővé változott: az emberközösség jelképévé lett. A gyászszertartást végző én, a vers narrátora ezt a közösségtudatot szólaltatta meg. Az egyénről, a másikról, a halotról beszélve általában az emberről szólt. „Ilyen az ember” – hangzott a szava. Felsejlett a halál árnyékában a közös embersors. Felnőtt az emberi szolidaritás kötő tudata. S ez szabta meg a közlésformát is: a megszólításos előadásmód ennek volt tükré.

Nem véletlen, hogy épp az utolsó kötetben, a részvét motívumát középontba állító *Számadásban* sokasodott meg Kosztolányinál a versmonológ helyett a megszólításos verstípus. Igaz: egy közvetlenségre törő lírai alkat mindig is hajlott e felé, de csak ebben a záró gyűjteményben lett ez jellegmegadó. A másik ember nyomatékosabb jelenlétét tükrözte ez vissza: a mind mélyebben ható testvériségérzést. S ezt tükrözte a választott grammatikai forma is: a hangsúlyos többes szám, annál is inkább, mert nemcsak a kifelé forduló *ti*, de az azonosító, egybeolvasztó *mi* is megjelent. A közösségi jel-

legre utalt az általános alany különböző formáinak a szerepeltetése. A máshoz beszélés érzékeltetődött ezen keresztül is. Közösséget jelzett nem pusztán a maga többes számával, de jelentésbeli melegségével is a direkt aposztrófé: a beillesztett *feleim* és *édes barátaim* megszólítás. Mint Tandori Dezső felfigyelt erre: feloldódott „a mi tömegünkben itt a beszélő”, „önmagát is megkülönböztethetlenné teszi – tőlünk”. „Gyászmenetté”, szerves közösséggé vált egy sokaság.

A közösségi tudat hírhozója volt a verset átható, jellemző, poétikai sajátosság: a rájátszások, az allúziók sokasága is. Már a címmel s az első sor hangütésével, finom pasztiséval megidéződött az első összefüggő magyar nyelvemlék, a *Halotti beszéd*, ez a nemzeti tudatban történeti szerepe folytán hangsúlyozottan közösségi asszociációkat keltő nyelvi alkotás. A *Halotti beszéd* mellett (mint elsőként Hankiss János rámutatott erre) a közösségi gondolatot idézőn oly művekre figyelhető meg rájátszás a versben, mint Faludi György költeménye, *Fortuna szekerén*, mint Berzsenyi verse, *A magyarokhoz*, mint Goethe *Faustja* s hozzá lehet illeszteni még ehhez a sorhoz a Hauptmann-tól is feldolgozott, ónémet mondát, az Usedom szigetbeli elsüllyedt harangról s Hofmannsthal *Jedermann* című drámáját is. Ezek az allúziók is jelezték: nem egy emberről volt itt csupán szó, de az embersorsról. Beke-rült a rájátszásokon át a költemény asszociációs mezejébe a testvériségtudat, a közösségi érzés.

A részvétetika hírhozója volt a verset átható közösségi jelleg: az én a sajátjának ismerte fel a másik szenvedését, mint összembari sorsot könyvelte el az érzett tragédiát. S ezzel egyben kiküzdötte az objektív nézőpontot is: a távlatot adó, lelki fegyelmet. Nem véletlenül tekintette Arisztotelesz *Poétikája* a katarzisz, a belső szellemi felülemelkedés szerves részének a részvétet. Fölébe emelt a tragédiának annak tudása, hogy emberlétünk tartozéka valamely végzet s nem pusztán egyéni sors.

Katarzisdónak, megtisztítónak vélte a halált Kosztolányi is. Ahogy az egyik cikkében írta: „Mindent ehhez az utolsó mozzanathoz kell viszonyítani. A jóság, emberiség nem rejtély, hanem a tiszta értelem műve. Aki zsugori, irigy, aljas, az buta. Az rossz üzletet kötött. Az főkönyveiből kifejtette azt a két nagyon fontos szorzó zérót, mely születését megelőzi és halálát követi. Annak egyszerűen nincs szemmértéke”. A helyes „szemmértéket”, a szubjektivitást, az énbe zártságot semlegesítő objektív látást – a felülemelkedést adta meg a halál a *Halotti beszéd*ben is. Éppúgy mint a közösségiesség, ez határozta meg a művészi formálás nemegy elemét.

A választott narrátor, a halotti beszédet mondó hős már egymagában jelezte ezt a felüllétet. A vigasztalás a gyászbeszédmondók hagyományos tisztje. Hozzá tartozik ehhez a szerephez már önmagában a beidegzett képi húzás révén is a felülemelkedés. S még inkább hangsúlyossá tette ezt a funkciót a felszólító módokkal élő, didaktikus beszéd („*Látjátok...*”; „*Okuljatok...*”; „*Nézzétek...*”). Felülemelkedést jelzett a vershelyzet is. A gyászszertartás – ünnep. Kiemelkedik ilyenkor az én a mindennapi létből. Számos apró gondja eljelenkéntelenedik. Saját önzése fölébe kerül. A szubjektív helyett az objektív lesz úr: az embersorsot méri fel a szem. A vers szavával: *okulni* kell ilyenkor a példán. Nem elfeledkezni az egyik legfontosabbról, az elmúlás tényéről. Szükségszerű ily alkalmakkor a csak egyéni életből kiszállás: a felülemelkedés.

Nemcsak a hős és a situáció: a kiküzdött felüllét, a meghaladott szub-

jektivitás hírhozója volt a nyelvi alakítás számos mozzanata is. Így például a tömör, tényközlő, tárgyias mondatok nagy száma, a jelenetező, konkrét, érzékletes képek sokasága, s nem utolsósorban az erős gondolati jelleg, melyet a sajátos, kosztolányis – egy-egy gondolati egység köré szerveződő kötetlen sor-, szótagszámú – strófaszerkezet éppúgy érzékeltetett, mint a szentenciózusság, gnómius fogalmazás.

Az érzelmi-indulati távolságörzés, a brecht-i értelemben vett elidegenedés – a felülemelkedés – hírhozója volt az akart, hangsúlyos köznapi nyelvkezelés is. Igaz: számos lehetséges funkciója volt ennek a sajtról, borról, cigarettafüstről stb. beszélő, már-már triviálisba hajló stílusalakításnak. Ahogy a kuruc költészetről szólva Kosztolányi megfogalmazta: „a fakóság pompája... az őszinteség pompája, a szegénység és a szenvedés pompája, a hűség pompája” egyaránt lehetett ez. Mindegyik esetben hozzátartozott azonban ehhez a stilisztikumhoz mint lényegi ismérv: az antiretorikusság, az antiérzelmesség. Ezért érezte fontosnak Kosztolányi, – miképp a *Hamlet* nagy monológjáról elmélkedve írta – hogy még akkor is, ha „a szöveg gyászos tárgyról szól s a legmagasabb szenvedély légkörében mozog”, jelen kell hogy legyen a köznapiság, „a stílus humora”, – amint ő nevezte, mert enélkül „nincs emberiség és életszerűség”. Ő mestere volt ennek. Közvetlen és egyszerű tudott lenni, nem érzelem-, de érzélgősségmentes. Nemcsak embert jellemzett, de felülemelkedő, gondolkodó érzelmé alakította át a *Halotti beszéd*ben is a halál miatt érzett döbbenetet a felsorakoztatott, nagy számú, nyelvi köznapiság. S ugyanebbe az irányba hatott a felkiáltó jelek elmaradása is: e nélkül szóltak a különféle felszólító és felkiáltó értékű mondatok. (Pl.: „*De nincs már*”; „*Jaj, összedőlt – a kincstár*”; „*Okuljatok mindannyian e példán*” stb.). Sugallódott a köznapi, keresetlen beszéd – Rónay László találó szavával –: „*parlando hangon*” át a felülemelkedő objektív attitűd. Ezt erősítette a legősibb, legtermészetesebb rímtípusnak, a páros rímnek egyszerűsége, nyugtató zenéje is, s a rímelési fölény, a bravúrosság ezen az elcsépelet rímtípuson belül. Oly mássalhangzós asszonánc jelent meg a műben, mint *föld-dőlt*, oly virtuóz mozaikrímek sorakoztak rendre, mint *itt e kéz – ködbe vész, jövőben – ő nem*, választékos ekhórim csengett: *kiváló – álló*, toldott rím tűnt fel: *hő volt – ő volt* stb. A felülemelkedés, a kiküzdött objektivitás érzékeltetője volt a nagyszámú hasonlat. Majd minden hetedik sorra esett belőlük egy. S helytáll a hegel-i funkciójelzés: a metafora szubjektivitásával szemben objektivitástudatot hord magában a hasonlat, az ismétlődő *mint*. Jelzi ennek jelenléte, hogy van mihez mérni, van külső valóság, az egyéni kívüli objektív létezés.

Testvériségtudatot és felülemelkedést s ilyképpen nem kétségbeesést, de részvétet sugallt a megélt tragédiában is a *Halotti beszéd*. Ennek az érzésnek volt sűrített egybefogója a költemény befejezésében kibomló, jellegzetes tónus: a mesei színezés. A *mese, mesél* szó ismétlődött, feltűnt a *hol volt, hol nem volt* ez a jellegzetes mesei formula, mesei hössé változott az elhunyt. A mesében mint műnemben rejlő, átpoétizáló, közösségiesítő, nyugtató hatás a versbe nyomult. Amit a közösségi jelleg s a felülemelkedés végig érzékeltetett, kiteljesítette azt a záró mesei hangszerelés.

Hisz a csoda s a fantasztikum a mese két lényegi összetevője. S erre a szintre került fel a művészi stilizálás révén az egész emberi sors. Olybá tűnt az, mint ami csodaként lebegett egy fantasztikus, kiismerhetetlen, nonszensz világ fölött; nihilbe vetetten mégis értéként. Nem a tragédia döbbenete

maradt hátra így a halálélmény, az értékpusztulás megérzése nyomán, de a „hol volt, hol nem volt” szép szomorúsága; meghatódottság az embersors mesei jellege, mesei szépsége, fájdalmas, gyönyörű valószínűtlensége fölött. Mélyre vésődött, mint kísérő érzés, ami a választott témához, a temetésélményhez egyébként is mindig hozzátartozik: az elrövedés az emberlét tragikus, gyönyörű különösségén. Megjelent a vigasztalanban is vigasztaló nem-beli önsajnálát, azaz: a részvét.

Egy képzelt párbeszéd

1974 őszén egy szép napfényes szeptemberi napon értesültem róla, hogy Urbán Ernő meghalt. Lent dolgozott egyedül, családját fent hagyva Pesten, balatonfüredi házukban, a már kiürült őszi Balatonon, az ottani magányban. Három nap múlva figyeltek fel a szomszédok reá, hogy nem mozdul a ház. Három napig körülfogta a csend, az utolsó magány.

Milyen lehetett halál előtti szomorúsága?

Hangos, magabiztos beszédmódja, nagy széles mozdulatai mögött – fiatalkori emlékek okán – lehet, hogy én ismertem csupán sebezhetőségét, érzékenységét, én ismertem csak az önmészítő embert. Tudtam, mennyi keserűséget, hiányérzetet, meg nem valósultságot hordott magában. Nézem a műveit a könyvespolcomon. Majd egy rekesznytit tesznek ki, de a vágyott, akart nagy mű nincsen közöttük: nem váltotta valóra azt, amit akart. Az ő kedves versét a *Halotti beszédet* mormolom magamban. S a vers sorain át mint valaha régen hallom ismét önmagát mentő, önigazoló magyarázatát. (Az esszé is megengedheti magának olykor az ilyen formabontást, a képzelt párbeszédet a távoli baráttal, a belső történés ábrázolását.)

– Tudod, Pista, miért szép ez a vers? Az *ego te absolvero* hangzik ott benne, a görög *hilaskesthai*: a kiengesztelődés, a végső megbocsátás. Nézd, ha a versben szereplő figurát szemügyre veszed, nem találsz benne szinte semmi rokonszenvest. Sőt: ha élne, jogosan gúnyolnánk. Ellenszenves az, ahogy odafordul öntelt fölényével a feleségéhez: „Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék”. Ellenszenves az ételig, italig, cigarettáig terjedő szellemi lát-határ. A vers azonban nem innen szemléli, nem az élet felől, de a halál jegyében. S megváltozik ebből a perspektívából nézve a versi hős alakja. El-törpül egyszerre, ami hiba benne. Felnő a szeretet iránta: a részvét, az irgalom, a megbocsátni tudás. Megbocsát a vers a maga kis nyárspolgári hősének, s fölébe rakja a szürke glóriát. Nem valami külön érdeméért, hanem egyszerűen azért, mert ember. Mert mint mindnyájan, szembenáll folyvást a legyőzhetetlennel, a lehetetlennel, az üres végtelennel. Meg kell bocsátani így neki – s magunknak tökéletlenségünket, gyengeségeinket, felemásságunkat. Meg kell tudni bocsátanunk egymásnak az embervoltunkat. Ezt mondja ez a vers. Feiment bennünket. Sugallja, hozza az abszurd tudatát s a hozzá illő tartást: a megértő türelmet, a hasonlóságérzést, a tudomásulvételét embervoltunknak.

Vele vitázom-e az évek távolából vagy pusztán magammal?

– De, Ernő, nem ment-e fel ez a lírai bölcselet egyben minden hitványságot, minden gyengeséget s igénytelenséget önmagunkkal és másokkal szemben? Igaz valamikor ezzel áltattuk magunkat. Abszurdnak véve a világot szavaltuk a *Halotti beszédet*, s igazoltuk, védtük elengedett, abszurd életünket. De azóta – épp az értelmetlenség ellen tiltakozva – marxistákká lettünk. Meggyőződésünk lett, hogy: ember, ez a szó büszkén hangzik, s hogy

az ember nem a halállal szemben álló, tragédiára ítélt kreatúra csupán, nem kafka-i hős, de – mint Szophoklész mondta – mindennél csodálatosabb: birtoka a valóságot megismerő ész s a változtató tett. Nem adhatja fel hát a nagy igényt, nem adhatja fel soha önmagát. Kötelez az emberi méltóság: a teljességetika és a cselekvésakarás.

– Igen, mint nembeli lényeket – érkezik gyorsan a heves viszontválasz. – De nem követsz-e el hibát, ha a nembeli én mellett nem veszed számba a másik énünket: a természeti embert, az egyedi embert, aki mindig önmaga vágyai, igényei s vélt lehetőségei alatt botladozik, marad? Hisz itt van minden emberi életnek nehezen megoldható belső feszültsége: az emberi egész, a nem vágyait, céljait hordjuk magunkban, de csak a saját behatárolt szűk életünket élhetjük le. Nemcsak mint az emberiség tagjai létezzünk, de mint egyének is, nemcsak mint a nembeli lényeket magunkba sűrítő személyiségek, de mint halállal, szenvedéssel, egy külön élet külön terhével megvert egyéni létezők. Ne feledd: az ember léte, személye nem oldható fel sosem teljesen a társadalmiságban. Csak a lényeg bennünk a nembeliségünk, de nem teljes tartalmunk. Hiába gúnyolódasz, hogy a társadalmiságot lehántva csak a majom marad, de mit csináljunk, ha ez a „majom” ott reszket, fél, szenved, vágyódik, kínlódik állandóan bennünk. S elválaszthatatlanul össze van ez szöve a társadalmi énnel. Annak nem egy gondolata, nem egy mozdulata csak őt igazolja, neki ad érveket, felnöveli bennünk a nembeli ember-től elválaszthatatlanul az egyedi embert is. Nem lehetsz igazságtalan ehhez az egyeshez. Szüksége van ennek a *Halotti beszédben* ott ható individuális közösségérzésre, óvásra, szeretetre, megértő részvételre, azaz: emberségre. Az ötvenes éveknek nem utolsósorban talán ez volt az egyik legnagyobb hibája, hogy ezt nem vette számba. A nembeli ember, a társadalmi személyiség s a holnap nevében zárójelbe tette a külön embersorsot, az egyedi embert. „Privatizálásként” vagy „partikuláris énként” emlegette csupán. Holott nem lett volna szabad, hogy elfelejtsük József Attila egyik gondolatát. Kétfajta nyomás alól vélte felszabadítandónak ő a maga korában az emberiséget. A gazdasági kizsákmányolás mellett óvott a személyiségfenyegetettség, az ő terminológiájában – a „szeretethiány” veszélyeitől is. Ahogyan írta: „a meg nem bocsátás bűnében is szenved az emberiség”. S az új szocialista társadalmat sürgetve oly társadalmat akart, melyben nemcsak az elosztás más – igazságosabb, de amely egyben emberségesebb is, „melyben – ahogy írta – az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak”. Talán ezért is vonzódott minden világnézeti ellentétén túl Kosztolányihoz. Ott érezte benne azt az alkotót, aki ugyan hajlott arra, hogy eljelentéktelenítse a szociális kérdést, de átérezte az egyén problémáit: a „szeretethiányt”. S ez is valós emberi szükséglet. Nem volt igazunk, mikor mint újdonsült marxisták amellet érveltünk, hogy bírálva, karikírozón kell eljátszani az *Éjjeli menedékhelyben* Luka alakját. Kell Luka mozdulata, kell a vigasztalás. Mert van tehetetlen, kényszerű állapot; olyan pillanat, mikor (ha nem akarsz rideg s közönyös maradni) nem lehetséges más segítő gesztus csupán a József Attilától oly sokat idézett jó szó; a részvétel; a passzív tett. Olvasni kell hát a *Halotti beszédet*. Elősegíti ez, hogy a messzire nézés mellett, ne szűnjék meg soha a közelre nézés se, hogy az elvekre néző igényesség mellett ne halványodjék el az oly igen szükséges emberi erény: a másik iránti megértés, türelem, hogy – József Attila szavaival szólva –: „megbocsátásra képesek és alkalmasak legyenek az emberek”.

FÖLDRAJZ ÉS TÁRSADALOM

Enyedi György tanulmánykötetéről

„Senkinek sem jutna eszébe tagadni a társadalmi fejlődés idődimenzióját, történetiségét; annál nehezebb meggyőzni az elméleti közgazdászokat vagy a gazdasági döntéshozókat a gazdaság térdimenziójáról” – írja Enyedi György *Gazdaságpolitika és területi fejlődés* című tanulmányában. „Pedig a társadalom konkrét fizikai térben létezik, tevékenységének minden mozzanata térben is megjelenik.” De erre a térbeli megjelenésre többnyire csak akkor figyelünk fel, ha figyelmeztet rá valamilyen szélsőséges jelenség vagy éppen botrány: egy kiáltó elmaradottság leleplezése, egy falu kihalása, nemzeti kincseink (területek vagy épületek) veszélyeztetettsége, új városok avatása, autósztádák átadása, s újabban mind gyakrabban valami látványos környezetszennyezés. Végh Antal emlékeztetés penészleki híradásától a legutóbbi halpusztulásig eltelt időben szinte szemünk láttára alakult át az ország egész gazdasági és társadalmi geográfiája, de erről a hatalmas változásról inkább csak általánosságban és elvontan vettünk tudomást. Pedig a társadalom „működését a termelőerők meghatározott földrajzi elosztása, az ország egyes régiói közötti szakadatlan népeség-, termék-, energia- és információáramlás jellemzi. A regionális fejlődés a társadalom mindennapos tevékenységének *térbeli dimenziója*, amelyben – a társadalom fejlettségi szintjén s jellegén kívül – kifejeződik a települések és az infrastruktúrahálózatok korábban kialakult rendszere és a természeti földrajzi környezet különbözősége is.”

Ezt a térbeli dimenziót vizsgálják különböző oldalakról a jelen kötet tanulmányai, azaz gazdasági és társadalmi folyamatok térbeli vetületeit. Az esszék skálája rendkívül széles, megjelenési idejüket tekintve pedig két évtizedben szóródnak. De összeköti őket és szerves egésszé ötvözi egy jellegzetes szemlélet, s néhány nagy vissza-visszatérő téma; valósággal új műfajt teremtve közgazdaság, szociológia és geográfia többszörösen egymásba nyúló határain.

A szemléletre tán az az Erdei-idézet a legjellemzőbb, amire Enyedi a Bevezetésben hivatkozik: „A területi összefüggés – írta még 1935-ben 25 éves fővel Erdei Ferenc – különleges csoportosulásokat teremt a társadalmi összefüggések bonyolult szövevényében. Elvontabb társadalomszemlélet előtt föl sem merül ez az összefüggés, míg konkrét ténysszemlélet elsőrendűen a területi csoportok problémáival találja magát szemben.” Ez a konkrét ténysszemlélet – amihez aztán Erdei Ferenc is egész életében ragaszkodott – határozza meg a jelen tanulmányok hangnemét és módszerét, legyen bennük oly különböző dolgokról szó, mint mondjuk a nomád pásztorokodás átalakulása vagy a főváros funkciói. Enyedi György mindig a ténylegesen megfigyelhető dolgokból indul ki, még ha olykor „banálisak” is ezek vagy semmitmondóaknak látszanak. Olyannak látja a világot, amilyen, s nem olyannak, amilyennek lennie kellene.

Látja például jól a vidéki ipartelepítés eredményeit a területfejlesztési politikában, de azt is regisztrálja, miként nyújtotta meg egyúttal ez a folyamat a növekedés extenzív fázisát, miként települtek rá az olcsó falusi munkaerőre a könnyebb utat választó vállalatok, az égetően szükséges intenzív fázisra való áttérés helyett, úgy-hogy voltaképpen „a fővárosi ipar extenzív fejlődése vidéken folytatódott”. Vagy például látja és pompásan elemzi szocialista mezőgazdaságunk óriási sikereit, de látja azt is, hogy a modern agrotechnika csábító lehetőségeinek kihasználásával és az adott települési-infrastrukturális előnyökhöz tapadva miként mulasztódott el épp

az ország legtermékenyebb térségeiben a földrajzi-talajtani lehetőségek realizálása, s miként fékezte aztán ez a mulasztás egyre inkább a mezőgazdaság egész fejlődését. Ez a sok tényezőre figyelő konkrét tényszemlélet garantálja Enyedi György diagnózisainak s becsléseinek biztonságát; s ha valahol mégis másként történnek a dolgok, mint vélte, a tanulmányhoz írt kiegészítésben méri fel a különbségeket. De tán nem is jó szó a „kiegészítés”, mert Enyedi többnyire úgyis folyamatokat vizsgál, az idődimenziót eleve hozzáveszi a területihez. Márpedig az ökonomiai folyamatok szükségképpen sztochasztikusak, így tehát térbeli vetületeik eleve lehetőségek és tendenciák formájában realizálják a gazdaság térbeli szerkezetét, regionális fejlődését. Ha a társadalmi folyamatokat valóban meg akarjuk érteni, erre az eredendő bizonytalanságra föltétlenül figyelni kell: az intézkedések és szabályozások többnyire kompromisszumok árán alakítják ki a fejlődés trendjeit, egymással gyakran ellentétes valószínűségi folyamatok közegében. A tanyavilág fölszámolására hozott mégoly erőlyes intézkedések például teljességgel hatástalanok maradtak ott, ahol a gazdasági folyamatok ellenük dolgoztak, és legfeljebb csak a települési és infrastrukturális elmaradottságot konzerválták. Vagy nézzük a budapesti növekedés korlátozásának hatását: hallatlanul megnövekedett nyomában az agglomerációs gyűrű ipari jelentősége, erősen lecsökkent mezőgazdasági funkciója, az összességében megmaradt vonzerő miatt pedig Budapest változatlanul „elszívja a fejlesztési lehetőségeket az ország többi városa elől anélkül, hogy alapvető gondjain túl lenne”. Félre ne értsük valahogyan: Enyedi Györgyöt nem holmi anakronisztikus „Budapest-ellenesség” vezeti. Ellenkezőleg, senki nála jobban nem látja egy ilyen hatalmas város határainkon is túlérő gazdaság- és társadalomföldrajzi lehetőségeit és szerepét, amint egyebek közt a kötetben közölt Budapest-tanulmánya mutatja. De a konkrét tényszemlélet nem engedi, hogy elnézzem a ténylegesen ható folyamatok felett, amelyeket eredményesen szabályozni leginkább a helyesen fölismert funkciók révén és csak a folyamatok természetének megfelelően lehet.

Ez a konkrét tényszemlélet nem csupán át- meg áthatja Enyedi György centrális kutatási témáit, de már kiválasztásukat is láthatóan irányította. A mezőgazdaság területi rendszere, falvaink sorsa, az életkörülmények dinamikájának térbeli vetületei, a településhálózat és az infrastruktúra területfejlesztési relevanciái, a gazdaságosság térdimenziója, a Budapest-probléma, a termelés gazdaságföldrajzi potenciálja – csupa-csupa olyan kérdés, amibe föltétlenül bele kell ütköznie annak, aki az ország életét és fejlődését tán kevéssé feltűnően, de ténylegesen formáló tényezőket kutatja.

Mezőgazdaságunk kérdéseire Enyedi György alapos agrárföldrajzi és mezőgazdaság-történeti fölkészültséggel közeledett. A jelen kötetben ezt három korai tanulmánya dokumentálja. Az egyik az állattenyésztés fontosabb területi típusait tekintve át, a hagyományos vándorpásztorokodás különféle fajtáitól a fejlett országok ipari jellegű mezőgazdaságában integrált állattartásig. Figyeljük meg a tanulmányhoz két évtized múltán, 1981-ben írt tömör kiegészítést, amely az ipari állattenyésztés elterjedését emeli ki a legfejlettebb tőkés és szocialista országokban: „Nem elsősorban az állattenyésztő telepek nagy mérete jellemzi az ipari állattenyésztést, hanem – a genetika robbanásszerű fejlődésének köszönhetően – különösen nagy termelékenységű, egyenletes minőségű tömegtermelésre képes fajták kitenyésztése. Ezek gyakran mesterséges környezetben termelnek (pl. a tojóhibridek klimatizált, mesterséges világítású tojóházakban, a természetben nem létező takarmányokkal táplálva). Nem merem állítani, hogy ez a jövő állattenyésztése, mert igen energiaigényes, és drágán, nagy vásárlóerejű fogyasztópiacra termel.” Ismételten visszatérő, fontos gondolattal találkozunk itt: a modern technika sok mindent lehetővé tesz, csak éppen sokszor olyan drágán, hogy kérdésessé válik az értelme. „A kukoricatermesztési rendszerek elterjedése például – írta 1978-ban – kevéssé vette figyelembe a növény ökológiai kívánalmait. Feltűnő például a kukoricaterület gyors kiterjedése az Északi-középhegység medencéiben, sőt dombsági tájain, ahol a kukorica egyes éveken egyszerűen meg sem érik (ezen költséges száritóberendezésekkel próbálnak segíteni). A földrajzi feltételek nem kellő figyelembevételével nagy

szerepet játszott abban, hogy a kukoricatermelési rendszerek eddigi eredményei a váarakozástól elmaradtak, a termésátlagok igen nagy területi szórást mutatnak." Életbevágóan fontos gazdasági érdek tehát a termelés természeti alapjainak pontos megismerése és figyelembevétele, s veszedelmes az az elterjedt elképzelés, hogy a modern, nagy tőkeerejű nagyüzemi mezőgazdaság fejlődését többé nem befolyásolják a természeti feltételek.

Valamiféle ideális, optimális összhang célul tűzése persze ugyanilyen veszélyes véglet lenne: a gazdasági rendszerek – Kornai János találó analógiáját használva – „egészsége” ugyanúgy kisebb-nagyobb bajokkal megalkuvó, viszonylag jól működő állapot, mint az emberé. Eppen ebből a szempontból tanulságosak ma is Enyedi György két évtizeddel ezelőtti kutatásai a világ s hazánk mezőgazdaságának földrajzi tipizálására; kitűnően mutatják a természeti adottságokhoz és a gazdasági lehetőségekhez illetve lehetetlenségekhez meglehetősen racionálisan alkalmazkodó – alkalmazkodni kénytelen – mezőgazdaság szükségképpen hajlamát a területi specializációra. Az utóbbi két évtizedben persze a világ s még inkább hazánk mezőgazdasága egyaránt alaposan megváltozott, a kép gyakran a felismerhetetlenségig különbözik a régebbitől. De a területi specializációkat indukáló természeti adottságok és makroökonómiai folyamatok szerepére vonatkozó megállapítások lényegében érvényesek maradtak. Az úgynevezett „mostoha természeti körülmények” közt gazdálkodó termelőszövetkezetek jó részénél például szó sincsen valóban mostoha körülményekről, csak éppen a központi jövedelmezőségi előírások által a természeti adottságoknak meg nem felelő ágazatokra terelt-kényszerített agrárvállalkozásról. „A hegy- és dombvidéki tájakon a szövetkezetek nagy területen természetnek gabonaféléket, pedig erre valóban nem alkalmasak az ottani természeti feltételek, a terméshozamok erősen elmaradnak az országos átlagtól. Gazdasági szempontból azonban egy átlag alatti gabonatermesztés is előnyösebb az üzemeknek, mint a legszínvonalasabb szarvasmarha-tenyésztés.” Nem annyira a természeti körülmények tehát a mostohák, mint inkább a központi szabályozók, és ehhez alkalmazkodnak a termelőszövetkezetek úgy, ahogyan tudnak. A gazdasági rendszerek ugyanis sohasem valamilyen ideális optimumot valósítanak meg, hanem egy lehetséges kompromisszumot.

Kitűnő esettanulmány gazdasági rendszerek efféle – mégpedig feltűnően sikeres – alkalmazkodására Enyedi György írása a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységéről. Ragyogóan elemzi, hogyan fejlődött ki különféle belső és külső, magukban a szövetkezetekben és az országban jelentkező hiányok és lehetőségek bonyolult ütközéséből és kompromisszumából életképes kombinációként a mai sokágú termelőszövetkezet, aminek jelen szerepkörén túl döntő jelentősége lehetne a modern falu egész életében. „Úgy véljük, a mezőgazdasági nagyüzemek a falu termelő szervezetévé fejlődhetnek, s az építés, a szállítás, gépjavítás helyi szükségletét is elláthatnák.”

A falu helye és sorsa a magyar településhálózat átalakulásában központi téma, talán a központi téma Enyedi György kutatómunkájában. Mindenesetre Erdei Ferenc úttörő tanulmányai és könyvei óta és mellett Enyedi György vizsgálatainak és írásainak köszönhető leginkább a magyar falu gondjainak és lehe ősegeinek firtatása és napirenden tartása. A háttér ez esetben is szemlélet és releváns kérdésfeltevés ügyes kapcsolása. A szemlélet lényegében Erdeiével megegyező: a falu nem állítható szembe holmi maradiság konzerválójaként a várossal; „végül is a városok nem önmagukban, hanem vidékükkel együtt léteznek, változásaik kölcsönösen egymásra hatnak. A vidék tartós és jelentős elmaradása városától ez utóbbi fejlődését is gátolja, eltorzítja. Ezért város- és falufejlődést (vagy visszafejlődést) nem szabad egymással szembeállítani: egyik feltételezi és megkívánja a másikat”. És mivel a magyarországi faluhálózat és a szocialista mezőgazdaság fejlődése sok tekintetben merőben eltér a nyugatitól, a városfejlődésben és a falu-város dinamikában sem lehet és nem is lenne jó egyszerűen mintául tekinteni Nyugatot. „Csinján kell bánni a külföldi analógiákkal. A fejlett tőkés országok városarányát nem szabad gazdasági fejlődésünk követelményének megtenni.” A magyar településhálózat lényeges és

nélkülözhetetlen része a falu; a lakosság fele, 5 millió ember él falun, és semmi jele, hogy még akár kisebb falvak is – egyes kivételektől eltekintve – végzetesen elnéptelenednének vagy kihalnának. Ellenkezőleg: a tendencia inkább a faluhálózat stabilizálódása, sőt sokhelyütt fejlődése. Persze ez a falu már nem a régi. Megváltozott az összetétele és a funkciója. A falu ma sokfunkciójú település. A mezőgazdasági munka színtere természetesen ma is a falusi világ, de fordítva már nem áll a dolog: a falu nemcsak a mezőgazdaságnak ad otthont és teret. A decentralizáció során az 1960-as évek végén, 70-es évek elején igen jelentős mértékű ipar települt faluba, bizonyos ipari tevékenységek pedig, mint például a bányászat vagy a fafeldolgozás, többnyire eleve a falusi térséghez kötöttek. Városi üzemek dolgozói is gyakran a közeli falukból ingáznak, és a mezőgazdasági munka jellege is alaposan átalakult; a szocialista nagyüzem városi funkciókat, s ezzel együtt számos munkást és értelmiségit vonzott a faluba. „A mezőgazdasági foglalkozás falun is kisebbségbe került, s a mezőgazdasági keresők csaknem felét munkások teszik ki.” Ma már az ország egész munkásságának fele falun él. Mégis gyakorlatban inkább csak a városi munkásság életkörülményeit vizsgálják és javítják, „tehát elfeledkeznek a munkásosztálynak kerekén a feléről”.

A falusi életkörülmények persze igen erősen változnak az ország egyes területei szerint. Ezeknek a területi különbségeknek a vizsgálatára Enyedi György és munkatársai szellemes és érzékenyen differenciáló eljárást dolgoztak ki. Megfelelő matematikai statisztikai módszerekkel az életkörülményeket meghatározó 28 változóból kiválasztottak illetve összevontak 11 faktort, és a faktorok 11 dimenziós terében feltűntették az ország 3135 községét. A községek 33 csoportba tömörültek, ezekből a csoportokból 10 tartalmazott legalább 15 települést. Ezt a 10 csoportot – amelyben csaknem 5 millió ember él, tehát teljes képet ad a falusi népességről – vizsgálták aztán részletesen. A vizsgálat részben régebbi sejtéseket igazolt, részben új és meglepő összefüggéseket derített fel; ezeket azonban bajos lenne Enyedinél tömörebben összegezni. Inkább az 1970-ben megjelent vizsgálat összehasonlítási alapként való használatát emeljük ki: a későbbiekben ugyanis egyes területek elmaradásának csökkenését vagy növekedését ehhez a gondosan megszerkesztett életkörülmény-térképhez lehetett viszonyítani. Kiderült, hogy a hetvenes években a falusi térségen belüli differenciálódás erősödött. Még markánsabban elkülönültek a hanyatló faluk a dinamikus fejlődőktől, amelyek egy része már városi funkciókat töltött be vagy éppen kivált a falusi térségből: városi agglomerációkba olvadt be vagy kisvárossá emelkedett. Az átlagos falusi térségek azonban egyaránt tartalmazzák a hanyatlás és a dinamizmus elemeit és lehetőségeit. „Átmeneti, bizonytalan állapotban vannak – nem egy szolid átlagot, hanem szélsőségek elegyét képviselik –, sorsuk valamelyik irányba fordul az elkövetkező évtizedben. Ez az átmeneti zóna egybeesik hazánk legfontosabb agrárzónájával, így korántsem közömbös, hogy a fordulat milyen irányú lesz.” Ez a területi eloszlás egyúttal azt is mutatja, hogy a dinamikus elemek máig inkább az iparhoz, ipari foglalkozásokhoz kapcsolódnak, pedig a modern szocialista nagyüzemi gazdálkodás alapján a mezőgazdaság is lehet a falusi fejlesztés dinamikus eleme, nemcsak az ipar jelentheti a gazdasági fejlődés rugóját. Hiszen „míg a 70-es években külgazdaságunkat a kereskedelmi csereáramok tetemes romlása jellemezte, a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külforgalmában javultak a csereáramok. A nagyüzemi mezőgazdasági termelés évi növekedési üteme az évtized végén felülmúlta az iparét, a termelékenység-növekedés különösen gyorsabb volt, mint az iparban. A mezőgazdasági sikereknek jelentős forrása volt a modernizálódó nagyüzemi mezőgazdaság és a (háztáji és kiegészítő) kisgazdaságok szerves összekapcsolódása.” A mezőgazdaságban dolgozók így – igaz, többnyire jóval több munkával – el tudták érni az iparban foglalkoztatottak jövedelmét. De ez nem jelentette azt, hogy ezzel általában nivellálódtak falu és város életkörülményei. Sok területen kétségkívül javult a helyzet, de az elmaradottság *viszonylagos* fogalom, és „a hanyatló településkategóriák lakóinak alapfokú ellátása (pl. az egy háztartásra jutó víz- vagy elektromosáram-fogyasztás, kiskereskedelmi forgalom, az oktatási és egészségügyi intézmények helyi igénybevételi

lehetősége) a hetvenes években *távolodott* a városi alapellátástól. Ez a viszonylagos életkörülmény-romlás mintegy 1,2 millió embert érintett." A falusi infrastruktúra fokozódó (viszonylagos) elmaradottsága pedig már nemcsak a lakosságot érinti, hanem veszélyezteti a mezőgazdasági termelés hatékonyságát is. „A modern mezőgazdaság egyre igényesebb az infrastruktúrára: növekszik a vezetékes energia (földgáz, villamos energia) felhasználása, a szállítási igény. A mezőgazdasági munkaerő csökken, de minősége erősen javul, s a szakképzett munkaerő is sokkal igényesebb lakóhelyével szemben, mint az előző parasztgeneráció. Az élelmiszertermelés fejlesztését már ma korlátozza a falusi infrastruktúra elmaradottsága". Mezőgazdaságunk „fokozottan *infrastruktúra-érzékeny*é vált anélkül, hogy a falusi térségek infrastruktúrális fejlettségét lényegesen befolyásolni tudta volna." Érthető, hogy a mezőgazdaság fejlődése nem a legjobb talajokon, hanem a legjobban urbanizált, infrastruktúrával legjobban ellátott térségekhez (budapesti agglomerizáció, Észak-Dunántúl) kapcsolódóan volt a leggyorsabb. De az összefüggés fordított irányban is érvényes: nagy falusi térségek hanyatlása előbb-utóbb veszélyeztetni fogja a városok egészségét is.

Központi forrásokból a falusi fejlesztésre sok ma nyilvánvalóan nem juthat; annál fontosabb azonban, hogy a mezőgazdaság fejlődésének és a falu átalakulásának ezidáig egymástól meglehetősen függetlenül zajló folyamata egymásra találjon és kölcsönösen segítse egymást. „A mezőgazdaság fejlődése csak az egész falusi fejlesztésbe ágyazva tervezhető biztonságosan", és megfordítva: a falu biztonságos fejlődése is a mezőgazdaság fejlesztéséből táplálkozhat leginkább. Az extenzív szakasz lezárulásával ugyanis további falusi ipartelepítés nemigen várható, de „fontos szerep juthat a területi dinamizmusban a modern, agráripari komplexummá fejlődő mezőgazdaságnak."

Az integrált falusi fejlesztés, a gazdasági aktivitás fokozása agrárfejlődés és falusi településfejlesztés összehangolásával, reális alapja lehet az életkörülmények javulásának is. Ehhez azonban föltétlenül szükséges, hogy mindenünnen könnyen elérhetőek legyenek központi községek és kisvárosok, mindenféle közigazgatási, intézményi, oktatási, üzleti, javítási, művelődési, technikai, szórakozási szolgáltatásokkal. A falusi fejlesztéshez tehát szervesen hozzátartozik egy dinamikus kisváros-hálózat, a megfelelő közlekedési és távközlési lehetőségekkel együtt. A kisváros-hálózatot viszont elsősorban éppen a rurális környezet dinamizmusa élteti; „a falusi térségnek is van saját, belső dinamizmusa, amely visszahat a városi központok fejlődésére". És ez akkor is érvényes, ha – mint az Alföld legnagyobb részén – efféle szabályos hierarchiáról nem beszélhetünk, hiszen csupa nagyon nagy falu vagy kisváros sorjázik egymástól meglehetősen távolságokra. Agrártérségek és városok egymást fejlesztő és szervező kapcsolata ilyenkor is a gazdaság aktiválója lehet.

Kiváltképpen fontosnak tűnik ez a struktúra és dinamizmus a reánk köszöntő új világ gazdasági korszakban, amelynek jellegzetességeihez tartozik a nyersanyag- és élelmiszertermelő területek fölértékelődése. A honi esélyeket Enyedi György nem ítéli éppen rossznak, feltéve, hogy sikerül jól hasznosítani egyáltalában nem csekély természeti erőforrásainkat. Feltéve, hogy a területfejlesztési politika alkalmazkodni tud a minőséget és újtáskésztséget jutalmazó új világ gazdasági tendenciákhoz. Feltéve, hogy a kibontakozó nagy integrációs folyamatokban megfelelően érvényesülnek nemzeti érdekeink. Enyedi György több tanulmányában részletesen elemzi ezeket a feltételeket is, szemléletéhez híven, konkrét területi problémákból kiindulva. A recenzió azonban már nem követheti; így is hosszúra nyúlt, s mégsem tudta kellően érzékeltetni a tanulmányok tán legfőbb erejét: azt a minóciózus realizmust, amely a részletek türelmes összeillesztésével kutatja helyüket és funkciójukat. De tán nem egészen a recenzió hibája; hisz, mint Breughel Bábel tornyán az építőket, ezeket a valós részleteket is csak az veheti igazán szemügyre, aki hajlandó maga is közel hajolni a képhez. (*Magvető*, 1983.)

FORDULÓPONTON

Vitányi Iván: Vitairat a mai magyar művelődésről

Szokatlan műfajban fogant írást tartunk kezünkben. Vitairatot olvasunk, akik elszoktunk a vitatkozástól, az ellentétes nézetek, vélemények, álláspontok nyilvánosság előtt történő ütköztetésétől, a nyílt színvallástól. Jó ideig abban a vélelemben voltunk, hogy a vitákban szubjektív, senkire sem kötelező, valóságtól elrugaszkodó gondolatok teremnek, melyekkel szemben a hivatalos véleményekből, állásfoglalásokból kiolvasható objektivitás magasztos igazsága áll.

E beidegződés lassú megtörettetésének folyamatát éljük, mivel az élet kijózanító tényeinek hatására rá kellett ébrednünk, hogy valóságunk (s benne gazdaság, kultúra, politika) társadalmilag megformált, ahol is amit korábban szubjektívnak – tehát tévesnek – vagy objektívnak – tehát igaznak – neveztünk, az egy s ugyanazon valóság különböző oldala. Mihelyt ugyanis értékekről – s általuk érdekekről, viszonyokról, történelmi és társadalmi meghatározókról – esik szó, a beszélők egyikét sem tekinthetjük eleve csálhatalannak. Következésképpen a vita a nyilvánosság előtt zajló kollektív gondolkodás fóruma, melynek eltitkolása, elnémitása, funkcióinak tévutakra terelése eltorlaszolja a szüntelen újraformálásra szoruló társadalmi valóság megismeréséhez és az optimális cselekvéshez vezető utat.

Mielőtt ismeretelméleti problémákba keverednénk, azt szükséges eldönteni, hogy mely nézet *közérdekű*, s mely nézet szolgál magán vagy részérdekeket. A vitában mindenki egyenlő joggal megnyilatkozhatván közmegegyezésnek kell létrejönnie a szóbanforgó nézetek érdekelttségének jellegét illetően, s utána érdemes az igazságokon valamint az azokat megvalósító cselekvési programokon töprengeni. A vita tehát megismerési mód, s a vitairat meghívás a megismerési folyamat résztvevőinek körébe.

Vitányi Iván könyvének elévülhetetlen érdeme, hogy vaskos érvet szolgáltat mindazok számára, akik hisznek a társadalmi viták hasznosságában, akik úgy gondolják, hogy a társadalom életét lényegesen megszabó döntések *előtt* a felmerülő alternatívákra vonatkozó vélemények, nézetek lehető legszélesebb körére érdemes odafigyelni. E műfaj általános fellendülésében talán nem is azért érdemes reménykednünk, mert a téves döntések kockázatának csökkenésére számíthatunk általa, jól lehet világos, hogy a „több szem többet lát” törvénye hathatós működése jóvoltából a tévedés kockázata valóban csökkenhet. Másfelől azt is tudjuk a közszájon forgó szociálpszichológiai törvényszerűségekből, hogy „sok szakács elsózza a levest”, egy-egy vita tehát éppenséggel félre is viheti a gondolkodást, téves megismeréshez vezethet. Az utóbbi veszély ellenszere a szakszerűség, a kimondott szavak tudományos fedezete, a bizonyíthatósági követelmények szem előtt tartása. Vitányi könyve szakavatottságáról tanúskodik, tudományos életmű áll mögötte. Ha valaki ma Magyarországon egyáltalán jártas lehet a kultúra ügyeiben, a szerző feltétlenül az. Véleménye tehát megfontolandó, álljon a hivatalosság sáncain belül vagy azokon kívül.

A viták elsődleges haszna abban van, hogy a számos szakszerű nézet ütközése révén érlelődő döntésért végülis mindenki – akár mint hozzászóló, akár mint figyelmes közönség vett részt a vitában – felelős, következésképpen érdekelt a közös cselekvésben, és ha valahol hiba támad, lehetetlenné válik a „másikra mutató”, a megfigyelői szerepből adódó kényelmes kibic-logika alkalmazása. A vita tehát bevon,

mozgósít, felelősséget ébreszt, olyan társadalmi erényeket növeszt az egyénben, melyeknek ma ugyancsak híján vagyunk.

Ez a vitairat közérdeket szolgál, más kérdés, hogy – de hiszen azért íródott – sok tekintetben további vitákra ingerel. Kiszemelt célpontja az a szemlélet, mely a kultúra ügyeit kiszakítja a társadalom ügyeinek egészéből, s majdani gazdasági-anyagi-jóléletteremtő folyamatok függvényévé téve voltaképpen halogattja a kulturális fejlődés gondjainak azonnali megoldását. Társadalmunk minden felelős tagja tisztában van azzal, hogy fordulópontra jutott el Magyarország, amikor korszaknyi időre eldőlhet, hogy a Vitányi által szabatosan felrajzolt történelmi trend – százados lemaradásunk az iparilag erősen fejlett országok csoportjától – megtörik-e végre, vagy az iparilag közepesen fejlett országok csoportjából a fejlődők közé zuhanunk vissza. (E gondolatot nem rémkép gyanánt említem. Juhász Ádám nehézipari államtitkár Népszabadságban megjelent interjút idézem.) Vitányi szenvedélyesen amellett érvel, hogy társadalmunk kulturális állapota jelenleg kevés garanciát kínál ahhoz, hogy e fordulópont magas követelményeinek megfelelhessünk, s a voltaképpeni anyagi újratermelés szférája, benne a világpiaci versenyképességgel, az eredmény- és teljesítményközpontú érdekeltiséggel, a józan gazdasági értékítéletek kialakítására való képességgel csak akkor válik tartósan reformképessé, ha egyúttal megteremtjük társadalmunk kulturális újratermelésének is a maga új mechanizmusát.

Vitányi ugyanis olyan kultúrafogalmat használ, amely egyaránt kiterjed a gazdaságra (munkakultúra), a társas-társadalmi életre (etikai és politikai kultúra), valamint a szűkebben vett szellemi életre. Könyvében talán erősíthette volna azokat a hangsúlyokat, amelyek a három szféra elválaszthatatlan egységét sugallják, nyomatékosabban szólhatott volna a kultúra szellemi életként való leszűkítését lehetetlenné tevő területek fejlődésének intézményes feltételeiről. Talán érdemes lett volna bővebben kifejteni a politikai kultúra kérdéseit, az emberek egymásközi kapcsolatainak alapfeltételét képező pszichológiai és etikai problémák kezelésének és megoldásának társadalmilag kívánatos céljait. Fájó hiánynak érzem a testkultúra, a sport szempontjainak teljes mellőzését. (Ázt nem hiszem, hogy az uszodák, jégpályák, tornatermek közönségében egyidejűleg nő az operába, vagy hangversenyre járás hajlandósága, de abban bizonyos vagyok, hogy a sport előnyösebb életváltozatot kínál, mint a kocsmák, automata játékok, butító tömegszórakozások „kulturája”). Egészében véve azonban az a totális kultúrafogalom, melyből Vitányi kibontja a maga közművelődés-központú elképzeléseit, felettébb rokonszenves, és a kultúrpolitikai döntések számára ugyancsak megfontolandó.

Erénye a könyvnek a markáns történetiség, mely távolról sem adatolt, unalmas szikkasztott értekezés formájában, hanem a szerző egyszerre „kívül és belül” voltából adódó izgalmas optikából láttatva élményszerűen, a cselekvői szerep okozta egyéni szenvedéstörténetet sem elhallgatva, esszészerűen bontakozik ki a könyvben. A vázolt periodizáció tulajdonképpen az ország százados modernizációs történetének kulturális olvasata, s ílymódon az első pillantásra oly folytatáshiányos korszakokat elválasztó határok némelykor kataklizmákkal teli sorsfordulói éppúgy éles megvilágításba kerülnek mint ahogy a hazánk európai beágyazottságából következő történelmi mélytengeri áramlások okozta kontinuitások sem mosódnak el.

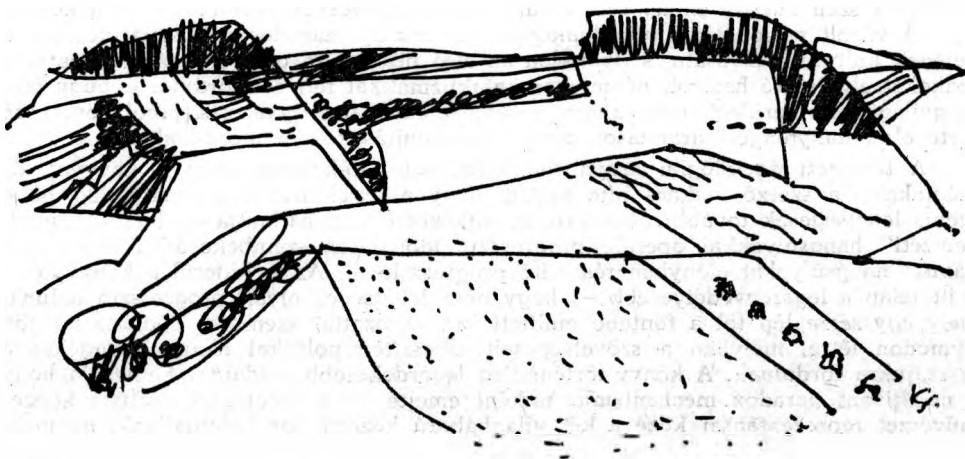
A történeti-szociológiai árnyaltság különösen vitaképessé teszi a könyvet, de méginkább a szerző makacs hite abban, hogy a szocializmus alternatíváján belül igenis lehetségesek további alternatívák, miközben nem hallgatja el, hogy a „népi-nemzeti” hangsúlyokkal operáló progresszió időlegesen szembekerülhetett az „urbanus” hangsúlyokkal előnyben részesítő progresszióval. Az is kiderül a könyvből – s itt talán a legszenvedélyesebb –, hogy nem lehetséges olyan progresszió nálunk, mely *egyszerre* lép föl a főttebb említett két változattal szemben. Légüres tér jön ílymódon létre, melyben a szövetségeseit elveszített politikai akarat szándékai a visszajukra fordulnak. A könyv történetileg legérdekesebb példája azt mutatja, hogy e nemkívánt paradox mechanizmus miként emelte be a szocialista realista képzőművészet reprezentánsai közé a két világháború közötti kor baloldalának, népének,

pláne szocialistának nehezen nevezhető neokonzervativizmusa pálfordulásra hajlandó alakjait.

Vitányi józanul – de nem kiábrándultan – szemléli jelen kultúránk népiségének, szocialista tartalmának ügyeit. A társadalmi struktúráról éppen eleget tud ahhoz, hogy botorul ne reménykedjen egy művelt, olvasó, tudományosan felvilágosult nép mintegy varázsűtésre történő megjelenésében. Ha a kultúra tartalmának és szociológiailag működőképes formáinak fogalmairól vitatkozni is lehet a szerzővel, abban bizonyos lehet, hogy az általa megfogalmazott program feladatait, a maguk drámai töltésében és cselekvésre hajtó feszültségében megfogalmazva egyetértést fog aratni.

Kétségtelen, hogy a kultúra mozgalmi formákban is élhet társadalmi életet, és a klubok, egyesületek, öntevékeny szervezetek hallatlan pszichológiai energiákat szabadíthatnak fel a közművelődés számára, melyek mindenképpen visszahatnak az anyagi újratermelés szférájának felpozíciójára is. A könyv azonban bizonytalan-ságban hagy abban a tekintetben, hogy mi is legyen a kulturális újratermelés teljes mechanizmusa. A régit meggyőzően bírálja, de mivel nem foglal állást a piaci elemeket regeneráló gazdaság, a központi irányítást az irányítottak nagyfokú autonómiájával ötvöző gazdasági-társadalmi mechanizmus és a kulturális intézményrendszer kapcsolatát illetően, az olvasó számára inkább csak a feladatok, mintsem a feladatok megvalósításához vezető, a siker reményével kecsegtető utak lesznek világosak. A könyvből világosan kiderül, hogy társadalmunk jelenlegi kulturális funkciói és az azokat ellátni hivatott szervezetrendszer között ellentmondás jött létre, az viszont már kevésbé derül ki, hogy miként kellene a társadalmunk gazdasági életének oly nagy szolgálatot tett mechanizmusreformot a kulturális életre is kiterjeszteni. Egyenként sorra nézve a kulturális funkciókat (pl. iskolázás, művészeti – tudományos élet, tömegkommunikáció, könyvkiadás stb.) mindegyikről kideríti, hogy az arra települt szervezet burkoltan sokszor éppenséggel megakadályozza a nyíltan megfogalmazott célok teljesítését (ezt régóta tudjuk az iskoláról, manapság egyre nyilvánvalóbban ez a helyzet például a könyvterjesztéssel), de javaslataiból hiányzik a strukturális változtatások programja. Ezáltal csak felerészt teljesül az ön-maga által megfogalmazott igény, miszerint „a magyar kulturális élet további fejlődése érdekében átfogó programra van égetően szükség.”

Egy vitairatnak azonban valószínűleg nem feladata, hogy minden felvetett kérdésben állást foglaljon. Vitányi a totális értelemben felfogott kultúrában nemzeti ügyet lát, melyet valóban az egész nemzet ügyévé szeretne tenni, s mivel ezt sokan akarják, a program kiegészülése további vitairatok, viták tárgya lehet. Csak el ne feledkezzünk közben arról, hogy időnként döntenie és cselekednie is kell.

HELYZET ÉS KONCEPCIÓ

Vitányi Iván fontos könyvet írt. És jókor írta. A magamfajta népművelők az elmúlt 5–10 évben ugyan többségét olvasták-olvashatták már a *Vitáirat* fejezetcikkeinek: szakmai kiadványként, kutatási zárójelentésként, stencilezett-sokszorosított változatban, – de így együtt mégis csak más az egész. Nem mondanám, hogy kész elméleti rendszer, de már a problémák számbavétele és a megoldásukra egyfajta elképzelés. Tehát *konceptió*. Nem vagyunk bőviben ma ilyesfélének – nem kedveznek ehhez a körülmények –, ezért hangsúlyoztam, hogy jókor is írta.

Persze Vitányi Iván koncepciója a mai magyar művelődésről vitatható, elutasítható és elfogadható, – tapasztalom, tudom, mindezt meg is teszik vele. Mivel értékeit tartom jelentősebbnek is és fontosabbnak is, én ezek kifejezésére helyezném a fő súlyt, miközben a szakmámbeliek szíves figyelmébe ajánlom ezt a könyvet. Igazán pár önkényesen kiragadott gondolatára utalva csak, hiszen igen gazdag és sokoldalú helyzetképét és erre épülő javaslatait nincs helyünk itt részletesen áttekinteni és értékelni.

Sokan, sajnos meglehetősen sokan azon a véleményen vannak, hogy igazán nem időszzerű napjainkban a kultúra és a művelődés kérdéseivel előhozakodni. Pedig – és erre bizonyíték, vagy legalábbis erős érvek gyűjteménye ez a könyv – nemcsak a gazdaságra, de a kultúrára is, (és egyre általánosabban) igaz az a tétel, amit Vitányi Iván itt úgy fogalmaz meg, hogy „*olyan pontra jutottunk, amelyről az eddigi módon, az eddigi módszerekkel nem tudunk továbbhaladni.* (Kiemelés: B. F.) Minél jobban múlik az idő, annál inkább arra van szükség, hogy megtaláljuk a módszereket a kultúra hatósugarának a bővítésére, a közművelődés olyan továbbfejlesztésére, amely lehetővé teszi, vagy legalábbis előkészíti a kulturális szerkezet dinamikus átalakítását”.

Véget kellene vetnünk legelőször is talán annak a kényelmes *ágazati* (sőt alágazati!) *szemléletnek*, amely évtizedek alatt nemcsak kialakult, hanem egyre inkább megcsontosodott, lemerevedett, gáttá vastagodott. Persze az ilyesfajta „tradíciók” elhagyása nem megy könnyen. Rendeletek, jogszabályok, határozatok születnek, a helyzet nem ezektől változik. A fejlődés érdekében folyó innovátori-reformerer küzdelem és harc az ilyen könyvekből azonban fegyvert csinálhat, hiszen tőlük még nyilvánvalóbb, még többekben válhat felismeréssé, hogy a kultúra csak az, ami a mindennapi élet része, ami illeszkedési pontokat talál hétköznapi életünkben és viszonyainkban. A kultúra érvényes „terépe és illetékessége” tehát nem egy ágazat, nem egy műfaj, – hanem legkisebb egységével is legalább egy nemzet. „Népben-nemzetben-szocializmusban” kell gondolkodnia annak, aki ma felelősen akar gondolkodni (aki ma gondolkodni felelős!), egészíti ki Vitányi Iván a veres-péteri követelményt. De – hozzátehetjük ehhez –: *kultúrában és művelődésben kell gondolkodnia annak, aki ma a fejlődéshez és a jövőhöz szükséges feltételeket felelősen keresi.*

A hatvanas évek végére kialakult gazdasági *helyzet* szükségszerűvé tett (meghatározott-megkövetelt) bizonyos gazdaságirányítási intézkedéseket, változtatásokat. A 68-as reform kibontakozásának menete azonban újabb és újabb helyzetekbe, várható és váratlan akadályokba ütközött. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy *nem egyetlen, egyszersmindenkorra érvényes helyzet van; nem elegendő tehát egyetlen időzítésű-lendületű gazdasági reform; nem elégséges csupán a gazdasággal kapcsolatos reformok folyamata sem az általános fejlődés eléréséhez*, – hanem pl. a megelőző korszakok irányítási struktúráját és mechanizmusait is újraértékelni, módosítani, megreformálni kellene.

Tehát mivel a szükségszerűen megtett gazdasági intézkedéseknek lényeges és mélyreható (általános) társadalmi, politikai konzekvenciái keletkeznek, ezért egy hagyományos gondolkodásmód logikája alapján is kikerülhetetlenek bizonyos kulturális következmények, következtetések. Hát még ha valóban és következetesen érvényesítenénk a lenini tanítást, miszerint a gazdasági és társadalmi fejlődésnek *előfeltétele* (eszköze) bizonyos műveltségi-kulturális színvonal és potencia...

A mi hazai szervesen fejlődési „előmenetelünkben” – amelyre fő tételeit építi Vitányi is – a széles körű, legátfogóbb művelődési kérdések, a közművelődésiek, akkor kerültek az irányítás és a közfigyelem homlokterébe, amikor még a „felfelé menő ágon” haladtak a gazdasági, társadalmi változások. Ékes bizonyossággként annak – főképp az azóta történt „presztizsvesztésre” is ha tekintünk –, hogy a maradék-elv, a kultúra „disz”-funkciója milyen jelentős módon és méretekben uralja a róla való gondolkodást.

Vitányi vallott és hirdetett szemléletében rendkívül fontos látnunk azokat az elemeket, amelyek a *népművelésről a közművelődésre való áttérés* fogalmi és gyakorlati következményeiből erednek. A népművelőképzésben leginkább, de magában a népművelői munkában is a népművelést (tehát a feladatot és a tevékenységet) általában művelődéstudományi, művelődéspolitikai és művelődéstörténeti irányból szokás megközelíteni. A Vitairat írója viszont (jeles gazdaságtörténetesekhez, közgazdászokhoz, szociológusokhoz hasonlóan) a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a népművészet, a hagyományos kultúra, a filozófia és a szociológia felől jut el szűkebb témaköréhez. Ez a közművelődés megközelítésének időszerű, korszerű (mondhatnánk: adekvát) módja. A népművelés-közművelődés fogalom- és szemlélet-reform fontos és alapvető konzekvenciája.

Különösen az irányításban (az erőteljesen és többnyire okkal megkritizált „apparátusban”), de az intézmények nagyobb részében dolgozók számára is igen tanulságosak lehetnek azok a fejezetek, amelyekben kifejti, hogy a társadalom művelődését nemcsak az intézményekben, és nemcsak kifejezetten célirányos művelési-művelődési folyamatokban tekinti megvalósulónak. Ez a szélesebb (végül is az egyetlen helyes) kultúra-értelmezés minimális gyakorlati követelménye. (Megjegyezzük, hogy ezzel a nézettel szemben általánosabban hat két másik: egy nevelés-műveléscentrikus – szakmai, szakági –; és egy a kultúrát elhanyagoló, azt szakági-szakmai problémának minősítő – technokrata – szemlélet.)

Végezetül még csupán arra utalnék, hogy én jóval közelebb hozhatónak tartom a kulturális tevékenységek folyamatában azt, amit Vitányi élő kultúrának és intézményi kultúrának elkülönít. A kultúra demokratizálását és a kulturális demokráciát a művelődési otthonokban, a leginkább helyi és leginkább nyitottá tehető közművelődési alapintézményekben úgy szolgálhatjuk a kor követelményének is megfelelően, ha az *intézményi működésnek az itt és most közösségekben és egyénekben élő kultúrát tesszük kiindulási alapjává*. Következik számunkra ez abból is, amit imigyen fogalmaz: „A művelődési otthon egy ma még ki nem bontakozott intézményrendszer csirájának kell tekintetnünk, amely fontos bázisa nemcsak a szocialista közművelődésnek, de a szocialista ember közösségi és társadalmi életének is”. (Kiemelés: B. F.)

A Vitairattal vitázhatunk, vitakozhatunk, – erre is való. De ha valakiben már végigolvasása előtt is van egy kicsi hajlandóság arra, hogy a művelődési otthonok egyaránt súlyos és ellentmondásos irányítási, anyagi, szakmai gondjai ellenére higgyen és megmaradjon a népművelői hivatásban, az e jó hitéhez itt támasztékokat talál. S ha valaki – a sokasághoz tartozva – kételkedik még abban, hogy mai életünk-ből a „legfőbb kovász” – az élet minden területét, az ember és környezete teljes viszonyrendszerét átfogó kultúra – hiánya-kispórolása okozhatja bajaink tekintélyes részét, annak is szíves figyelmébe ajánlhatom Vitányi Iván új kötetét. Híte megváltoztatására.

MŰVELŐDÉS ÉS TÁRSADALOM

„miért irtózunk úgy az jó s bölcs tudomántól, ha látjuk, hogy az kinek Isten az bátor szű mellé az jó tudománt is adta, annak nem tompítja, hanem igen megjobbitja szabljája élet vele.” Így fog egybe nemzeti műveltséget és korparancsnak való megfelelést *Szép Magyar Comediája Prologusában* néhai jó Balassi Bálint, és nem is ő az első azok sorában, akik kénytelenek voltak szembenézni ezzel a problémával. Aminthogy feltehetően – és remélhetően – Vitányi Iván *Vitairata* sem az utolsó szó ebben a századok óta folyó... vitában? Hiszen a viták többnyire másról szölk. Egymást kölcsönösen kizáró vagy-vagyok fedezékéből zúditották egymásra vas-kos érveiket a – mindennek ellenére, mégiscsak – kiműveltek. Mi ártóbb: a „koz-mopolita” kuplé vagy a „dzscentri” magyarnóta; Nyugat virágait plántáljuk-e a magyar szikre, vagy a magyar parasztkultúrát masszírozzuk, élesszük újjá a klinikai halálból? Miközben a kiműveletlen többség – hol szemrehányások, hol lelkesítő szölkatok címzettjeként – hallgatott.

A *Vitairat* nem ezt a vitát folytatja. Vitányi új alapra helyezi vizsgálódásait. Ha valaki könyvet írna a döntésképtelenség önigazoló stratégiáiról, külön fejezet illelné meg azt a módszert, amikor rosszul beállított rekesznyílással „exponáljuk a kérdést”. Ha a kultúra folyamatait például a társadalom egészétől elszakítva vesszük szemügyre (szűk blende), legfeljebb az egyes szekértáborok relatív igazságát vehetjük össze. Sémás osztályfogalmakban gondolkodva pedig (tág blende), juthatunk ugyan normatív megállapításokra, ezek azonban túlságosan különböző ontológiai státusú (óhajtott, de nem létező; óhajunk ellenére létező stb.) kategóriákon alapulnak, és vajmi kevés a közük ahhoz a valósághoz, amelyet befolyásolniuk kellene. Amikor Vitányi a nemzetet „nemcsak a legnagyobb valóságos, de egyben a rendezett cselekvés számára elérhető legkisebb közösség”-ként határozza meg, ez nem holmi hazafias demonstráció az ő részéről, hanem *könyvének legfontosabb módszertani előfeltevése*. Az ugyanis, hogy „a nemzeti kultúra egysége a társadalmi-gazdasági szerkezet részének összetartozását manifestálja”, nemcsak azt jelenti, hogy – az eredetileg Gorkijtól származó zsdánovi formulával ellentétben – kultúránk *tartalma* nemzeti, de azt is, hogy művelődésünk voltaképpen vizsgálatát társadalmi-gazdasági szerkezetünk sajátzerúségeire vetett pillantással érdemes kezdenünk; krónikus ellentmondásait és torzulásait e szerkezet történeti alakulásának jellegzetességeivel kell összevetnünk.

Nem véletlen, hogy a *Vitairat* mostanában keletkezett. Bibó István úttörő jelentőségű politikatörténeti fejtegetései nyomán történelemtudományunk és gazdaságtörténészeink az utóbbi évtizedben hozták létre azt a fogalmi keretet, amelyen belül ezek a sajátzerúségek nemcsak a „diagnózis”, hanem a „körtörténet” szintjén is megközelíthetők. Berend T. Iván, Ránki György, Szűcs Jenő és mások elemzéseit alapul véve alkotta meg Vitányi könyve legalapvetőbb kategóriáját. Felfogása szerint a „középkélet-európai fejlődés”, „második jobbágyság – felemás polgárosodás” tünetcsoportjának következménye kulturális intézményrendszerünk „szervetlen fejlődése”. Röviden, amíg Nyugat-Európában a parasztság polgárosodásának spontán folyamatai a tradicionális kultúra felbomlásából hozták létre az autonóm és heteronóm, a szellemi, anyagi és viselkedési kultúra egymást kiegészítő, alulról felfelé kiépülő intézmények és közösségek közvetítette rendszerét, addig nálunk, jóval később, a gazdasági és politikai intézményrendszerhez hasonlóan, a művelődés intézményeit is felülről lefelé, időről időre a túlságosan erőtlen spontán folyamatok *ellenében* kellett kiépíteni. Vitányi pontos és gondolatgazdag elemzések sorával tapo-

gatja le ennek következményeit. A tradicionális paraszti kultúra elpusztul anélkül, hogy a polgári-városi kultúra alapjául szolgálhatna. A városokba áramló gyökeretlen tömeg számára a szűk polgárosult, illetve nemesi-honorációs rétegre alapozott autonóm kultúra idegen. A centralizált állami-politikai szerkezet, illetve az általa létrehozott gazdaság igényei, a felzárkózás követelményei magas szintű szellemi kultúrát hoznak létre, a társadalom anyagi és viselkedési kultúrája azonban alacsony szinten marad. A felzárkózás stratégiájának két vezérelve – az industrializmus és a nacionalizmus – az autonóm gazdasági-politikai szerveződés közvetítő közege híján nem kapcsolódhat össze. Így a haldás-reakció dichotómiájára merőlegesen újabb, népi-urbánus megosztottság jön létre, ami a tényleges felzárkózás esélyeit tovább rontja stb.

Nincs helyünk arra, hogy részletesen ismertessük, milyen széles körben mutatja ki Vitányi Iván kultúránk szervesen fejlődésének következményeit. Aki elolvassa a könyvet, meggyőződhet róla, hogy művelődésünk minden krónikus ellentmondását meggyőzően sikerül jól megválasztott alapkategóriájára visszavezetnie. A mintavétel időben is terjedelmes: részletes elemzéseket olvashatunk a háború előtti évek, a koalíciós korszak, az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek kultúrájáról. Vitányi elsősorban azt vizsgálja, melyek voltak a szervesen fejlődés meghaladásának esélyei, lehetséges erői az egyes korszakokban, s hogy miért nem sikerült ezeknek az erőnek túlsúlyba kerülniük.

Már ezekben az elemzésekben benne foglaltatnak egy lehetséges program körvonalai, de a szerző külön fejezetben is felvázolja átfogó kulturális koncepcióját, amelynek megvalósulása művelődésünket a szerves fejlődés vágányára irányíthatná. Könyvének ezek a részletei válthatják ki a legtöbb vitát. A *Vitairat* alapkoncepciójával egyetértve, elismerve és hangsúlyozva a benne foglalt szellemi teljesítmény *kivételes értékét*, mi is ezen a ponton szeretnénk Vitányi néhány megállapításával vitába szállni, illetve továbbszöni néhány eszmefuttatását.

Kulturális életünk reménybeli szerves fejlődésének kétségtelenül alapkérdése az, kialakulnak, megerősödnek-e a művelődés alulról felfelé épülő formái, intézményei. A *Vitairat* ebben a fontos kérdésben egy minimális és egy maximális programot is megfogalmaz, anélkül, hogy kifejezetten összevetné azokat. A minimális javaslat szerint ezt a funkciót az amatőr művelődési mozgalmaknak kellene betölteniük, minthogy a kultúra közvetítésére alkalmas intézmények közül – a családdal, a munkahellyel, a települési közösséggel szemben – ezek dinamizálhatók a legkönnyebben. Az utóbbi megállapítással egyetértve is úgy véljük, Vitányi túlzott jelentőséget tulajdonít a mozgalmaknak. Könyve más helyén méltán hárítja el az utópizmus vádját, e ponton azonban valóban inadekvát erőkre kíván társadalmi változásokat alapozni. Történelmi elemzéseiből kitűnik, hogy a szerves fejlődés és a művelődési mozgalmak viszonyában az utóbbi inkább okozat, mint ok. A koalíciós időszakban nemcsak a mozgalom, hanem a munkahely, a település, sőt a család is (generációs mobilitás!) nagy tömegek számára vált a résztvevő aktivitás terepévé. Következésképpen – éppen a legelmaradottabb rétegekben – nem csak a szellemi, de az anyagi-termelési és a viselkedési-politikai kultúra is gyors fejlődésnek indult. A korszak művelődési mozgalmai akkor váltak kiüresedett intézményekké, amikor a politika többé nem *akart* számolni a tömegek spontaneitásával, aktív részvételével. Ugyanigy a hatvanas évek még mindig viszonylag tömeges – bár egyáltalán nem „össznépi”, hanem főleg értelmiségi – rétegek számára nyitotta meg az aktív részvétel lehetőségét elsősorban az értelmiségi munkahelyeken, az oktatási intézményekben és az ifjúsági érdekvédelmi szervezetekben. Nem csak a beattal jellemzett ifjúsági mozgalom, hanem például a *Valóság* folyóiratot felfuttató értelmiségi mozgalmak is ennek következményei. E nyitás súlyos felemássága ellenére – melyre még más vonatkozásban visszatérünk – a mozgalmak apálya akkor következett csak be, amikor kiderült, hogy politikai-társadalmi intézményrendszerünk nem *tud* mit kezdeni ezzel a spontaneitással.

Reálisabbnak tűnik tehát a maximális program: A szocialista művelődés, melynek „középpontjában nem maga a művelődés áll, hanem a társadalmi cselekvés”,

akkor válhat szervessé, ha a participáció és identifikáció lehetőségét a társadalmi cselekvés minden területén (beleértve természetesen az amatőr mozgalmakat is) nagy tömegek számára biztosítani tudjuk. Művelődésünk jövője attól függ tehát, képes lesz-e politikai-társadalmi-gazdasági (és kulturális) intézményrendszerünk feléleszteni, elviselni és kiaknázni az állampolgárok részvételi és azonosulási igényét.

Itt érdemes megemlítenünk művelődésünk egyik sajátos újabb problémáját, ami a *Vitairat*-ból kimaradt, és ami arra figyelmeztet, mennyire igaza van Vitányinak, amikor az anyagi-társas-szellemi kultúra összhangját a szervesség kritériumának tekinti. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján művészek, tudósok, filozófusok, fiatal értelmiségiek kerültek szembe a gazdasági mechanizmus reformjával. A „fridzsider-szocializmustól” való együgyű félelem mögött reális probléma rejtett. A konfliktus – melynek, természetesen igen szerény mértékben, sajnos recenzens is részese volt – napjainkban bontakozott ki teljes nyíltsággal. Arról van szó, hogy a második gazdaságban való részvétel fizikailag tesz lehetetlenné mindenfajta művelődést; vagyis ha a társadalom egyedeinek spontaneitása ott talál vezető utat, ahol (közösség híján) sem participációra, sem identifikációra nincsen lehetőség, akkor a rossz helyzet csak rosszabbodhat. A spontaneitás, participáció és identifikáció lehetőségét tehát a munkahelyi közösségekben kell megteremteni. Ezt a problémát is hiába próbálnánk a művelődési mozgalmak dinamizálásával megoldani.

A hetvenes évekről szólva Vitányi együtt említi az amatőr művelődési mozgalmakat és a művészek mozgalmait. Úgy véljük, a kettő között érdemes határozott különbséget tenni. Az utóbbiak ugyanis éppen tagjaik leglényegesebb társadalmi tevékenysége tekintetében teszik lehetővé a részvételt és az azonosulást. Az irányzatok, alkotói mozgalmak jelenléte az autonóm kultúra közönsége számára is teremtené bizonyos módot az aktivitásra (ahogyan pl. az *Elérhetetlen föld* antológia olvasóközönsége szinte mozgalomfélévé szerveződött) – ezeket a mozgalmakat (a JAK-ot, az Új Zenei Stúdiót stb.) a szerves fejlődés felé mozdító tényezőkként érdemes számontartani.

Részben a mozgalmak túlértékelésével függ össze az, hogy Vitányi a folklórnak túlzott jelentőséget tulajdonít. A Bartók-modellre még visszatérünk; itt elsősorban arra gondolunk, hogy a beatzene folklorizáló tendenciái a hatvanas, a táncház-mozgalom a hetvenes években inkább „csak” a nemzettel való szimbolikus azonosulás kifejezői voltak. Úgy látjuk, a folklór csak így, a szellemi kultúrára jellemző *jelszerű* viszonyulásként él tovább a mozgalom zárójelében. Az új népi-generatív kultúra a rendszer „kitöltetlen helye” marad; tartalmát valószínűleg a termelési és társas tevékenység konkrét módja és közege határozza majd meg. Egyébként, a hatvanas évek ifjúsági mozgalmanak értékei mostanában kerülnek át az autonóm kultúrába, például a nemzedék prózájában – ám sem Hajnóczy, sem Esterházy, sem Bereményi plebejussága nem paraszti-folklorisztikus ihletésű.

Noha az anyagi-viselkedési kultúrának is vannak az autonómia felé (az emberiség társadalmasultsága fokának megfelelő komplex világkép felé) mozdító elemei, az autonóm kultúra alapjában jelszerű; ontológiai státusa gyökeresen különbözik tehát a heteronóm kultúrától, melynek még hazugságai is szociológiailag szorosan beágyazottak. Ennek köszönhető, hogy egy-egy kivételes életmű meghaladhatja a szervetlen fejlődés ellentmondásait. A legtermékenyebb továbbgondolás lehetőségét nyitja meg Vitányi azzal, hogy a népi-urbánus ellentét létét „bevallva”, problémáját a szervetlen fejlődés kereteiben helyezi el. Így válik gondolatmenetében Bartók példája nem csupán a fenti ellentét meghaladásának modelljévé, hanem a *Vitairat* művelődési eszményének szimbolikus előzményévé is. Vitányi szerint a népiség nem norma, hanem módszer: így válik a Kárpát-medencében élő *nép különös történelmi útját* individuális sorsként megélő Nagy László és az *ugyanazt* a tudományos elvonatkoztatás szintjén leíró Berend T. Iván egyaránt a bartóki modell megvalósítójává.

Másfelől ez a jelszerűség azt is lehetővé teszi, hogy a népi-urbánus megosztottság mentén felsorakozó művészek, tudósok, filozófusok a még nem létező, vagy nehezen észrevehető kezdeményekben lappangó új népi-generatív kultúra elemei

helyett a valóságban már nem létező tradicionális-paraszti, illetve a folyamatos importra szoruló polgári műveltségnek az élő kultúra részévé nem válható, tehát pusztán jelszerű létben megmaradó tartalmait építsék művükbe a poláris vonzás törvényei szerint. Amit persze éppen Vitányi gondolatmenete alapján nem volna helyes bűnükül felrónunk (ugyanis nem sokra mennénk vele). Ez a probléma is a részvételen és azonosuláson alapuló anyagi-társas-szellemi művelődési formák felélédésétől várja megoldását.

A *Vitairat* felszabadító hatású mű: olvasójának valóságos ötletrohama támad. A felsoroltak mellett még számos vitatható vagy továbbgondolásra méltó mozzanatot emelhetnénk ki; és a *Vitairat* vitája remélhetőleg még többet hoz majd felszínre; itt csak a legfontosabbak említésére szorítkozhattunk.

Végül szólnunk kell néhány szót a könyv sajátos ethosáról. Olyasvalaki számára, aki a hatvanas évek reformléggörében nevelkedvén megőrizte akkori eszményeit, aki reményei szerint abban a helyzetben van most, mint Vitányi Iván nemzedéke a hatvanas években, amikor a 45–48-as időszak illúzióival leszámolva hozzáfogtak átmentett eszményeik megvalósításához, erőt és bátorítást ad az a következetesség, amellyel Vitányi Iván – immár csaknem négy évtizede – ifjúkora plebejus-demokratikus ideáljaihoz ragaszkodik. A *Vitairatból* kimaradt szervesen fejlődésünknek ez az utolsó sújtó következménye: a nemzedékeket megosztó filmszakadásos történelmi tudat. Nos, az az olyasvalaki úgy érzi, ebben a könyvben a „negyvennyolcas” és a „hatvannyolcas” nemzedék nyújt kezét egymásnak.

